

DE DOOD ONTMASKERD

De voorbereiding op de dood in de late
middeleeuwen, in de reformatie en in de
gereformeerde theologie in de 17e en
begin 18e eeuw.

Drs. K. EXALTO

Uitgeverij TON BOLLAND
Voorheen H. A. van Bottenburg B.V., Amsterdam 1975

INHOUD

	Inleiding	1
Hoofdstuk I	De stervenskunst in de late middeleeuwen . . .	3
Hoofdstuk II	Luther over de voorbereiding op de dood . .	35
Hoofdstuk III	Calvijn over de overdenking van het toekomende leven	51
Hoofdstuk IV	Charles Drelincourt over de vertroosting tegen de dood	75
Hoofdstuk V	William Perkins' Geestelijk onderricht voor zie- ken en stervenden	101
Hoofdstuk VI	Dionysius Spranckhuysen over de overwinning op de dood	123
Hoofdstuk VII	Jacobus Borstius' Raad tegen de dood . . .	141
Hoofdstuk VIII	Johannes Hoornbeeks Welstervenskunst . .	157
Hoofdstuk IX	Guiljelmus Saldenus over het leven uit de dood 169	
Hoofdstuk X	Franciscus Ridderus' Historisch sterfhuis .	179
Hoofdstuk XI	Daniel le Roy' Overdenkingen des doods .	187
Hoofdstuk XII	Terugblik en slotbeschouwingen	195

INLEIDING

Een der merkwaardigste uitingen van de gereformeerde vroomheid zowel in de Nederlanden als in Frankrijk en Engeland in de eerste eeuwen na de Reformatie is de literatuur die gewijd is aan de dood en aan de rechte voorbereiding daarop. Er verschenen ook in ons land in de volkstaal tal van geschriften over dit thema, ten dele van inheemse theologen en voor een ander deel van buitenlandse, dus vertaald uit het Frans of Engels. Zij droegen titels als *Welstervenskunst* of *Euthanasia*, of *Leven uit de dood*, of *Troost tegen de dood*, of *Raad tegen de dood*, of *Overdenkingen des doods*, terwijl ook wel andere titels voorkomen. Uiteenzettingen over de dood en aanwijzingen voor wat men noemde de stervenskunst komt men trouwens niet alleen tegen in apart aan dit thema gewijde geschriften, meestal tractaten genoemd, maar ook in andere stichtelijke werken, b.v. in handboeken voor de praktijk der godzaligheid, in prekenbundels, ja zelfs tot in commentaren op diverse bijbelboeken toe. Slechts weinige stichtelijke schrijvers uit de tijd waar het hier over gaat zijn geheel aan het thema van de dood en de voorbereiding op de dood voorbijgegaan. Er is dan ook een overstelpende hoeveelheid materiaal voorhanden op dit terrein; een terrein waar in het historisch onderzoek nog maar heel weinig aandacht aan is geschonken.

Wij willen in dit boek ons vooral bezighouden met wat er over de voorbereiding op de dood geschreven is in het gereformeerde protestantisme, met name in de Nederlanden. Bij het begin van de 18e eeuw zetten wij een streep; daarna wordt de aandacht die aan het thema gegeven wordt minder.

Van Calvijn is geen stervensboekje ons nagelaten. Toch is datgene wat hij geschreven heeft over de dood en vooral over de overdenking van het toekomstige leven van fundamenteel betekenis geworden in het gereformeerde protestantisme; vandaar dat ook hij in dit boek behandeld wordt.

Hieraan vooraf gaat een schets van de laatmiddeleeuwse stervenskunst, de *ars moriendi* geheten. Dat moet ook wel omdat de late middeleeuwen op dit punt zeer vruchtbaar zijn geweest, en omdat allerlei gegevens die toen gebruikt werden ook later nog van

betekenis bleven, al vond er met de Reformatie wel een hele zuivering plaats.

Tussen het gereformeerde protestantisme enerzijds en de late middeleeuwen anderzijds staat de figuur van Luther. In wat door hem gezegd is over de dood en de voorbereiding op de dood is veel wat van blijvende waarde is. Bij hem ziet men de Reformatie ook op dit punt zich voltrekken. Dat is de reden waarom ook hij behandeld wordt. In zekere zin heeft hij het ons gemakkelijk gemaakt omdat er van hem een Stervenssermoen ons is nagelaten.

Aan het eind geven wij een overzicht van de afgelegde weg en zoeken wij naar de blijvende actualiteit van hetgeen aan het licht is gekomen.

Hoofdstuk I.

DE STERVENSKUNST IN DE LATE MIDDELEEUWEN

In de 15e eeuw heeft in heel de Westerse wereld temidden van de vele soorten van stichtelijke lectuur ook de z.g. stervenskunst (*ars moriendi*) gebloeid¹. Al vóór de uitvinding van de boekdrukkunst bestonden er vele geschriften waarvan de bedoeling was troost te bieden in het stervensuur; doch na die uitvinding vonden zij pas recht hun verbreiding². Talrijke stervensboekjes, die vaak veel op elkaar geleken en waarin steeds dezelfde troostgronden naar voren werden gebracht, zagen het licht, beleefden de ene druk na de andere, werden ook vaak vertaald, soms wel in 4 of 5 verschillende talen, en werden dus naar men mag aannemen ook gretig gelezen. Het ontstaan van al deze geschriften kan men zien in verband met allerlei tijdomstandigheden³, waarvan wij er enkele willen noemen.

Sinds een paar eeuwen waren de steden sterk in opkomst. Binnen zeer beperkte ruimten vormden zich grote volksconglomeraties, die niet weinig kwetsbaar waren voor allerlei ziekte-epidemieën die gedurig uitbraken, met name de pest, de zwarte dood genoemd, die Europa sinds het midden van de 14e eeuw herhaaldelijk teisterde. Bij tijden werden hele steden door deze vreselijk ziekte voor meer dan de helft ontvolkt⁴. Er was dan meer dan normaal een dagelijkse confrontatie met de harde werkelijkheid van de dood. Alleen al de steeds terugkerende dreiging van de pest ver

1. J. Huizinga, *Herfsttij der middeleeuwen*, Haarlem 1950⁷, 17 noemt de stervenskunst een schepping van de 15e eeuw.

2. Aldus Franz Falk, *Die deutsche Sterbebüchlein von der ältesten Zeit der Buchdruckes bis zum Jahre 1520*, Keulen 1890.

3. Helmut Appel, *Anfechtung und Trost im Spätmittelalter und bei Luther*, Leipzig 1838, 5; en Rainer Rudolf, *Ars moriendi, Von der Kunst des heilsamen Lebens und Sterbens*, Keulen 1957, 2 v.

4. Vgl. K. O. Meisma, *De zwarte dood 1347-1352*, Zutphen 1924. Over het verband tussen de laat-middeleeuwse stedelijke verhoudingen en de toenmalige doodsgedachten zie men E. Döring-Hirsch, *Tod und Jenseits im Spätmittelalter*, Berlin 1927, 4 v.

vulde de harten van de middeleeuwers met doodsgedachten⁵. Alle voorwaarden waren aanwezig om een stervenskunst te ontwerpen en die ook te beoefenen.

Oorspronkelijk waren de geschriften aan deze kunst gewijd niet bestemd voor de leken maar voor de priesters, de zielzorgers. Zij vonden er een handleiding in om de stervenden bij te staan in hun laatste levensuren. Zij waren dan ook geschreven in het Latijn⁶.

Het duurde echter niet lang of zij werden vertaald. Maar al te vaak ontbrak het de kerk aan voldoende zielzorgers; velen stierven, zeker in tijden dat de pest woedde, zonder ooit aan het ziekbed een priester te hebben gehad⁷. Zo kregen de leken zelf behoefte aan geschriften van dit soort. Zelfs al waren zij niet in staat deze boekjes te lezen, wat met velen inderdaad het geval was, toch konden zij er wel profijt van hebben, omdat zij gewoonlijk met afbeeldingen verlucht waren, waarop zowel de aanvechtingen als de vertroosting tegen die aanvechtingen aanschouwelijk werden voorgesteld.

Een tweede omstandigheid die het ontstaan van de vele stervensboekjes kan verklaren is gelegen in het feit dat er sinds de Duitse mystiek van de 14e eeuw, waaraan de namen van Eckhart (gest. 1327), Tauler (gest. 1361) en Suso (gest. 1366) verbonden zijn, een meer subjectieve trek in de middeleeuwse vroomheid was gekomen⁸. Deze subjectiviteit was niet beperkt gebleven tot Duitsland alleen; zij was b.v. ook in ons land merkbaar. De opkomst van de Moderne Devotie, in de IJsselstreek, is daarvan enerzijds een bewijs en anderzijds is zij vooral de beweging die deze subjectiviteit sterk bevordert heeft⁹. Nog leefde men bij de objectieve waarhe-

5. C. M. Vos, *De leer der vier uitersten, Een bijdrage tot de kennis van het godsdienstig geloof onzer vaderen in de vijftiende eeuw*, Amsterdam 1866, 4; Willy Andreas, *Deutschland vor der Reformation*, Stuttgart 1959⁶, 184 vv.

6. Rudolf, A.w. 62.

7. Rudolf, A.w. 6.

8. Bernd Moeller, *Spätmittelalter*. Die Kirche in ihrer Geschichte, Göttingen 1966, H.32.

9. Vgl. C. C. de Bruin, *Thomas a Kempis, De imitatione Christi*, Kerkelijke Klassieken, Wageningen 1949, 106. J. Lindeboom, *Geert Groote's Preeksuspensie, Een bijdrage tot zijn geestelijke plaatsbepaling*, Amsterdam 1941 — meent zelfs dat Geert Grote zijn preekbevoegdheid is ontnomen omdat men hem vanwege zijn subjectivisme van 'ketterij' verdacht.

den en de objectieve instellingen van de kerk, vooral bij haar sacramenten, maar er was meer dan vroeger een vraag naar persóónlijk heil en naar persoonlijke heilszekerheid. Er kwam nu als antwoord op deze vraag veel stichtelijke lectuur op de markt, die gretig aftrek vond, vooral bij de steeds welvarender en meer ontwikkelde burgerij der steden. Mocht zij eerst vooral bestemd zijn voor de bewoners van frater- en zuster-huizen, weldra greep ook het volk er naar. Tot deze stichtelijke lectuur behoorden ook de stervensboekjes.

Trouwens, de late middeleeuwen kenden toch al een fel bewogen religieus leven. In de steden waren de bedelorden, franciscanen en dominicanen, zeer actief; zij riepen op tot boete en bekering¹⁰. Boetepredikers als Geert Grote¹¹ en Johannes Brugman¹² trokken van stad tot stad en preekten allerwege de verschikkingen van de hel en de gelukzaligheid van de hemel. Er waren extreme bewegingen als die der geselaars en der dansers¹³. Honderden trokken zich soms heel plotseling uit het openbare leven terug en begaven zich dan in een of ander klooster, of in een broeder- of zuster-huis¹⁴. Zulk een intrek nemen in een klooster heette bekering (conversio), die er in gingen kregen de naam van geestelijken (religiosi), want religie én het leven naar een bepaalde orde waren hetzelfde.

Tot de punten waarover in deze kloosters en andere tehuizen gemediteerd werd behoorden steevast 'de vier uitersten' (quatuor novissima), waaronder men de dood, het laatste oordeel, de hel en de hemel verstond¹⁵. Bij sommige kloosterlingen was er soms eer

10. Rudolf, A.w. 6, 9.

11. P. van Zijl, *Gerard Groote, Ascetic and Reformer* (1340-1384) Washington 1963, vooral chap. V Apostle and laity.

12. W. Moll, *Johannes Brugman en het godsdienstig leven onzer vaderen in de vijftiende eeuw*, Deel I, Amsterdam 1854, 162 vv.

13. S. B. J. Zilverberg, *Ketters in de middeleeuwen*, Bussum 1968, 51 vv. Stephanus Axters, *De geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*, Deel II, Antwerpen 1953, 431-437; K. O. Meinsma, A.w. 194-246.

14. Vele voorbeelden daarvan vindt men bij W. Moll, A.w. en bij J. G. R. Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, Drie delen, Utrecht 1875-1880; en bij W. J. Kühler, *Johannes Brinckerinck en zijn klooster t Diepenveen*, Rotterdam 1908.

15. L. A. M. Goossens, *De meditatie in de eerste tijd van de modern devotie*, Haarlem 1952, 183 v; J. G. R. Acquoy, A.w. Deel I, 160, 176, 231.

hartstochtelijk, om niet te zeggen een ziekelijk verlangen naar de dood¹⁶. Dat in zulk een klimaat de stervenskunst welig kon tieren laat zich zonder enige moeite verstaan.

Tot het ontstaan en de ontwikkeling van deze stervenskunst hebben velen, ook theologen van naam, het hunne bijgedragen. Er is een heel oud Formulier, waarin een aantal vragen voorkomt die men stervenden moet voorleggen, waarop dan tenslotte een vermaning (Admonitio) volgt, hetwelk toegeschreven wordt aan de vroege middeleeuwer Anselmus van Canterbury (gest. 1109). Het is echter vooral Johannes Gerson (gest. 1429) die in dit verband genoemd moet worden¹⁷. Niet voor niets kreeg hij de bijnaam: doctor der vertroosting (doctor consolatorius). Dat hij een Fransman was is geen bezwaar geweest, zijn Latijn werd ook in Duitsland en elders gelezen, én vertaald. Grenzen bestonden er trouwens in die tijd wat betreft de uitwisseling van geestelijke ideeën nauwelijks; men leefde in West-Europa in één kerk; de diverse orden hadden in verscheidene landen hun kloosters; de werken van Suso¹⁸ en van andere Duitse mystieken¹⁹ werden ook in Nederland gelezen evengoed als men die van Thomas à Kempis in Duitsland las²⁰. De eigenlijke grondvormen van de stervenskunst gaan op Gerson terug; al zijn ze later gedurig gewijzigd en vermeerderd.

Over de stervenskunst in de late middeleeuwen zijn reeds enige studies verschenen. Maar zij hebben zich in hoofdzaak beperkt tot de in het Duits geschreven of althans in Duitsland verschenen geschriften²¹. Een speciale studie over de stervenskunst-

16. J. G. R. Acquoy, *A.w.* Deel II, 303; W. J. Kühler, *A.w.* 281.

17. Gerson is een bekken geweest waarin alle middeleeuwse tradities samenvloeiden, aldus Johann Stelzenberger, *Die Mystik des Johannes Gerson*, Breslau 1928, 102.

18. J. M. M. Aler, *Vroege Duitse Letterkunde*, Den Haag 1953, 77 noemt Suso's boekje over de *Eeuwige Wijsheid* (1328) het meest gelezen Duitse stichtelijke werk der middeleeuwen.

19. Vlg. Jac van Ginneken, *Geert Groote's levensbeeld naar de oudste gegevens bewerkt*, Amsterdam 1942, 155 kende Geert Groote figuren als Eckhart en Tauler en stond hij soms zelfs dicht bij hen.

20. Hiervan getuigen verschillende opstellen in *Bijdragen over Thomas à Kempis en de moderne devotie*, Brussel-Zwolle 1971.

21. Wij bedoelen de reeds aangehaalde studies van Falk, Rudolf en Appel en die van Albert Auer, *Johann von Dambach und die Trostbücher vom 11. bis zum 16. Jahrhundert*, Münster 1928.

boekjes in de Nederlanden ontbreekt; als is er wel een boek over een drietal geschriften die de 'vier uitersten' in de middeleeuwen alhier tot onderwerp hebben²².

I. De kunst van een goed leven.

Alle laatmiddeleeuwse schrijvers zijn het er over eens geweest dat aan een goed sterven een goed leven moet voorafgaan. Vandaar dat wij aan hetgeen zij daarover gezegd hebben eerst aandacht schenken.

Wie niet goed geleefd heeft, zal in de regel ook geen goede dood hebben, zegt Johannes van Mies (1407)²³. Stervensboekjes als die van Johannes Nider (gest. 1438)²⁴ en van Jacob van Jüterbog (gest. 1465)²⁵ beginnen met eerst allerlei goede raadgevingen en vermaningen uit te delen die betrekking hebben op heel het leven, aangezien heel het leven een voorbereiding op de dood dient te zijn. Nicolaas van Dinkelsbühl (gest. 1433) spreek een eeuwenoude levenswijsheid uit als hij zegt: de mens bedenke dat niets onzekerder is dan het leven en niets zekerder dan de dood²⁶. Bekend zijn de beginwoorden van een middeleeuws lied, waaraan Luther later een eigen bewerking heeft gegeven: Midden in het leven zijn wij in de dood. . . (Media vita in morte sumus. . .)²⁷. De dood is zeer verraderlijk, kan ons plotseling en onverhoeds overvallen. Niets is erger dan deze Onvoorziene Dood (Mors Improvisa), omdat men dan immers geen boete heeft kunnen doen en niet de laatste sacramenten kan hebben ontvangen. Henricus Suso die wij reeds als Duitse mysticus hebben leren kennen, heeft de vreselijke van zulk een Onvoorziene Dood plastisch uitgebeeld en sindsdien is men dat in de middeleeuwen niet meer vergeten²⁸. O

22. Dat van C. M. Vos, *A.w.*

23. Rudolf, *A.w.* 63.

24. Rudolf, *A.w.* 83.

25. Appel, *A.w.* 89.

26. Rudolf, *A.w.* 21.

27. Appel, *A.w.* 63. Over de herkomst van dit lied en over de bewerking die Luther er aan gegeven heeft zie W. Sikken, *Midden in het leven*, Kamp 1960, 7, 10.

28. Appel, *A.w.* 64; Rudolf, *A.w.* 42. Vlg. Falk, *A.w.* 30 vv is Hoofdstuk XXI "Hoe de mens moet leren sterven en hoe het met iemand, die onvo

een nog aanschouwelijker wijze is aan dit besef van het onverhoedse en ook het onvermijdelijke van de dood uitdrukking gegeven in de uitbeeldingen van dodendansen, welke men overal kon tegenkomen, op de muren van kerken maar ook van andere gebouwen, in houtsneden en in speciaal aan dit thema gewijde geschriften. Men ziet daar de dood zijn luguber spel spelen met weerloze stervelingen, die hij de een na de ander meevoert naar het dodenrijk²⁹.

Al sinds lang bestonden de memento mori-geschriften, waarin dus het Gedenkt te sterven! de lezers werd ingehamerd. Ernstige kloosterhervormers schijnen de eerste stoot te hebben gegeven tot het ontstaan van deze geschriften³⁰. Het wordt daarin de lezers voorgehouden dat de dood vaak komt als een dief in de nacht; zwaar wordt er de nadruk op gelegd dat hij niemand ontziet, ook niet de rijken, de machtigen, de aanzienlijken. Niemand zal zich tegenover hem kunnen redden met een beroep op zijn aards bezit of op zijn hoge positie. Ieder zal vergelding naar zijn werk ontvangen. De bedoeling was de mensen ertoe te brengen dat ze niet zorgeloos door het leven zouden gaan.

Tot de ware voorbereiding op de dood behoorde in die tijd naar algemeen besef ook de verachting dezer wereld (*contemptus mundi*). Vooral de kloosterhervorming in Frankrijk die teruggaat op Bernard van Clairveau (gest. 1153) schijnt de bakermat te zijn geweest van de geschriften die aan dit thema waren gewijd³¹. In elk geval, de verachting dezer wereld is een der voornaamste motieven in de laatmiddeleeuwse vroomheid geweest. Ook bij de man-

bereid sterft, gesteld is" (vert. van L. M. Fr. Daniels in *Het boekje der Eeuwige Wijsheid van den zaligen predikbroeder Henricus Suso*, Amsterdam 1950) als een zelfstandig tractaat in omloop geweest.

29. Rudolf, A.w. 52 vv; E. Döring-Hirsch, A.w. Kap. IV. H. Rosenfeld, *Totentanz*, R.G.G.V. 957 v brengt het ontstaan van de laat-middeleeuwse dodendansen in verband met de boven vermelde massasterfte wegens de pest; zij zouden dus thuishoren in de boeteliteratuur. De tekst van de eind 15e eeuw verschenen *Des Dodes Danz* is onlangs (Darmstadt 1968) opnieuw uitgegeven door Hermann Baethcke.

30. Vlg. Rudolf, A.w. 39 v gaat de oorsprong van dit soort geschriften terug tot de tweede helft van de 11e eeuw en staat zij in verband met de hervorming die is uitgegaan van het klooster Hirsau.

31. Rudolf, A.w. 26 vv.

nen der moderne devotie vindt men haar³². Het thema is zowel in poëtische als in prozaische vorm behandeld. Zelfs de jonge Erasmus heeft er later nog zijn tol aan betaald³³. Lang niet iedere middeleeuwer ging in zijn wereldverachting zo ver als Johannes van Dambach (gest. 1372)³⁴, die nog meer ter sprake zal komen, maar tot op zekere hoogte was zij algemeen. Het volk kon uitbundig genieten van de geneugten dezer wereld maar de ondergrond van het leven was zwaarmoedig³⁵. Soms werd op hoge tonen de lof van de dood gezongen. Stervenden werden ermee getroost dat zij niet bedroefd behoeften te zijn want dat immers de wereld al met al niets waard is³⁶.

Tot de rechte voorbereiding op de dood werd ook gerekend dat ieder tijdig een testament opstelde. Een der overwegingen daarbij was dat men dan voorkwam dat er later over nagelaten goederen onder de erfgenamen zou worden getwist³⁷. Men achtte het ook noodzakelijk dat ieder ruim van tevoren zijn eigen begrafenis regelde³⁸.

32. Appel, A.w. 58 vv. Thomas a Kempis, *De imitatione Christi* (ed. R. Bouman, Bussum 1914), cap. XXIII noemt een zalig sterven de vrucht van 'een volmaakte verachting van de wereld'. Zijn *Dialogus* begint met een tractaat Over de verachting der wereld (*De contemptu mundi*), daarna volgen de *Vitae* (levensbeschrijvingen) van Geert Grote, Flores Radewijns en andere moderne devoten, aan wie hij deze verachting van de wereld demonstreert. Zie ook C. van Wansem, *Het ontstaan en de geschiedenis der Broederschap van het Gemene Leven tot 1400*, Leuven 1958, 11. Hetzelfde vindt men bij Hendrik Herp; hij begint zijn *Spiegel der Volcomenheit* (ed. P. L. Verschueren, Antwerpen 1931) met een brede uiteenzetting van de XII Versterkingen. Niet voor niets was in de kring der moderne devoten de lectuur van de levens van de oude vaders der woestijn zo gewild en zo hoog gewaardeerd; zie hierover R. R. Post, *De moderne devotie*, Amsterdam 1950², 138.

33. In zijn *De contemptu mundi epistola*, 1521; zie J. Huizinga, *Erasmus* Haarlem 1958⁵, 17. Deze wereldverachting was geen op zichzelf staand ver schijnsel in Erasmus' leven, zie J. Lindeboom, *Erasmus, Onderzoek naar zijn theologie en zijn godsdienstig gemoedsbestaan*, Leiden 1909, 191 vv. Door C. Augustijn, *Erasmus, Vernieuwer van kerk en theologie*, Baarn 1967 is deze trek in Erasmus' vroomheid m.i. teveel verwaarloosd.

34. Auer, A.w. 161, 243 v, 250 v, 281, 293, 325.

35. E. Döring-Hirsch, A.w. 14 spreekt van een samengaan van 'fanatische Bussernst' en 'überschäumende Sinnenlust'. Idem J. Huizinga, A.w. 166.

36. Falk, A.w. 24; Rudolf, A.w. 75.

37. Rudolf, A.w. 88, 107.

38. Rudolf, A.w. 105.

een nog aanschouwelijker wijze is aan dit besef van het onverhoedse en ook het onvermijdelijke van de dood uitdrukking gegeven in de uitbeeldingen van dodendansen, welke men overal kon tegenkomen, op de muren van kerken maar ook van andere gebouwen, in houtsneden en in speciaal aan dit thema gewijde geschriften. Men ziet daar de dood zijn luguber spel spelen met weerloze sterfelingen, die hij de een na de ander meevoert naar het dodenrijk²⁹.

Al sinds lang bestonden de memento mori-geschriften, waarin dus het Gedenkt te sterven! de lezers werd ingehamerd. Ernstige kloosterhervormers schijnen de eerste stoot te hebben gegeven tot het ontstaan van deze geschriften³⁰. Het wordt daarin de lezers voorgehouden dat de dood vaak komt als een dief in de nacht; zwaar wordt er de nadruk op gelegd dat hij niemand ontziet, ook niet de rijken, de machtigen, de aanzienlijken. Niemand zal zich tegenover hem kunnen redden met een beroep op zijn aards bezit of op zijn hoge positie. Ieder zal vergelding naar zijn werk ontvangen. De bedoeling was de mensen ertoe te brengen dat ze niet zorgeloos door het leven zouden gaan.

Tot de ware voorbereiding op de dood behoorde in die tijd naar algemeen besef ook de verachting dezer wereld (*contemptus mundi*). Vooral de kloosterhervorming in Frankrijk die teruggaat op Bernard van Clairveau (gest. 1153) schijnt de bakermat te zijn geweest van de geschriften die aan dit thema waren gewijd³¹. In elk geval, de verachting dezer wereld is een der voornaamste motieven in de laatmiddeleeuwse vroomheid geweest. Ook bij de man-

bereid sterft, gesteld is" (vert. van L. M. Fr. Daniels in *Het boekje der Eeuwige Wijsheid van den zaligen predikbroeder Henricus Suso*, Amsterdam 1950) als een zelfstandig tractaat in omloop geweest.

29. Rudolf, A.w. 52 vv; E. Döring-Hirsch, A.w. Kap. IV. H. Rosenfeld, *Totentanz*, R.G.G.V. 957 v brengt het ontstaan van de laat-middeleeuwse dodendansen in verband met de boven vermelde massasterfte wegens de pest; zij zouden dus thuishoren in de boeteliteratuur. De tekst van de eind 15e eeuw verschenen *Des Dodes Danz* is onlangs (Darmstadt 1968) opnieuw uitgegeven door Hermann Baethcke.

30. Vlg. Rudolf, A.w. 39 v gaat de oorsprong van dit soort geschriften terug tot de tweede helft van de 11e eeuw en staat zij in verband met de hervorming die is uitgegaan van het klooster Hirsau.

31. Rudolf, A.w. 26 vv.

nen der moderne devotie vindt men haar³². Het thema is zowel in poëtische als in prozaische vorm behandeld. Zelfs de jonge Erasmus heeft er later nog zijn tol aan betaald³³. Lang niet iedere middeleeuwer ging in zijn wereldverachting zo ver als Johannes van Dambach (gest. 1372)³⁴, die nog meer ter sprake zal komen, maar tot op zekere hoogte was zij algemeen. Het volk kon uitbundig genieten van de geneugten dezer wereld maar de ondergrond van het leven was zwaarmoedig³⁵. Soms werd op hoge tonen de lof van de dood gezongen. Stervenden werden ermee getroost dat zij niet bedroefd behoeften te zijn want dat immers de wereld al met al niets waard is³⁶.

Tot de rechte voorbereiding op de dood werd ook gerekend dat ieder tijdig een testament opstelde. Een der overwegingen daarbij was dat men dan voorkwam dat er later over nagelaten goederen onder de erfgenamen zou worden getwist³⁷. Men achtte het ook noodzakelijk dat ieder ruim van tevoren zijn eigen begrafenis regelde³⁸.

32. Appel, A.w. 58 vv. Thomas a Kempis, *De imitatione Christi* (ed. R. Bouman, Bussum 1914), cap. XXIII noemt een zalig sterven de vrucht van 'een volmaakte verachting van de wereld'. Zijn *Dialogus* begint met een tractaat Over de verachting der wereld (*De contemptu mundi*), daarna volgen de *Vitae* (levensbeschrijvingen) van Geert Grote, Flores Radewijns en andere moderne devoten, aan wie hij deze verachting van de wereld demonstreert. Zie ook C. van Wansem, *Het ontstaan en de geschiedenis der Broederschap van het Gemene Leven tot 1400*, Leuven 1958, 11. Hetzelfde vindt men bij Hendrik Herp; hij begint zijn *Spiegel der Volcomenheit* (ed. P. L. Verschuieren, Antwerpen 1931) met een brede uiteenzetting van de XII Verstervingen. Niet voor niets was in de kring der moderne devoten de lectuur van de levens van de oude vaders der woestijn zo gewild en zo hoog gewaardeerd; zie hierover R. R. Post, *De moderne devotie*, Amsterdam 1950², 138.

33. In zijn *De contemptu mundi epistola*, 1521; zie J. Huizinga, *Erasmus*, Haarlem 1958⁵, 17. Deze wereldverachting was geen op zichzelf staand verschijnsel in Erasmus' leven, zie J. Lindeboom, *Erasmus, Onderzoek naar zijn theologie en zijn godsdienstig gemoedsbestaan*, Leiden 1909, 191 vv. Door C. Augustijn, *Erasmus, Vernieuwer van kerk en theologie*, Baarn 1967 is deze trek in Erasmus' vroomheid m.i. teveel verwaarloosd.

34. Auer, A.w. 161, 243 v, 250 v, 281, 293, 325.

35. E. Döring-Hirsch, A.w. 14 spreekt van een samengaan van 'fanatischer Bussernst' en 'überschäumende Sinnenlust'. Idem J. Huizinga, A.w. 166.

36. Falk, A.w. 24; Rudolf, A.w. 75.

37. Rudolf, A.w. 88, 107.

38. Rudolf, A.w. 105.

De massa van het volk bleef, zoals te begrijpen valt, ondanks de vele troost-lectuur, toch tegen de dood opzien³⁹. De gebeds-literatuur uit die tijd geeft daarvan de bewijzen. Daarin wordt over de dood gesproken als het uur van 'de grote angst' en van 'de laatste nood'. In ernstige ogenblikken bad men: O allergeoedertierendste, zoete Jezus, ik smEEK U, dat Gij mij niet alleen laat in de ure van mijn dood, wanneer mijn ziel zal moeten scheiden van mijn lichaam en ik in zware arbeid en grote angst zal zijn⁴⁰. Thomas à Kempis zei: Vlucht liever voor de zonde dan voor de dood⁴¹ — toch hield de angst voor dood en vagevuur menig een in zijn ban. Vandaar de vele gebeden om een goed levenseinde⁴². Deze gebeden werden van de zijde van de kerk aangemoedigd; zij stelde op zulke gebeden rijke aflaten, dat wil zeggen beloofde ze met verlichting van de straffen in het vagevuur⁴³.

Men zal hierbij ook in aanmerking moeten nemen dat het stervensuur algemeen gehouden werd voor het meest beslissende in heel 's mensen bestaan op deze aarde. Van de manier waarop iemand het sterven beleefde werd zijn eeuwig wel of wee afhankelijk gesteld⁴⁴. Hoe beter men door het sterfuur heenkwam des te lichter zouden de straffen in het vagevuur zijn⁴⁵.

39. Hiervan getuigen o.a. verscheidene liederen, waarvan men voorbeelden vindt bij René Caspar en Rob. Roemans, *Onze middeleeuwse letteren als spiegel van ons volk*, Deel I, Bilthoven-Brugge 1955, 148 v, 154 v.

40. Maria Meertens, *De godsvrucht in de Nederlanden*, Naar handschriften van gebedenboeken der XVe eeuw, Leuvense Studiën en Tekstuitgaven, Deel I 1930, 139, 143.

41. Thomas à Kempis, A.w. 142.

42. Maria Meertens, A.w. 52, 55, 56, 81. Zulke gebeden ook in *Een Limburgsch Gebedenboek uit de XVe eeuw*, uitgegeven door E. H. Floris Prims, Dendermonde 1926, 14 v, 69 v, 226, 231. Verwijzingen naar zulke gebeden in de Zuid-duitsche gebeds-literatuur der middeleeuwen, worden gevonden bij Frans Xaver Haimerl, *Mittelalterliche Frömmigkeit im Spiegel der Gebetbuchliteratur Süddeutschlands*, München 1952, 22, 36, 50, 57, 95.

43. Eén voorbeeld uit de vele. Op een bepaald gebed om vergeving van zonden en een zalig levenseinde stonden als beloning evenzovele dagen aflat, dus kwijtschelding van de straffen van het vagevuur, als er wonden waren in Christus' lichaam en die berekende men op 1000 in Zijn hoofd en 4166 in de rest van Zijn lichaam (Maria Meertens, A.w. 145).

44. Rudolf, A.w. 108.

45. Appel, A.w. 66; Rudolf, A.w. 94, 96.

In sommige stervensboekjes gaat men zelfs zo ver dat men het aandurft te zeggen dat een gewillig en geduldig sterven van alle straf in het vagevuur verlost. Dan moet er echter wel aan diverse voorwaarden zijn voldaan; dan mag men b.v. geen ongebiechte zonden hebben. Niettemin, de mogelijkheid was er dat door het sterven zelf voldoende boete werd gedaan, waardoor een boetedoening in het vagevuur kwam te vervallen. Het sterven op zich gold dan als een vagevuur. Het is een gedachte die men al bij Suso vinden kan⁴⁶. En later zegt Gerson: Beter nú in het vagevuur dan later! ⁴⁷ Men vindt deze gedachte ook bij Stephanus van Landskrona (gest. 1477)⁴⁸; verder in een anoniem stervensboekje uit 1486⁴⁹; en in haar meest krasse vorm bij Johannes van Paltz (gest. 1511), een augustijnernonnik te Erfurt, van wie Luther nog les moet hebben gehad. Laatstgenoemde, Van Paltz, heeft eens in een preek Frederik de Wijze, Luthers keurvorst, voorgehouden, dat wie in gewilligheid de dood op zich neemt alleen al daardoor kwijtschelding ontvangt van alle schuld en straf. Hij meende dit te kunnen verdedigen met o.a. het volgende argument: gelijk een arbeider zijn gereedschap gebruikt en daarmee de kost verdient, zodat hij kopen kan wat hij tot zijn levensonderhoud nodig heeft en zijn schulden kan betalen, zo kan een christen als hij de dood gewillig op zich neemt daarmee zijn schuld bij God betalen en zijn eeuwig heil kopen. Wel zegt Van Palts dan ook nog dat men Christus om genade moet bidden, maar dat neemt niet weg dat in zijn redenering de verdienste-gedachte overheersend is⁵⁰.

Indien, zoals wij hoorden, naar algemeen besef in die dagen, met het sterven voor ieder mens het beslissende ogenblik is aangebroken, dan laat het zich verstaan dat naar middeleeuwse voorstelling het sterfbed omringd is van vele toeschouwers die allen vol spanning dit gewichtige ogenblik meemaken. Duivelen en engelen, ja God zelf en zijn heiligen worden geacht aanwezig te zijn bij elk

46. Appel, A.w. 16.

47. Appel, A.w. 109.

48. Rudolf, A.w. 109.

49. Rudolf, A.w. 90.

50. Rudolf, A.w. 111 v. Van Paltz was een befaamd aflatprediker. Vlg. Theodor Kolde, *Das religiöse Leben in Erfurt beim Ausgange des Mittelalters*, Halle 1898, 35 vv. was hij daarin nog onbeschaamder dan Tetzl en preekte hij een ware 'Werkgerechtigheid'.

sterfgeval. Al bij Suso en bij Van Dambach lezen wij van engelen en heiligen die het sterven van elk christen meemaken; maar nog wel zoveel belang schijnen deze schrijvers te hebben bij de aanwezigheid van demonen⁵¹. In een nog vroeger stadium had reeds de Duitse mystica Geertruid van Helfta (gest. 1303) in een visioen, waarin zij haar eigen sterven voorzag, ontelbare menigten van engelen en heiligen maar ook van afschuwelijke demonen — in de gedaanten van padden en slangen — in haar kamertje gezien⁵². Men hield het er voor dat in het stervensuur door de goede en de kwade engelen een felle en verwoede strijd werd gestreden om de ziel van de stervende; een strijd die men afgetekend zag op het gelaat van de stervende. In deze strijd kwam alles aan op het standhouden in alle aanvechtingen. Hiertoe ontving de stervende hulp, allereerst van de sacramenten van de kerk, maar verder ook van vrienden die men met een Duitse term Sterbehelfers noemde. Men ging er van uit dat de stervende hiermee en hierdoor voldoende gewapend was om de aanvallen van de duivel, zijn vijand, te weerstaan⁵³.

Er is geen stervensboek waarin dit alles aanschouwelijker is voorgesteld dan in de zogenaamde *Ars moriendi met de 11 hout-sneden*, ook wel genoemd de *Ars van de Vijf Aanvechtingen*⁵⁴. Op 2x5+1 afbeeldingen ziet men heel de scene van het sterven zich afspelen. Steeds weer is het sterfbed omringd van allerlei figuren: God de Vader, Christus, Maria, Mozes, Petrus, Maria Magdalena, Paulus, Stefanus, de H. Laurentius, de H. Barbara, de H. Antonius, hele scharen heiligen, de beschermengel, vrouwen, kinderen, heidenen, bedelaars, spotters, twijfelaars, en slechte vrouwen, maar ook de duivel en allerlei wanstaltige demonen; allen deelgenoten in deze strijd of althans toeschouwers. Alles spitst zich in dit drama toe op deze éne ziel, in dit beslissende uur; het zal nu hel of hemel worden.

51. Appel, A.w. 65, 66; Rudolf, A.w. 17 v, 18, 108.

52. *Werken van de Heilige Geertruid van Helfta*, Deel I (ed. M. Molenaar), Bussum 1952, 415 vv. Ook verhaald bij M. Molenaar, *Geertruid van Helfta*, Amsterdam 1955⁴ 270 v.

53. Volgens de middeleeuwse theologie kan de mens in de strijd met de duivel overwinnen als hij maar doet wat hij kan (*facere quod in se est*). Appel, A.w. 55, 56. Een beschrijving van de kerkelijke rituele handelingen bij zieken en stervenden vindt men bij E. Döring-Hirsch, A.w. 19 vv.

54. Alle 11 afbeeldingen met een beschrijving bij Appel, A.w. 78 vv, 142 vv.

Er wordt in de stervensliteratuur enkele malen onderscheid gemaakt tussen verschillende doden die een mens sterven kan. Er waren er die van niet minder dan 5 doden spraken: een lichamelijke, een ascetische, een tijdelijke, een geestelijke en een mystieke dood. Onder de geestelijke dood verstond men de hel; onder de ascetische dood het sterven aan de boze lusten van ons vlees; onder de tijdelijke dood een geheel opgaan in de dingen van dit tijdelijke leven; en onder de mystieke dood het geheel opgaan in God⁵⁵.

Twee dingen vooral werden onmisbaar geacht voor een leven dat een ware voorbereiding op de dood zou zijn. In de eerste plaats een ijverige beoefening van allerlei christelijke deugden, met andere woorden het doen van goede werken; en in de tweede plaats een zich houden aan het katholieke geloof tot het einde toe.

Wat het eerste aangaat, iemand als Van Paltz, die wij al eerder tegenkwamen, heeft het geven van aalmoezen zo hoog aangeslagen dat hij het hield voor de weg tot het eeuwig heil⁵⁶. Een heel treffende illustratie van de hoge waarde die men toekende aan het doen van goede werken als voorbereiding op de dood, biedt de *Visio Philiberti*, een gedicht waarvan de auteur onbekend is. Het beschrijft een visioen waarin de dichter de ziel van een onlangs gestorvene ziet terugkeren tot het lichaam dat zij verlaten heeft. Er ontspint zich dan een gesprek, een twistgesprek, tussen die twee, de ziel en het lichaam. De ziel geeft er het lichaam de schuld van dat zij het thans zo slecht heeft in de hel; het lichaam antwoordt daarop dat het de eigen schuld van de ziel is. De ziel zegt tegen het lichaam: ge hebt de wereld gediend! het lichaam antwoordt: maar gij hebt er mij niet van terug gehouden. Na zo over en weer elkaar allerlei beschuldigingen te hebben toegeworpen, ziet de dichter plotseling twee duivels opduiken uit de hel, die zonder enig pardon de ziel beetpakken en haar opnieuw meesleuren naar de hel. Op datzelfde ogenblik ontwaakt de dichter; zijn reactie is typisch middeleeuws: men moet al zijn goederen weggeven aan de armen

55: Rudolf, A.w. 20, 24, 83 v. Vlg. Jac van Ginneken, A.w. 156 gaat het spreken over de mystieke dood terug op Eckhart. De officiële kerkleer kende slechts de lichamelijke, de geestelijke en de eeuwige dood. E. Döring-Hirsch, A.w. 17.

56. Vlg. Van Paltz zijn er 3 wegen tot het heil en een daarvan is het geven van aalmoezen, Rudolf, A.w. 111.

en men moet zich geheel wijden aan God en zijn dienst⁵⁷.

In een ander stervensboek, toegeschreven aan Nicolaas Van Dinkelsbühl, komt een sprookje voor dat in dezelfde richting wijst. De paus vraagt aan een vrome kapelaan of hij als hij gestorven is driemaal voor hem het Onze Vader wil bidden, hetgeen de kapelaan belooft. Kort na zijn dood verschijnt de paus aan de kapelaan, n.l. in een droom, om hem te bedanken, want het gebed van de vrome kapelaan heeft hem terstond in de hemel gebracht⁵⁸. In dit geval zijn het niet de goede werken van de overledene zelf die hem hebben gered maar die van een ander, te weten van de kapelaan, niettemin onderstreept ook dit sprookje hoezeer men het doen van goede werken onmisbaar achtte met het oog op het gaan naar hel of hemel, dus voor een goed afsterven.

In de tweede plaats noemden wij het zich houden aan het katholieke geloof, het volharden daarin tot het einde toe. Men zou er aan toe kunnen voegen: en het niet verwaarlozen van het gebruik der sacramenten. Wanneer iemand ziek werd en leek te zullen gaan sterven was de eerste vraag die men hem volgens de regels van de stervenskunst stelde déze of hij bereid was te sterven in het katholieke geloof, hij moest dan dus zijn rechtzinnigheid belijden⁵⁹. Maar ook eiste men van de stervende dat hij gebruik maakte van de sacramenten: het boetesacrament⁶⁰, de communie en het laatste oliesel. Als een samenvatting van wat nodig is om getroost te leven en te sterven noemde reeds Hugo van St Victor (gest. 1141): het katholieke geloof, de sacramenten en goede werken. Johannes van Mies (15e eeuw) heeft hem dat nagezegd⁶¹, hij noemt vooral: biecht, communie en oliesel. Maria Meertens, die een breed onderzoek instelde op het terrein van de laatmiddeleeuwse vroomheid heeft gezegd: De godvruchtige middeleeuwer was gedurende zijn hele leven in zorg omtrent zijn stervensuur;

57. Dergelijke gesprekken met zielen van gestorvenen waren in de middeleeuwen zeer geliefd; men komt ze in de stichtelijke lectuur herhaaldelijk tegen, Rudolf, A.w. 45. Vgl. Carl Meyer, *Der Aberglaube des Mittelalters und der nächstfolgenden Jahrhunderte*, Basel 1884, 345 vv.

58. Rudolf, A.w. 76.

59. Appel, A.w. 67, 68, 70, 73.

60. G. H. J. W. J. Geesink, *Gerard Zerbolt van Zutphen*, Amsterdam 1870, 116.

61. Rudolf, A.w. 64.

steeds weer bad hij toch niet te zullen sterven zonder de laatste sacramenten der kerk te hebben ontvangen⁶².

II. De kunst van een goed sterven.

Wij komen nu tot een weergave van de eigenlijke middeleeuwse stervenskunst. De oudst bekende stervenskunst in deze engere zin van het woord is de z.g. *Vermaning van Anselmus* (Admonitio Anselmi). Haar inhoud is kort, bestaat uit een vijftal vragen waarop de stervende een bevestigend antwoord moet geven, waarop dan een laatste vermaning volgt. Latere schrijvers over de stervenskunst hebben deze al heel oude vragen steeds overgenomen en ook de vermaning die er op volgde, al hebben zij er meestal een eigen vorm aan gegeven.

Van de vragen bestonden van het begin af twee series; de ene was bestemd voor stervende geestelijken, de andere voor stervende leken; slechts op onderdelen verschilden zij van elkaar.

Theologisch gezien vertegenwoordigen deze Vragen van Anselmus een der betere middeleeuwse tradities. Reformatorische schrijvers uit later tijd hebben hun waardering er voor uitgesproken⁶³. De zieke wordt hierin voorgehouden al zijn vertrouwen te stellen alleen op de dood van Christus. Er wordt hem voorgehouden: Als God met u in het gericht wil treden moet ge zeggen: Heere, de dood van onze Heere Jezus Christus stel ik tussen mij en uw oordeel, anders kan ik voor U niet verschijnen! En als God dan zegt: Maar ge hebt het eeuwig oordeel verdiend, dan moet ge antwoorden: Heere, de dood van onze Heere Jezus Christus stel ik tussen U en mijn boze daden. Zo gaat het dan nog even door tot dat de stervende tenslotte zegt: Heere, in uwe handen beveel ik mijn geest! Opmerkelijk is dat toch ook in deze Vragen van Anselmus ergens de zieke wordt opgewekt om Maria aan te roepen en wel met deze woorden: Maria, moeder der genade (mater gra-

62. Maria Meertens, A.w. 56. Zo'n gebed komen wij b.v. tegen in *Der Selen Trost* (Augsburg 1583), Vincenz Hasak, *Der christliche Glaube des deutschen Volkes beim Schlusse des Mittelalters*, Regensburg 1863, 103.

63. Een voorbeeld daarvan kwam ik tegen bij de puritein William Cowper (1568-1619) in zijn tractaat *Sevendaege'sche Conferentie tussen een catholijck christen ende een roomsch catholijck*, opgenomen in zijn *Opera Omnia* (vert. Lamotius), Amsterdam 1656, 438a.

tiae)⁶⁴. Zelfs in de anselmiaanse traditie heeft men zich daar niet vrij van kunnen maken; in de middeleeuwse Mariaverering bleef men bevangen.

Een heel wat uitvoeriger stervenskunst is ontworpen door de al meermalen genoemde Fransman Johannes Gerson, n.l. in het derde deel van zijn *Opusculum Tripartitum*⁶⁵. Sinds hem kent de middeleeuwse stervenskunst een aantal grondvormen die, hoezeer soms gewijzigd, in hoofdzaken zichzelf gelijk zijn gebleven. Hij sprak van aansporingen (exhortationes), ondervragingen (interrogationes), gebeden (orationes) en plichten die in acht genomen moesten worden (observationes). Hier kunnen als nog twee vaste bestanddelen aan worden toegevoegd de aanvechtingen (temptationes of tentationes) en de gemeenschap aan het lijden van Christus (communicatio passionis Christi) waardoor men aan deze aanvechtingen het hoofd kan bieden. Bij elk van deze grondvormen zal nu wat uitvoeriger worden stilgestaan.

1. *De aansporingen*. De zieke wordt allereerst voorgehouden zich op zijn levenseinde voor te bereiden. Men zegt tegen hem: wees dankbaar dat God u daar nog tijd voor geeft. Stel u voor ogen dat ge vanwege uw zonden veel straf verdiend hebt; wilt ge voor die straf genoegdoening geven dan zult ge uw lijden gewillig en geduldig moeten dragen. Bedenk dat als ge in het vagevuur zoudt komen uw pijnen nog veel erger zouden zijn. Richt al uw gedachten reeds op het leven na dit leven. Laat het heil van uw ziel uw voornaamste zorg zijn. Slechts één ding is nodig. In deze laatste uren gaat het alleen om God en uw ziel. Voor uw vrouw en kinderen zal God wel zorgen⁶⁶, wees over hen niet bezorgd. Reken niet op beterschap, bedrieg uzelf niet; het is een ijdele hoop⁶⁷.

Van Dambach heeft hier aan toegevoegd: Kijk niet achterom, wat ge achterlaat is maar van weinig waarde. In de *Himmelstasz* van Stephanus van Landskrone wordt de stervende voorgehouden in elk geval zijn testament te maken⁶⁸.

2. *De ondervragingen*. Reeds hoorden wij dat de stervende vragen werden gesteld. In het Formulier dat op naam staat van Anselmus

64. Appel, A.w. 69.

65. Appel, A.w. 72; Rudolf, A.w. 65v.

66. Appel, A.w. 66 v.

67. Appel, A.w. 72 v.

68. Appel, A.w. 109.

komen die vragen ongeveer op het volgende neer: Is het u niet een reden tot blijdschap dat ge sterven moogt 'in het christelijk geloof'? belijdt ge, niet geleefd te hebben gelijk het behoort en hebt ge daar berouw van? is er in u het vaste voornemen om, indien God u beterschap geeft, heilig te zijn in uw levenswandel? gelooft ge, dat onze Heere Jezus Christus, Gods Zoon, voor u gestorven is? dankt ge Hem daar ook voor? gelooft ge, dat ge niet behouden kunt worden dan alleen door Zijn dood⁶⁹?

Gerson heeft deze eenvoudige vragen enigszins gewijzigd, maar zijn wijzigingen zijn stellig geen verbeteringen. Inplaats van de zieke te laten vragen of hij wil sterven 'in het christelijk geloof' laat hij hem vragen of hij wil sterven 'als een waarlijk getrouwe en gehoorzame zoon van de heilige moederkerk'⁷⁰. Bovendien ontbreekt in Gersons Formulier de verwijzing naar Christus' dood als de enige grond van het behoud; hij heeft daarvoor in de plaats van de veel algemener vraag of de stervende vergeving van zonden begeert⁷¹.

Uit het bovenstaande blijkt dat het van groot belang werd geacht dat de zieke volhardde in zijn geloof. Vandaar dat de gewoonte heeft bestaan hem de Geloofsbelijdenis te laten opzeggen, niet slechts één keer maar herhaaldelijk. Was hij niet meer in staat zelf die Geloofsbelijdenis op te zeggen dan werd zij hem voorgezegd. De vrees dat het praatje zou ontstaan dat men als een onrechtzinnige was gestorven was soms zo groot dat men een notaris bij zich liet roepen en bij wijze van een officieel protocol liet vastleggen dat men in het ware, het katholieke geloof stierf. Hierdoor meende men ook op het sterfbed sterker te staan tegen de aanvalen van de duivel, die immers in eerste instantie gericht zijn op het geloof van de stervende⁷².

3. *De gebeden*. Dat de oproep tot gebed in de stervensboeken een belangrijke plaats inneemt zal niemand verwonderen. Het blijft daarbij echter niet bij een oproep alleen; de stervensboeken geven meer, zij geven ook voorbeelden, modellen van gebeden. Die waren

69. Appel, A.w. 67 v.

70. Appel, A.w. 70.

71. Appel, A.w. 73; Rudolf, A.w. 66.

72. Rudolf, A.w. 14, 24, 60, 110; Appel, A.w. 85, 90; Willy Andreas, A.w. 186.

er trouwens ook genoeg in de gebedenboeken. Op alle gebeden stond de prijs van een hoge aflaat⁷³.

De personen tot wie gebeden werd waren vooral God de Vader, Jezus Christus en Maria. Gebeden tot de H. Geest, die overigens in de gebedsliteratuur veelvuldig voorkomen, ontbreken in de stervensboeken bijna geheel. Gewoonlijk werden ook engelen en heiligen aangeroepen; onder de engelen vooral Michaël, die de bijnaam had van de Zielenweger — één mensenziel heeft voor hem meer gewicht dan al wat de duivel er tegenover stelt;⁷⁴ en onder de heiligen vooral de stervenspatronen: de H. Sebastiaan, de H. Catharina en de H. Barbara⁷⁵.

Wij laten enkele voorbeelden volgen. Bij Gerson wordt de zieke opgewekt allereerst God de Vader aan te roepen, dan de 'zoete Jezus' en vervolgens Maria. God de Vader moet hij vragen of Hij zich over hem, zijn arm schepsel, wil erbarmen. Jezus moet hij vragen hem een plaatsje te geven in het hemelse paradijs, onder het getal der uitverkorenen. En Maria moet hij vragen of zij voor hem tussenbeide wil komen bij Christus, of zij hem wil opnemen in haar voorbede en hem wil verzoenen met haar Zoon. Verder vermaant Gerson de zieke ook de engelen aan te roepen, omdat ook die deel hebben aan het verlossingswerk, en vooral de eigen beschermengel, want ieder christen heeft onder de engelen zijn eigen beschermmer of bewaarder (custos)⁷⁶.

In het reeds vermelde oudste stervensboek (met de 11 afbeeldingen) worden als personen die op het sterfbed moeten worden aangeroepen genoemd: God de Vader, Jezus Christus, Maria (die Middelaressen wordt genoemd), de engelen, vooral de eigen beschermengel, de apostelen, de martelaren, de confessoren en de maagden⁷⁷. Leonhard van Burghausen (eind 15e eeuw) heeft aan deze rij nog de Onschuldige Kinderen⁷⁸, als bedoeld in Matth 2:16, toegevoegd. Elders komen wij ook nog de in de middeleeuwen zo bekende 14 Noodhelpers tegen⁷⁹.

73. Een Limburgsch Gebedenboek, 15; Rudolf, A.w. 94.

74. Rudolf, A.w. 97, 104, 106, 115; Falk, A.w. 74.

75. Falk, A.w. 75 vv.

76. Appel, A.w. 74.

77. Appel, A.w. 83.

78. Rudolf, A.w. 98. Deze kinderen genoten in de 15e en 16e eeuw een aparte devotie.

79. Hun namen vindt men bij Willy Andreas, A.w. 160. Inplaats van deze

Een toch wel heel apart gebed heeft Wolfgang Kydrer van Salzburg (gest. 1487) de stervende op de lippen willen leggen. Deze zou volgens hem op zijn sterfbed God moeten vragen dat hem op het moment van het sterven zelf Christus zou verschijnen en hem zou tegemoet komen, samen met Maria, de engelen en alle heiligen⁸⁰. Merkwaardig is ook wat men vindt in het al geciteerde *Limburgs Gebedenboek*; daarin vindt men een gebed tot Maria waaraan de belofte is verbonden dat alwie het bidt als beloning daarvoor drie dagen vóór zijn dood zijn sterfdag zal weten⁸¹.

Onder de vele sterfgebeden komt men vanzelfsprekend ook steeds het Onze Vader tegen. Bad men het drie keer achter elkaar dan gold het, volgens Leonhard van Burghausen, voor zeer krachtig⁸². Ook diverse psalmen behoorden tot de sterfgebeden.

Soms zijn de sterfgebeden erg lang. Zijn zij gericht tot Christus dan wordt er soms zeer uitvoerig in gesproken over Zijn lijden en sterven. Er klinkt dan meer dan eens de middeleeuwse lijdens- en bruidsmystiek in door.

Maar bijna even talrijk als de gebeden tot Christus zijn die tot Maria, en zij doen, zo is er weleens gezegd, aan 'belangrijkheid en persoonlijke warmte' voor de gebeden tot Christus niet onder⁸³. Talrijk en zeer overdreven zijn de erenamen en titels die aan Maria gegeven worden, zij heet Troosteres, Middelaressen, Moeder der barmhartigheid, Koningin des hemels, Toevlucht van zondaren⁸⁴ — en dit is dan nog maar een bloemlezing!

Voor in de late middeleeuwen, sinds Bernard, is de Maria-verering sterk toegenomen⁸⁵. Enerzijds was er een zekere vertrouwelijke omgang met de 'zoete Jezus', maar anderzijds bleef men in Hem toch in de eerste plaats de strenge Rechter zien die

14 Nothelfer stelde Luther 14 vertroosting, het geschrift is door mij vertaald en ingeleid (*Stemmen uit Wittenberg X*), Goudriaan 1972.

80. Rudolf, A.w. 96.

81. Een Limburgsch Gebedenboek, 196.

82. Rudolf, A.w. 98.

83. Appel, A.w. 102; Rudolf, A.w. 115.

84. Appel, A.w. 55, 66, 74, 95.

85. W. Delius, *Geschichte der Marienverehrung*, München/Basel 1963, 156. Een ware bron voor de kennis van de Mariaverering in de middeleeuwen is Stephan Beissel, *Geschichte der Verehrung Marias in Deutschland während des Mittelalters*, Darmstadt 1972 (=1909).

men, hoe dan ook, tevreden moet stellen⁸⁶. In Maria daarentegen zag men niets dan goedheid, mildheid, vriendelijkheid⁸⁷. Aan Christus alleen had men op het sterfbed niet genoeg, ook de heiligen en vooral Maria had men nodig.

Men was zeer gesteld op vrienden die tot taak hadden in de laatste uren van het leven bijstand te bieden, de Sterbehelfers⁸⁸. Familieleden werden van het sterfbed verwijderd, opdat de stervende door hen niet zou afgeleid worden in het zoeken van het enige nodige. Het laatste gebed dat de vrienden de stervende hielden was Jezus' laatste kruiswoord; Vader, in uwe handen beveel ik mijn geest⁸⁹!

4. *De plichten*. Hiertoe behoorde in de eerste plaats het gebruik maken van de heilige sacramenten. Er moest gebiecht worden, men moest de communie en het laatste oliesel ontvangen.

Voor niets was de middeleeuwer zo bang als te zullen sterven zonder gebiecht te hebben en de absolutie te hebben ontvangen⁹⁰. Om te komen tot kennis van zijn zonden en tot een waar berouw kon hij gebruik maken van een der vele biechtspiegels die er bestonden⁹¹. Blevten bepaalde zonden moedwillig ongebiecht dan was de absolutie niet van kracht. Er was weleens de angstige twijfel of men niet, al was het dan zonder opzet, een of andere doodzonde over het hoofd had gezien. Al te gewetensvolle zielen vielen dan in het kwaad van de scrupuleusheid — verscheidene troostboeken hebben daar aandacht aan geschonken⁹². Had men gebiecht en absolutie verkregen, dan volgde de boetedoening; maar — zoals reeds vernomen werd — het lijden op het sterfbed

86. Luther heeft eens gezegd: Van kindsaf was ik er aan gewend dat ik als ik maar de naam van Christus hoorde noemen verbleken en verschrikken moest; want ik had niet anders geleerd dan Hem voor een strenge en toornige Rechter te houden — Heinrich Fausel, *Martin Luther*, Stuttgart 1954, 7.

87. Appel, A.w. 26. Vgl. Friedrich Heiler, *Der Katholizismus*, München 1923, 182 v.

88. Appel, A.w. 72, 83, 86, 91, 94, 98, 103 v, 112; Rudolf, A.w. 90, 102, 103.

89. Appel, A.w. 83.

90. Rudolf, A.w. 91. Vgl. Helwich, O.F.M., *Das Büchlein von den göttlichen Wohltaten*, Werl i. W. 1926, 56 v.

91. Rudolf, A.w. 89, 98.

92. Appel, A.w. 27, 40, 41, 44, 57.

gold als zodanig reeds als een boetedoening. Lag er om de een of andere reden op de zieke een kerkelijk banvonniss dan werd alles in het werk gesteld om hem daarvan bevrijd te krijgen.

Na de biecht en de absolutie volgde de communie. Het brood in de eucharistie hield men voor een noodzakelijk viaticum (teerkost) bij het afleggen van de laatste etappen van de levensweg⁹³.

Het laatste sacrament dat ontvangen werd was het heilig oliesel. Het nut dat men er in zag is uitvoerig beschreven door de meergemelde Johannes van Paltz. In 8 punten heeft hij dat nut ervan uiteen gezet. Ten eerste, door dit sacrament wordt de ziel van de zieke genezen van alle ziekte en zwakte van de zonde; ten tweede, door dit sacrament worden alle doodzonden weggenomen, te weten die doodzonden die de zieke nog niet bij zichzelf ontdekt heeft en die hij daarom ook niet betreurd en gebiecht heeft; ten derde, door dit sacrament wordt zowel op het sterfbed als in het vagevuur de straf aanmerkelijk verlicht; ten vierde, door dit sacrament wordt de genade vermeerderd; ten vijfde, door dit sacrament wordt, indien God het nuttig en nodig oordeelt, de zieke weer gezond; ten zesde, door dit sacrament wordt de zieke gesterkt in de aanvechtingen met de boze; ten zevende, door dit sacrament wordt het sterven lichter; en ten laatste, door dit sacrament krijgt de stervende een voorsmaak van de eeuwige glorie die hem wacht — als zodanig is het een voorbereiding op het ingaan in die eeuwige glorie⁹⁴.

Behalve de sacramenten waren er nog enkele andere vrome gebruiken die in acht genomen dienden te worden. Hiertoe behoorde dat aan de stervende bepaalde psalmen, bepaalde gebeden en het verhaal van Christus' lijden en sterven uit de evangeliën moesten worden voorgelezen⁹⁵; dat de zieke een beeld van Christus en een beeld van Maria en een beeld van zijn beschermheilige moesten worden voorgehouden; dat hij een kruis moest slaan; dat hem een brandende kaars in de handen moest worden gedrukt;

93. Rudolf, A.w. 67.

94. Rudolf Cruel, *Geschichte der deutschen Predigt im Mittelalter*, Darmstadt, 1966 (=1879), 536 v. Een soortgelijke waardering van dit sacrament vindt men in de Himelstrass van Stephanus van Landskrona, zie Vincenz Hasak, A.w. 422.

95. Rudolf, A.w. 98, 110, Appel, A.w. 70.

soms ook dat hij het Christusbeeld moest kussen. Een enkele keer leest men ook van het gebruik van wijwater⁹⁶. Het kwam voor dat men de zieke beval te spuwen, te weten in de richting waar hij de duivel meende te ontdekken⁹⁷ — een teken van verachting! Al deze ceremoniën waren voor een deel heel oude volksgebruiken. De middeleeuwse theologen hebben ze goedgekeurd en voor een deel zelfs bevorderd. De kloof tussen hun theologie en het bijgeloof van het volk was niet zo groot als men later soms verondersteld heeft.

5. *De aanvechtingen*. Wanneer Gerard Zerbolt van Zutphen, een moderne devoot, een aantal punten opsomt waarover men — met het oog op de dood — dient te mediteren dan roept hij op een merkwaardige wijze heel de scene van het sterven voor ogen door steeds te herhalen: bedenk, bedenk. . . Bedenk hoe ge dan op uw bed zult liggen; bedenk wat ge zult moeten lijden; bedenk hoe ge u gevoelen zult als de dokter u geen hoop op beterschap meer geeft; bedenk hoe dan alles, ook heel uw levenstijd, voorbij zal zijn; bedenk hoe bitter de scheiding uit dit leven wezen zal; bedenk ook hoe de duivelen dan loeren zullen op uw ziel, hoe ze zullen brullen als leeuwen en zo op u zullen afkomen⁹⁸. Een andere middeleeuwer, naar men meent Dionysius de Kartuizer, zegt, als hij het heeft over de oorzaken waarom de mens zo bang is voor de dood: de duivel — die hond — en zijn trawanten — die boze vijanden — verschijnen aan 's mensen sterfbed, in afschuwelijke gedaanten; niemand ziet ze dan alleen de stervende zelf; nog op het laatst trachten zij hem te verleiden⁹⁹.

De voorstelling van duivelse aanvechtingen op het sterfbed is al heel oud, men vindt haar ook al bij de kerkvaders; maar de middeleeuwers, met hun sterke zin voor het aanschouwelijke, hebben er breed over uitgeweid en hebben het aantal verzoeken die op het sterfbed ervaren zouden worden aanmerkelijk vermeerderd.

De twee oudst bekende verzoeken zijn die van de valse zekerheid (*securitas*) en de wanhoop (*desperatio*). De duivel wiegt

96. Appel, A.w. 27, 83; Rudolf, A.w. 23, 80, 89; C. M. Vos, A.w. 64; Willy Andreas, A.w. 186.

97. Appel, A.w. 27 v. Vgl. Heinrich Seuse, *Deutsche Mystische Schriften*, Darmstadt 1966, 291.

98. Gerard Zerbolt van Zutphen, *Over de hervorming van de krachten der ziel* (vert. van S. van der Woude), Amsterdam 1951, 50.

99. C. M. Vos, A.w. 53 v.

de mens zo lang mogelijk in zijn zorgeloosheid en valse gerustheid maar wanneer het geweten van de mens, b.v. aan het eind van zijn leven, toch ontwaakt, wendt hij het terstond over een andere boeg, houdt hij hem zijn zonden voor, opdat hij in wanhoop zal vallen.

In de troostboeken wordt grif erkend dat de verzoeken van de duivel en zijn gedurende het hele leven van de christen, maar men stelt er tegenover dat zij toenemen naarmate het stervensuur nadert. Sterven is 's mensen laatste reis, zegt Stephanus van Landskrona, en daarom zet de duivel alles op alles¹⁰⁰.

Hier is de plaats nog eens uitvoeriger terug te komen op het Stervensboek met de 11 afbeeldingen. Vijf aanvechtingen worden ons op die afbeeldingen aanschouwelijk gemaakt. Meer dan enig ander stervensboek heeft dit oude prentenboek, met zijn plaatjes en beknopte tekst, die doodsbeschouwing van het volk in de late middeleeuwen beïnvloed. Het gaf een diepe indruk van de ernst van het stervensmoment, waar hemel en aarde en zelfs heel de onderwereld bij betrokken bleken te zijn.

De afbeeldingen met de daarbij behorende teksten stellen allen óf een verleiding, *temptatio* geheten, óf een vertroosting, *inspiratio* genaamd voor. De verleidingen komen steeds van de duivel, de vertroostingen, letterlijk 'inblazingen' komen van een engel, door God speciaal tot dit doel gezonden. Tot vijfmaal toe wordt het toneel afwisselend of door de duivel of door deze engel beheerst. Bij elke verzoeking wijken engelen en heiligen, maar is de engel aan het werk, inspireert hij de stervende met goede en troostvolle woorden, dan is het de beurt van de duivelen om opzij te gaan of zelfs te vluchten. Onder de aanvallen van de duivel staat het gezicht van de zieke zorgelijk; tijdens de influisteringen van de engel is het geheel opgeklaard. De duivel zelf maar ook de demonen zijn afgebeeld als wanstaltige gedrochten, afzichtelijke monsters. Wij bieden nu in het kort een weergave van al de 5 verzoeken met de daartegenover staande vertroostingen.

Allereerst wordt het gelóof aangevochten, dat ziet men op de eerste afbeelding. De duivel en de zijnen staan op de voorgrond. Twijfelaars en spotters, en een paar heidenen die geknield liggen voor een afgodsbeeld completeren het geheel. Ergens loopt een man haastig weg, hij heeft een groot mes op zijn keel gezet, hij

100. Rudolf, A.w. 108; Appel, A.w. 77.

staat kennelijk op het punt zelfmoord te plegen — in hem moet men zien een beeld van de wanhoop. De demonen zeggen tegen de zieke: Doe als die heiden! een hel is er niet! pleeg zelfmoord! De tekst die erbij staat zegt: Aangezien het geloof de grondslag van het heil is tracht de duivel de mens in zijn laatste ziekte daarvan te beroven; onder voorwendsel dat het met de dood uit is tracht hij de mens te verleiden tot zelfmoord; evenwel, men behoeft niet voor deze verzoeking te bezwijken want de duivel kan de mens nooit dwingen; als de mens niet zelf ermee instemt faalt de verzoeking; bovendien, God geeft kracht.

Op de tweede afbeelding ziet men hoe een engel de sterven-de inspireert tot geloof; dit is dus het contrabeeld van het eerste. God, Christus, Maria, Mozes en vele heiligen staan achter de engel. In de gedaante van een duif is ook de H. Geest aanwezig. De engel zegt tegen de zieke: Zijt sterk in het geloof! De duivelen roepen uit: Wij moeten vluchten, wij hebben het verloren! Geloof toch niet de influisteringen van de duivel, zegt de bijbehorende tekst, hij is een leugenaar van den beginne. Als men alle geloofswaarheden kon begrijpen, zo wordt er aan toegevoegd, dan was het geloof niet meer verdienstelijk. Denk aan de patriarchen, de apostelen, de martelaren, de maagden, zij allen hebben door te volharden de gunst van God zich verworven. Houd vast aan wat de kerk leert; de kerk kan niet dwalen; zij is onfeilbaar, want zij wordt door de H. Geest geleid; met Gods hulp kunt ge de duivel weerstaan.

De derde afbeelding geeft een voorstelling van de verzoeking tot wanhoop. Er staan wel 6 duivels om het bed van de zieke. Zij houden hem zijn zonden voor, zij zeggen: Gij zijt een echtbreker! ge zijt verloren! ge hebt als een gierigaard geleefd! ge zijt een doodslager! zie uw zonden! Het zijn geen loze beschuldigingen, want de prent toont een vrouw die blijkbaar inderdaad verleid is door de zieke, en wij zien nog meer slachtoffers van zijn zondig en misdadig leven. De tekst zegt: De duivel houdt de mens op zijn sterfbed zijn ongebiechte zonden voor; maar over de goede werken die hij gedaan heeft zwijgt hij. Velen zijn er die getracht hebben met grote ijver Gods geboden te houden en toch durven zij niet hopen op het ontvangen van het eeuwig heil, omdat de duivel hen voorhoudt dat niemand weet of hij Gods liefde dan wel Gods haat verdiend heeft. Zo tracht hij de mensen tot wanhoop te brengen; doch weet, dat Gods genade in staat is ons allen te redden.

De vierde afbeelding stelt hier een nieuwe vertroosting te-

genover; er wordt de stervende hoop ingefluisterd. Voor het voetlicht treden nu verschillende begenadigde zondaren en zondares-sen, als b.v. de moordenaar aan het kruis. Op de voorgrond ligt een paard, een man ligt er onder, Saulus van Tarzen, die op de weg naar Damaskus tot bekering kwam. Er zijn twee duivels op het toneel, de een lijkt op een hond en loopt hard weg, de ander ziet men nog net van achteren, hij is weggekropen onder het bed. De engel zegt: Wanhoop nimmer! De tekst die er bijstaat bevat een troostwoord: Al hadt ge alle zonde der wereld begaan en al hadt ge nooit gelegenheid tot biecht en boete gehad, dan nog behoeft ge niet te vertwijfelen; het ware berouw in het hart alleen is genoeg; Jezus kwam voor zondaren; Gods genade is groter dan de zonden der mensen; God wil dat ge op Hem hoopt.

De derde verzoeking staat afgebeeld op de vijfde prent, de verzoeking tot ongeduld (impatientia). Bij het sterfbed zijn nu aanwezig een vrouw, waarschijnlijk zijn echtgenote, en een meisje dat wel zijn dochtertje zal zijn. De zieke is opstandig; het blijkt hieruit dat hij iemand die ook bij zijn bed staat een trap geeft. Zijn vrouw beklaagt de zieke en zegt: Ach, zie toch hoeveel straf hij moet lijden! De duivel gooit daar nog een schepje bovenop. Onder de plaat staat: De duivel stelt alle lijden voor als onbillijk en onverdragelijk; doch door opstandig en ongeduldig te zijn wordt tekort gedaan aan de liefde die wij God schuldig zijn; wie opstandig sterft geeft daarmee te kennen, dat de liefde Gods niet in hem is.

De nu volgende, zesde afbeelding, stelt opnieuw een contra-situatie voor ogen. Er staat een engel aan het bed van de zieke om hem te manen tot geduld (patientia). Tal van martelaren zijn aanwezig, als toonbeelden van lijdzaamheid. In de hand van God de Vader rust o.a. een gesel, een teken van vaderlijke kastijding. Een duivel neemt letterlijk hals over kop de vlucht. De bijgaande tekst bevat de ons al bekende idee dat een dankbaar en geduldig gedragen lijden mag gelden als een vagevuur aan deze kant van het graf; God straft hier en nu, staat er, om in de eeuwigheid ons te belonen.

Dan krijgen wij de vierde verzoeking, die van de ijdele eer. Weer ziet men duivelen aan het ziekbed maar hun uiterlijk is nu anders dan tevoren, want heel hun voorkomen toont vriendelijkheid, minzaamheid. Schitterende kronen dragen zij naar het ziekbed. De uitroepen waarmee zij de zieke trachten te misleiden lie-

gen er niet om; zij zeggen: Wat zijt ge toch sterk in uw geloof! hoe geduldig draagt ge uw lijden! richt u op! ge hebt een kroon verdiend! De bedoeling van al deze vleitaal is duidelijk, de duivel wil daardoor de stervende laten vallen in de zonde van de geestelijke hoogmoed (*superbia spiritualis*). De tekst bij de plaat geeft als toelichting dat deze verzoeking inzonderheid er een is voor devote zielen.

Daarom houdt het contrabeeld de zieke de noodzaak van de nederigheid (*humilitas*) voor. Drie engelen staan bij zijn bed. Met een kruisstaf in de ene hand en een klokje in de andere is ook de H. Antonius aanwezig — de nederigheid werd door niemand meer beoefend dan door hem! Rechts op de voorgrond wordt ons een blik in de hel gegund; drie naakte figuren liggen midden in de vlammen; wie goed ziet merkt dat er onder hen een is met een monnikskap op. Wees toch nederig! fluistert de engel de zieke in. De tekst zegt: Op ootmoed en zelfvernedering komt het aan; niemand weet of hij Gods haat dan wel Gods liefde verdiend heeft; bij God staat de nederigheid in hoog aanzien; is niet vanwege deze deugd Maria verheven tot de waardigheid van Moeder Gods, zodat zij nu zelfs boven de koren der engelen staat?

De vijfde, laatste bekoring is die van de rijkdom, het aards bezit. Op de prent ziet men voor het bed een fraaie woning staan; in de kelder daarvan liggen vier grote vaten met wijn. Achter het bed staan enkele vrienden. Liefde tot het aardse en zorg voor het tijdelijke worden de zieke ingegeven door een paar demonen, zij zeggen: Let toch op uw vrienden en let toch op uw bezittingen! Nog in het uur van de dood, zegt de tekst, weet de duivel degenen die sterven gaan af te leiden van God en van hetgeen dienen kan tot hun eeuwig heil; zij menen hun gezin en hun goederen niet zomaar te kunnen achterlaten.

Tegenover dit aardse bezit wordt op de volgende afbeelding gesteld het woord van Christus dat alwie een discipel van Hem wil zijn alles zal moeten verlaten. Neem, staat er, een voorbeeld aan Christus en de heiligen.

De laatste afbeelding geeft tenslotte een vermaning tot gebed. Ergens in het ziekenvertrek hangt een groot kruis, met de Christusfiguur. Rechts en links ziet men ontelbare heiligen. Allen staan zij in de houding van de aanbidding. Het grote moment van het sterven is aangebroken. Uit de mond van de inmiddels overledene stijgt een pop, die een mens in het klein voorstelt, om-

hoog¹⁰¹ — zij stelt de ziel van de gestorvene voor; zij wordt door Christus die daarvoor klaar staat in de handen genomen. Een vrouw die naast het bed staat blijkt de stervende nog een brandende kaars in de handen te hebben gedrukt. Ook de demonen zijn weer aanwezig, zij zien er grimmig uit, de buit is hun ontgaan, zij staan op het punt voorgoed te vluchten. In machteloze woede knersen zij de tanden, zij laten rauwe kreten horen waarin zij uiting geven aan hun ergernis en gramschap. Blijkens de bijgaande tekst heeft de stervende in zijn laatste ogenblikken nog gebeden tot God, Maria, tal van heiligen en engelen. De omstanders hadden de opdracht hem nog in het laatst beelden voor te houden van geliefde heiligen, ook een beeld van Christus en van Maria. Hiermee is dan de hele ceremonie voltrokken, de ziel is nu gered.

Reeds is opgemerkt dat in de latere stervensboeken de ideeën van dit oude stervensboek met de 11 prenten zijn overgenomen. Wat scholastieke theologen als Johannes van Dambach en Johannes Gerson hebben geleerd aangaande een goed sterven wijkt principieel niet af van hetgeen in een populair geschrift als deze oude *Ars moriendi* (stervenskunst) onder het volk is gebracht. Er bestaat geen reden, althans niet op grond van de stervensliteratuur, om de volksvroomheid in de middeleeuwen te zien als iets waar de grote theologen kritisch tegenover zouden hebben gestaan. Eerder is het omgekeerde het geval, hebben zij zelf deze volksvroomheid in zich opgenomen en ondersteund; zij stonden met al hun scholastieke geleerdheid toch nog dicht bij het volk.

6. *De gemeenschap aan het lijden van Christus*. Volgens een van zijn biografen is de middeleeuwer Geert Grote fanatiek verzot geweest op het lijden en het kruis van Christus. Wat hij nastreefde was een nabootsing van Christus (*configuratio Christi*) in al wat hij deed¹⁰². Men kan wel zeggen dat dit in de middeleeuwen een

101. Soms stelde men zich de ziel van de mens voor als een muis of een vogel; vgl. Carl Meyer, *A.w.* 364. Vlg. Heinrich Bruno Schindler, *Aberglaube des Mittelalters*, Wiesbaden 1828, 25 v bestond in de middeleeuwen het gebruik wanneer iemand gestorven was het raam open te zetten, opdat de ziel de kamer zou kunnen verlaten. Men moet hier als vanzelf denken aan oud-Egyptische voorstellingen van de ziel als een vogel, zie G. van der Leeuw, *De godsdienst van het oude Egypte*, Den Haag 1944, 32; en C. J. Bleeker, *De overwinning op de dood naar oud-Egyptisch geloof*, Den Haag 1942, 52.

102. Jac. van Ginneken, *A.w.* 330, 351.

algemeen ideaal was bij al ware devoten en religieuzen; en dat men deze nabootsing van Christus doortrok tot in het sterven toe. Jezus' arme leven volgde men zo getrouw mogelijk na, en in het stervensuur koos men Zijn sterven als model. Zelfs is het waarschijnlijk dat zoiets als de apostolaire arbeid van Geert Grote in dit ideaal zijn oorsprong heeft: gelijk Christus er op uittrok om te preken, zo is ook hij, Geert Grote er op uitgetrokken om te preken¹⁰³.

Een zuster, behorend tot een klooster van de Windesheimer Congregatie, zo verhaalt Acquoy, troostte zich, als zij sprokkelhout droeg en de last werd haar te zwaar, met de gedachte dat zij daarmee Jezus hielp Zijn kruis te dragen¹⁰⁴. Zulke gevallen waren niet zeldzaam. De navolging van Christus was bij velen enkel een imiteren van Christus, Zijn leven en Zijn sterven.

Johannes van Staupitz, eens Luthers overste en raadsman, heeft aan het thema een apart geschrift gewijd: *Von der Nachfolgung des willigen Sterbens Christi* (1515). Hij laat hierin degene die sterven gaat Christus' zeven kruiswoorden nazeggen en meebeleven. Leonhard van Burghausen heeft aanbevolen om bij het lezen van het Passieverhaal aan het bed van een stervende extra accent te leggen op de zeven kruiswoorden¹⁰⁵.

Er is een stervensboek waarin 5 punten worden genoemd waarin een stervende Christus in Zijn sterven moet navolgen, n.l. in Zijn bidden (in Gethsemane), in Zijn wenen (idem), in Zijn roepen tot God (aan het kruis), in Zijn Zichzelf overgeven aan de hemelse Vader (idem) en in Zijn gewillig sterven. Een nog ruimere plaats is aan deze navolging van Christus in Zijn sterven toegekend in het stervensboek van Jacob van Jüterbog; bij hem zijn het 8 punten waarop een stervende Christus in dezen moet imiteren, n.l. in Zijn bidden (Gethsemane), in Zijn beangst zijn (idem), in Zijn moedig zijn, in Zijn schenken van vergiffenis (aan het kruis), in Zijn wenen, in Zijn roepen, in Zijn overgave en in Zijn gewillig sterven¹⁰⁶.

Volgens Helmut Appel is deze gemeenschap aan het lijden van Christus (communicatio passionis Christi) ontleend aan de

103. P. van Zijll, A.w. 155.

104. J. G. R. Acquoy, A.w. Deel II, 305.

105. Appel, A.w. 99; Rudolf, A.w. 98.

106. Appel, A.w. 86, 90; Rudolf, A.w. 101.

mystiek¹⁰⁷. Er is hierin merkbaar de invloed van Bernard van Clairveau en nog meer — via Bonaventura — die van Franciscus van Assisi¹⁰⁸. Evenwel bij Bernard is de navolging van Christus er vooral een in geestelijke deugden¹⁰⁹. Bij Franciscus is dat ook wel het geval, maar bij hem, de gestigmatiseerde, de kruisminnaar, zoals hij wel genoemd wordt, heeft zij tevens een meer uitwendig karakter gekregen¹¹⁰.

III. De middeleeuwse doodsbeschouwing

Men kon — getuige de beschikbare literatuur — in de middeleeuwen tegenover de dood vier verschillende houdingen aannemen. Deze zijn te illustreren aan de doodsbeschouwingen van Johannes van Dambach, van Johannes Nider, van Meister Eckhart en van Johannes van Tepla.

Bij van Dambach vindt men een zeer mistroostige en pessimistische visie op het leven en daartegenover een idealistische visie op de dood. Een lang leven, zegt hij, is een lang sterven. Ons leven is niets dan ellende; wij gaan door een tranendal; de dood is een verlossing. Blijmoedig (hilariter) en met vreugde moeten wij de dood accepteren als hij komt. Op zichzelf genomen is de dood weliswaar een straf van God, maar toch is hij goed, juist omdat hij van God komt. Komt de dood dan gaan de deuren van de gevangenis van dit leven open. Het lichaam is voor de ziel niet anders dan een last. Men mag niet begeren oud te worden. Zolang men leeft zal men, zegt Van Dambach — en daarmee komt hij, zoals nog blijken zal, in de buurt van Eckhart —, zich er op toe moeten leggen alle levensleed buiten de eigenlijke kern van het zieleleven te houden, zodat het u niet wézenlijk raakt; laat het leed, zegt hij, beperkt blijven tot het lichaam en de lagere delen van de ziel; in zijn binnenste mag de mens, hoeveel leed hij ook ervaart, reeds in dit leven een voorsmaak genieten van het eeuwige leven; maar dan moet hij zich van de wereld niets aantrekken¹¹¹.

107. Appel, A.w. 24.

108. L. A. M. Goossens, A.w. 147.

109. Robert Linhardt, *Die Mystiek des hl. Bernhard von Clairveau*, München 1923, 198 vv.

110. Pater Optatus, *De geest van Franciscus*, Roermond 1946, 33 vv. en F. Imle, *Die Passionsminne im Franziskanerorden*, Werl i. W. 1924.

111. Auer, A.w. 114 v, 126; Appel, A.w. 22, 65; Rudolf, A.w. 19.

Een heel ander geluid heeft Johannes Nider laten horen. Een verlangen naar de dood keurt hij af. Men zal zijn leven zo lang mogelijk moeten rekken, zeker als men anderen nog tot nut kan zijn. Als motief hiervoor voert Nider aan, dat hoe langer men leeft men des te meer verdiensten bij God kan verwerven. Het zijn ongeveer dezelfde gedachten die men aantreft bij Nicolaas van Dinkelsbühl. Deze zegt: wij mogen gerust verlangen naar een lang leven, zeker als het ons daarin te doen is om meerdere verdiensten bij God te verwerven. Een verlangen naar de dood enkel om daarvoor bevrijd te worden van alle levensleed keurt hij af. Zelfs kan hij niet goedkeuren het bidden om de dood uit verlangen naar het eeuwige leven, en wel vanuit deze typisch rooms-middeleeuwse overweging dat men er dan blijkbaar van uit durft te gaan, dat men ook werkelijk het eeuwige leven zal beërven, een zekerheid welke geen sterveling hebben kan, aangezien niemand weet of zijn verdiensten bij God wel werkelijk toereikend zijn. Een derde bron waarin men dezelfde houding tegenover de dood tegenkomt is een zeker stervensboek waarvan men de auteur niet kent, het is ca. 1470 te Augsburg gedrukt. Ook hier de mening dat men naar de dood niet verlangen mag, zelfs niet als men oud is geworden. Het is tegen de natuur, zegt de auteur; ieder moet trachten zo lang mogelijk te leven; niemand mag zich moedwillig in gevaar begeven — al zal men wel aan pestlijders liefdediensten moeten bewijzen; elk jaar dat ge gespaard blijft biedt u een gelegenheid te meer om verdiensten bij God te verwerven¹¹².

De derde houding die kon worden aangenomen tegenover de dood vindt men bij de Duitse mystici, inzonderheid bij Eckhart. De lofprijzing op de dood bij Van Dambach is bij hem een lofprijzing op het lijden. Leed moet men zien en ervaren als een loutering, nodig op de weg naar de eenwording met God. Wie lijdt mag ervan overtuigd zijn dat alle heiligen en alle engelen op hem neerzien. En wat van nog meer gewicht is, God zelf lijdt met hem mee. Bij Eckhart vindt men al de in de moderne tijd zo bekende idee van de lijdende God. Hij gaat zelfs zo ver dat hij God zelf Lijden noemt. Intussen is er echter bij Eckhart ook nog een andere houding tegenover het lijden mogelijk; een houding die niet zozeer tegenover de zojuist genoemde staat als wel veeleer in haar verlengde ligt. Eckhart stelt n.l. de mogelijkheid van een boven alle levens-

112. Rudolf, A.w. 21 v, 84; Appel, A.w. 90 vv.

leed verheven zijn, zodanig dat men er zelfs ongevoelig voor is. In de eenwording van de zielegrond (het vonkske) met God die het Al is kent men geen lijden meer; men is dan geheel in God verslonden.¹¹³

Johannes van Tepla, die naar men aanneemt de auteur is van het dichtwerk dat de titel draagt: de *Ackermann aus Böhmen*, heeft tegenover de dood een houding aangenomen die zeker niet algemeen is geweest. Het gedicht bevat een strijd- en troost-gesprek (een geliefde middeleeuwse stijlform). In augustus 1399 had Van Tepla zijn vrouw verloren; in zijn gedicht klaagt hij de dood aan, wegens zijn wreedheid. Van Tepla kan niet berusten, hij komt in opstand, in verzet; hij bindt met de dood de strijd aan. Overigens, een hopeloze strijd; de dood geeft zijn prooi niet terug. Dan blijft voor Van Tepla toch niet anders over dan zich er bij neer te leggen. Hij doet dat met de bede tot God dat Hij de ziel van zijn vrouw in genade wil aannemen¹¹⁴.

Het spreekt vanzelf dat deze vier verschillende houdingen tegenover het leed en tegenover de dood niet zo netjes naast elkaar bestaan hebben als men op grond van het bovenstaande zou kunnen vermoeden. Zij waren vier mogelijkheden; in de praktijk liepen ze door elkaar heen. Tendele waren zij algemeen christelijk, ja zelfs algemeen menselijk.

IV. Reformatiorische waardering

Verscheidene elementen uit de laat-middeleeuwse stervens-kunst en uit de middeleeuwse doodsbeschouwing zijn in de 16e eeuw en later door de Reformatoren en hun navolgers zonder enig protest overgenomen.

Maar niet alles werd overgenomen, lang niet, en wat wel werd overgenomen kwam te staan in een heel andere context en kreeg een andere basis. De Reformatie is tegelijk een voortzetting van én een breuk in de middeleeuwse traditie geweest. Heel de erfenis der middeleeuwen is door haar in de smeltkroes geworpen en het resultaat was: een gelouterde religie! Veel verdween, werd verworpen, als van geen wezenlijke waarde, of zelfs als in strijd met het Evangelie. Nieuwe gezichtspunten kwamen naar voren, soms waren dat oude die in de loop der eeuwen waren verloren

113. Appel, A.w. 10 vv.

114. Rudolf, A.w. 48; J. M. M. Aler, A.w. 81 v.

gegaan of op de achtergrond waren geraakt. Het geloof als een vertrouwen alleen op Christus en op Zijn verdiensten kreeg opnieuw centrale betekenis, beide voor leven en sterven. De genade werd niet langer gezien als een welkome aanvulling op wat de mens zelf diende te presteren maar als het enige wat hem redt. De mogelijkheid van het verwerven van verdiensten bij God werd verworpen. De Wet gold niet langer als vervulbaar; zij werd verstaan als een radikale eis van God, waaraan geen mens ooit geheel kan voldoen. Stervenden werden niet langer gehouden in de onzekerheid van hopen en vrezen tegelijk; hun blikken werden gewend op niemand anders dan Jezus Christus.

Het kan niet ontkend worden dat ook in de middeleeuwen de heenwijzing naar Christus en Zijn verdiensten wel voorkwam; daar is ons meermalen iets van gebleken. In de Duitse mystiek en in de Moderne Devotie heeft men zelfs ontegenzeggelijk een al te platvloerse voorstelling van de verdienstelijkheid der goede werken afgewezen. Maar men zal daaruit niet mogen afleiden, gelijk Rudolf Windel heeft gedaan, dat men al in deze tijd de paulinische rechtvaardigingsleer was toegegaan¹¹⁵; de idee zelf van de verdienstelijkheid der goede werken heeft men n.l. niet prijs gegeven; wie er ook maar enigszins toe neigde beschuldigde men van een roekeloos vertrouwen op de genade (praesumptio)¹¹⁶. Veelzeggend is in dit verband dat in de door ons aangehaalde literatuur meer dan eens de gedachte wordt afgewezen dat iemand zonder verdiensten (nullo merito) in de hemel zou kunnen komen. Van Dambach zegt: Niemand zal op Gods barmhartigheid mogen hopen als hij niet voldoende verdiensten (merita) bezit. En sprak zelfs niet Eckhart van de verdienstelijkheid van een geduldig gedragen lijden?¹¹⁷ Als men zich kritisch uitliet over de verdienstelijkheid der goede werken kwam dat meer voort uit de gedachte dat niemand ooit weet of hij wel voldoende bij God gedaan heeft dan uit de overtuiging dat het heil enkel afhangt van Gods genade. Men hield opzettelijk de zielen, ook die der stervenden, in het onzekere, omdat men nooit wist hoever zich Gods barmhartigheid uit-

115. Rudolf Windel, *Zur christlichen Erbauungsliteratur der vorreformatorischen Zeit*, Halle 1925, 11, 27, 51.

116. Appel, A.w. 30. Vgl. Walter Dress, *Die Theologie Gersons. Eine Untersuchung zur Verbindung von Nominalismus und Mystik im Spätmittelalter*, Gütersloh 1931, 169.

117. Appel, A.w. 13, 30.

strekt. Uitgangspunt is dat er in Hem stellig clementia is en dat daarop gehoopt mag worden wanneer Hij in het oordeel onze zonden en onze goede werken tegen elkaar afweegt, maar ook deze clementia blijft staan binnen het kader van Zijn iustitia (gerechtigheid). Er bestond in verband hiermee ook de vaste overtuiging dat God van niemand ooit het totaal onmogelijke eist; God zou van Zijn Wet wat afdoen, waardoor zij vervulbaar is; reeds hierin zou Zijn barmhartigheid (misericordia) of beter Zijn clementia op te merken zijn. De Wet werd dus niet verstaan, gelijk bij Luther later het geval is geweest, in haar radikale ernst¹¹⁸.

Slechts af en toe lijkt in de stervensboeken toch iets van dien aard beseft te zijn. Te weten daar waar de stervende gemaand wordt tot zelfveroordeling (accusatio sui). Men komt dit tegen bij Gerson, bij Nider en bij de mystieken. Er is echter terecht door Helmut Appel en wat Gerson betreft door Walter Dress op gewezen dat men in deze zelfveroordeling niet meer mag zien dan enkel een technisch middel in de hand van de mens zelf om zich Gods genade ermee te verwerven¹¹⁹. De zelfveroordeling is een deel van de doding van het vlees, de mortificatio, die op haar beurt een uiting is van de nederigheid (humilitas) en deze geldt als verdienstelijk. Bij iemand als Gerson heeft deze doding trouwens alleen betrekking op 's mensen zinnelijkheid (sensualitas); 's mensen edeler vermogens schijnen haar niet nodig te hebben¹²⁰. Zo blijft de mens toch in zijn eigen doen en laten bevangen; hij loopt nergens vast in een heilzame wanhoop die hem uitdrijft tot Christus.

Slechts hier en daar is er in de stervensliteratuur iets wat daarop lijkt, maar dan nog is het sterk verduisterd. Luther zei: wanneer men de arme stervende zondaar een kruisbeeld voorhield dan was er iets van een echte heenwijzing naar Christus¹²¹. Hijzelf heeft toen dit element, de heenwijzing naar Christus, weer naar voren gebracht, nu ontdaan van alle menselijke verduisteringen. Hij heeft de mensen geleerd ook in het uur van de dood op niemand anders te zien dan op Christus en op Zijn gerechtigheid, op Hem als het Lam Gods dat de zonden der wereld heeft weggedragen. Hóe hij dat gedaan heeft willen wij nagaan in het nu volgende hoofdstuk.

118. Appel, A.w. 28, 29, 53; Walter Dress, A.w. 198.

119. Appel, A.w. 39, 42, 49; Walter Dress, A.w. 206.

120. Walter Dress, A.w. 179, 205.

121. Appel, A.w. 114.

Hoofdstuk II

LUTHER OVER DE VOORBEREIDING OP DE DOOD

Wie een onderzoek wil instellen naar Luthers stervensleer verkeert in de gelukkige omstandigheid dat door hem in 1519 een speciaal aan dit onderwerp gewijd geschriftje is uitgegeven, onder de titel: *Ein Sermon von der Bereitung zum Sterben*¹.

Markus Schart, een raad en dienaar van Frederik de Wijze, had via Spalatinus Luther verzocht hem enige lectuur te noemen over de voorbereiding op de dood. Er moet literatuur over dit onderwerp voldoende voorhanden zijn geweest, maar Schart heeft blijkbaar Luthers advies in dezen hoog op prijs gesteld. In antwoord op dit verzoek heeft Luther, eveneens via de hofprediker Spalatinus, Schart toen gewezen op het door ons al eerder genoemde geschrift van Van Staupitz, zijn *Büchlein von der Nachfolgung des willigen Sterbens Christi*². Dit betekent echter niet dat Luther in dit geschrift zichzelf geheel vinden kon. Juist naar aanleiding van het verzoek van Schart rijpte weldra in hem het plan zélf iets over het onderwerp te gaan schrijven. Voorlopig nam echter het Leipziger Dispuut hem zozeer in beslag dat er van een uitwerking van dit plan niets komen kon³. Het werd najaar 1519, maar toen ging het dan ook snel, in november van dat jaar verscheen zijn Sermoen⁴.

Er zal nu door ons eerst een samenvatting gegeven worden van de inhoud van deze Sermoen; daarna willen wij enkele belangrijke punten daaruit lichten en van commentaar voorzien.

De dood, zo begint Luther, is een afscheid nemen van de wereld en van alles wat in die wereld is. Daarom zal de mens tijdig

1. W(eimarer) A(usgabe) 2.685-697

2. Vgl. David Curtis Steinmetz, *Misericordia Dei, The theology of Johannes von Staupitz in its late medieval setting*, Leiden 1968, 11. Een fragment van Van Staupitz' boek vindt men in Vincez Hasak, *Der christliche Glaube des deutschen Volkes beim Schlusse des Mittelalters*, Regensburg 1868, 465vv

3. Heinrich Boehmer, *Der junge Luther*, Stuttgart 1951⁴, 223vv

4. Julius Köstlin/Gustav Kawerau, *Martin Luther, Sein Leben und seine Schriften*, Band I, Berlin 1903⁵, 281

allerlei beschikkingen moeten treffen. Hij zal moeten trachten te voorkomen dat er later, na zijn dood, twist kan ontstaan omtrent de goederen die hij heeft nagelaten.

Met dit lichamelijk ofwel uiterlijk afscheid nemen van de wereld mag men als christen evenwel niet tevreden zijn. Men zal alle mensen van wie men ooit iets krenkends of beledigends heeft ervaren van harte vergiffenis moeten schenken en men zal ook zelf vergiffenis moeten vragen aan allen die men op welke wijze het ook zij ooit iets misdaan heeft.

Heeft men op deze wijze van de wereld en van iedereen afscheid genomen dan zal men zich op God alleen moeten richten. De enge poort en de smalle weg ligt nu vóór u; ieder moet zich vrolijk en welgemoed op deze weg begeven; zij is wel smal maar niet lang; het is maar te doen om een ogenblik.

Het zich voorbereiden op en het zich klaarmaken voor deze reis bestaat ten eerste hierin dat men gebruik maakt van de sacramenten der kerk; men moet alle zonden die men bedenken kan biechten, men moet in het sacrament van het altaar het lichaam van Christus ontvangen en men moet zich van het heilig oliesel laten voorzien. Kan men om de een of andere reden deze sacramenten op dat moment niet ontvangen dan mag men zich ermee troosten ze in elk geval begeerd te hebben; laat men zich vanwege dit gemis toch niet ontmoedigd gevoelen; immers de sacramenten zijn niet anders dan tekenen, het komt voor alles op het geloof aan.

Toch wil Luther dat men de sacramenten zal eren. Hun inhoud is van dien aard, zegt hij, dat men zich er op verlaten mag. Geloof dat het waar is wat zij beduiden, dat ook gewis aan u geschiedt alwat God daarin zegt en u laat zien.

De sacramenten zijn ons gegeven tot hulp en troost in de strijd die wij te voeren hebben met de zonde, de dood en de hel. Het beeld waarin de dood zich aan ons vertoont is verschrikkelijk, het beeld waarin de zonde zich aan ons vertoont is afschuwelijk en het beeld waarin de hel zich aan ons voordoet is onverdragelijk. Alle drie, dood, zonde en hel, worden bovendien verzaamd door hetgeen er allemaal bijkomt. De dood zou voor ons zo groot en verschrikkelijk niet zijn als wij niet zwak en vreesachtig waren, maar dat komt er dus bij. En ook de duivel voegt er wat aan toe, te weten dit, dat hij het beeld van de dood diep in ons indrukt. Het doel dat hij daarmee beoogt is dat de mens God zal vergeten en als

een onwillige en ongehoorzame zal sterven. Tijdens het leven, maar niet tijdens het sterven moet een christen zich oefenen in de gedachten des doods; de dood moet ge u voor ogen stellen als hij nog ver af is, maar als hij dichterbij komt dan moet ge zijn beeld als het ware verre van u zetten, ja dan moet ge weigeren er ook maar één blik aan te wagen.

Met de zonde is het net zo. Door wat er allemaal bijkomt, door de teergevoeligheid van uw geweten en door de aanklachten en beschuldigingen van de duivel wordt de zonde in uw ogen steeds groter. Dit leidt dan tot een onwillig sterven, en een onwillig sterven wil zeggen een eeuwige verdoemenis. Op de zonde zien is wel goed en zelfs nodig, maar niet in het stervensuur; men zal dat tijdens het leven moeten doen. De duivel heeft de gewoonte alles om te keren: tijdens 's mensen leven verbergt hij voor hem zijn zonden, maar niet zodra komt het stervensuur of hij keert de rollen om en laat hem zijn zonden zien, te weten om hem wanhopig te maken.

Met de hel is het niet anders. Ook die groeit en wordt steeds groter door er teveel naar te kijken en teveel over te denken, juist op het verkeerde moment. Niet weinig wordt dit bevorderd door het maken van een verkeerd gebruik van de leer van verkiezing en verwerping. De duivel port de stervende er toe aan om uit te vorsen of hij wel uitverkoren is. Op deze wijze probeert hij de vlam van de liefde tot God in ons uit te blazen. Het eind daarvan kan zijn dat de mens vervalt tot een haten en lasteren van God. Ook houdt de duivel de stervende voor dat er zovelen zijn die verloren gaan. Maar met al deze gevaarlijke gedachten brengt hij diegenen die anders misschien gaarne zouden willen sterven ertoe dat zij onwilling daartoe worden.

Laat men in het stervensuur zich er toch voor wachten dat door een der drie zojuist genoemde beelden van zonde, dood en hel het hart geheel in beslag genomen wordt. Met grote kracht komen zij op u af, wees op uw hoede; nemen zij u geheel in beslag dan zijt ge helaas verloren. Zelfs moet ge het vermijden met ze te twisten; ge moet maar net doen alsof zij er niet zijn. En wat wij u vooral aanbevelen is dit, dat ge de dood in het leven, de zonde in de genade en de hel in de hemel aanziet. Laat u dat niet ontnemen, ook al houden alle engelen, alle schepselen, ja (naar ge meent) God zelf u wat anders voor.

Zie dus de dood niet zoals hij is in zichzelf. Zie hem aan in

hen die gestorven zijn in Gods genade en zie hem vooral aan in Christus, die hem overwonnen heeft. In Hem is niets dan leven en behoud. Hoe dieper ge in u opneemt het beeld van Christus en de zijnen des te meer verdwijnt uit uw ogen het verschrikkelijke van de dood, zodat ge in vrede en in Hem sterven kunt.

De zonde moet ge aanzien in de genade. En dus niet in zondaren, en ook niet in uw eigen geweten. Stel u Gods genade voor ogen. Zie Christus aan het kruis; Hij neemt de zonde van u over, draagt ze voor u, doodt ze voor u; de zonden zijn dan geen zonden meer; in Christus zijn zij er niet meer.

Ook de hel moet ge niet zien zoals zij is in zichzelf, of zoals zij is in u, of zoals zij is in hen die verdoemd zijn. Houd uw ogen daarvoor stevig gesloten. Zie Christus, Hij is voor u ter helle gevaren, Hij is voor u van God verlaten geweest; uw hel is in Hem overwonnen. Zoek uzelf in Christus, dan bent u ook voor eeuwig uitverkoren.

Christus heeft dus zonde, dood en hel overwonnen. Maar er is nog meer. Hijzelf heeft voor ons ook alle aanvechtingen van zonde, dood en hel willen doorstaan. Ook Hij is door deze vijanden aangevochten geweest. Door de Joden is Hem een verschrikkelijk beeld van de dood voorgehouden toen zij riepen: Anderen heeft Hij verlost, laat Hij nu Zichzelf verlossen! Ook hebben zij Hem een afschuwelijk beeld van de zonde voorgehouden, want zij zeiden: Als Gij Gods Zoon zijt . . . met andere woorden: Ge hebt U daarvoor uitgegeven maar Ge zijt het niet, ge hebt bedrog gepleegd. En tot slot, ook een beeld van de hel hebben zij Hem voorgehouden, want zij riepen: Hij heeft op God betrouwd, dat Die Hem nu verlosse . . . En al deze drie afschuwelijke beelden zijn op Hem losgelaten tegelijkertijd. Met de christen is, als hij sterven gaat, dat ook zo, hij wordt dan door hen alle drie tegelijk aangevalen. Maar neem dan een voorbeeld aan Hem! Hij heeft op alles wat de Joden tegen Hem zeiden gezwezen; alsof Hij niets hoorde en niets zag. Alleen op de wil van Zijn Vader heeft Hij acht gegeven; zo kon Hij zelfs bidden voor Zijn vijanden.

Doch laten wij nog eens terugkomen op de sacramenten; laten wij eens zien hoe ze door ons gebruikt moeten worden. In hen handelt en spreekt Christus zelf met u, zij het door middel van de priester. Alle sacramenten wijzen u op Hem. Door van hen gebruik te maken wordt ge één met heel de kerk, deelt ge in de gemeenschap der heiligen. Zij allen sterven dan met u, dragen met

u de zonden en overwinnen met u de hel.

Aan hetgeen de sacramenten beduiden mag niet getwijfeld worden. Ons zal geschieden naar ons geloof. De duivel zal trachten u wijs te maken dat de sacramenten voor u geen betekenis hebben, vanwege uw onwaardigheid. Dan moet ge echter maar een kruis slaan! Waardig of onwaardig, zorg dat ge gelooft; wat u waardig maakt is alleen het geloof en wat u onwaardig maakt is uw ongeloof. God geeft niets om al uw waardigheid. Houd vast aan het Woord.

Houd u voor een lid van heel de christenheid. Geloof dat alle heiligen voor u bidden, met u lijden en met u sterven. Geloof dat vele ogen op u gericht zijn: die van God zelf, die van Christus, die van alle engelen, die van alle heiligen, die van alle christenen; zij allen ondersteunden u.

Meen niet dat ge geloven kunt in eigen kracht; ge zult God nederig om geloof moeten vragen. Daarvoor moet ge aanroepen alle heilige engelen, vooral uw eigen beschermengel, de moeder Gods, alle apostelen en alle heiligen. Om een waar geloof zal men zijn levenlang moeten bidden; dit bidden heeft God zelf bevolen; ge behoeft aan de verhoring ervan niet te twijfelen.

Zeg nu zelf — na dit alles aangehoord te hebben — of het sterven niet licht en gemakkelijk kan zijn. Waarom zoudt ge het niet gewillig aanvaarden? Dank God voor alles wat Hij u gegeven heeft; prijs Zijn genade!

Hiermee heeft Luther zijn Sermoen beëindigd; wij willen hem nu, zoals al gezegd is, van enig commentaar voorzien.

1. Bij het lezen van deze Sermoen is zonder meer duidelijk dat er een sterke verwantschap is, zowel inhoudelijk als formeel, tussen deze verhandeling van Luther over de voorbereiding op de dood én de vele stervensboeken uit de middeleeuwen. Wij bevinden ons bij beide in hetzelfde klimaat. Men kan merken in welk geestelijk klimaat de jonge Luther is opgegroeid. Het is dan ook beslist onjuist als men meent dat Luther de stichtelijke lectuur van de late middeleeuwen niet gekend zou hebben of die bewust genegeerd zou hebben⁵. Niet alleen staat het vast dat hij behoorlijk thuis is geweest in de werken der mystieken, die van Augustinus, Bernard,

5. Gelijk beweerd is door Vincenz Hasak, *Luther und die religiöse Literatur seiner Zeit bis zum Jahre 1520*, Nieuwkoop 1967 (= Regensburg 1881), 90, 93

Bonaventura, Gerson, Tauler en Suso en in *Theologia deutsch*, en wat de moderne devoten betreft in elk geval in de werken van Gerard Zerbolt van Zutphen⁶, maar ook verwijst hij zelf meer dan eens naar middeleeuwse gebedenboeken als de *Hortulus animae* en de *Paradisus animae* en de z.g. *Brigitta-gebeden*⁷, alsook naar de Passieboeken en de Stervensboeken in het algemeen. Niet alleen zijn Stervenssermoenen maar ook andere Sermoenen en niet te vergeten zijn *Bethbüchlein* (Gebedenboek) leggen daar getuigenis van af. Juist omdat Luther deze geschriften zo goed gekend heeft is hij in staat geweest ze door andere, betere te vervangen, wat hij ook gedaan heeft. Naar eigen getuigenis heeft hij ook op dit terrein "een krachtige reformatie" doorgevoerd⁸.

2. Opvallend is bij het lezen van Luthers Sermoen dat ook hij, evenals zijn voorgangers die over de stervenskunst schreven, grote betekenis heeft toegekend aan het gebruik der sacramenten. Een flink stuk van zijn Sermoen is hieraan gewijd. In 1519 was Luther nog niet geheel los van de middeleeuwse sacramentsleer⁹. De

6. Hermann Hering, *Die Mystik Luthers*, Leipzig 1879 is nauwkeurig nagegaan de invloeden van Augustinus, van de romaanse en van de duitse mystiek op de jonge Luther. Het woord 'mystiek' past o.i. minder goed op Luther dan Hering laat voorkomen; bovendien onderschat hij de betekenis van de H. Schrift in het taalgebruik van Luther. Over invloed van de mystiek op Luther zie men verder Otto Scheel, *Taulers Mystik und Luthers reformatorische Entdeckung*, Festgabe für Julius Kaftan, Tübingen 1920, 298-318 en de bijdragen van Heiko Oberman, Erwin Iserloh en Bent Hägglund in *Kirche, Mystik, Heiligung und das Natürliche bei Luther*, Göttingen 1967. Al jong kende Luther de in die tijd veel gelezen *Legenda aurea* en de *Vitae patrae*, zie Ernst Schäfer, *Luther als Kirchenhistoriker*, Gütersloh 1896, 27.

7. W.A.10.II.375. Vgl. de *Einleitung* op Luthers *Bethbüchlein* von F. Cohrs en A. Götze, W.A. 10.II.334v. Fragmenten van de *Hortulus animae* bij Hasak, *Der christliche Glaube* usw, 363vv

8. Ten aanzien van deze geschriften zegt Luther: Zij hebben krachtige 'reformacion' nodig en anders moeten zij vernietigd worden (W.A. 10.II.375). Hans Preuss, *Luthers Frömmigkeit*, Leipzig 1917, 42 typeert Luthers houding ten aanzien van de laat-middeleeuwse vroomheid als een van afwijzing, overname en omvorming (Umbildung); het woord omvorming lijkt ons vergeleken met het woord 'reformacion' dat door Luther zelf gebruikt is te zwak.

9. Een helderder inzicht in de sacramenten heeft Luther pas in zijn *De Captivitate babylonica*, 1520 aan de dag gelegd. Dan erkent hij niet langer dat er 7 sacramenten zijn (W.A. 6.501). Hij verworpt hier ook de transsubstantia-

biecht en het laatste oliesel aanvaardde hij nog als sacramenten¹⁰, al is het wel opmerkelijk dat het oliesel wel door hem genoemd wordt maar meer ook niet; welk nut het voor hem nog had zegt hij niet.

Uit het voorgaande hoofdstuk is ons gebleken dat men in de middeleeuwen zeer bevreesd was zonder het gebruik van de sacramenten te zullen sterven; omdat van het al of niet gebruiken daarvan het heil afhankelijk werd geacht. Men vergelijk hiermee nu eens wat Luther er over gezegd heeft¹¹. Sterft men zonder de sacramenten te hebben ontvangen dan behoeft men toch niet, zegt hij, te verschrikken, aangezien de sacramenten niet meer dan tékenen zijn, welke ertoe dienen het geloof te ondersteunen, en dan: zonder gelóóf zijn ze van geen nut! ¹² Deze laatste zin zou een middeleeuws theoloog nooit hebben kunnen zeggen. Hier staat het geloof bóven de sacramenten. De middeleeuwse kerk was een sacramentskerk, Luther stelt daar tegenover een kerk die leeft bij het Woord en bij het geloof. Het pastoraat, ook aan stervenden, ondergaat een principiële koerswijziging.

In dit verband is ook van belang wat Luther in zijn Sermoen zegt over het al of niet waardig zijn voor het deelnemen aan het sacrament van het altaar (het avondmaal). Ook hierin tekent zijn reformatorische positie zich duidelijk af. Er zit een heimelijke en toch niet onduidelijke critiek in op de middeleeuwse sacramentsvroomheid wanneer hij stelt dat het het geloof alleen is dat ons waardig maakt voor God. Geloof maakt waardig, ongeloof onwaar-

tie (W.A. 6.509). Ten aanzien van het laatste oliesel zegt hij: ik erken het niet meer als een sacrament (W.A. 6.570 v)

10. W.A. 2.686

11. Luther geeft er blijk van een eigen weg te gaan. De betekenis hiervan is niet gering. Men realiseer zich hoe sacramentalistisch de vroomheid in de middeleeuwen was. Sterker dan in de romaanse of duitse mystiek ooit het geval was geweest wordt bij Luther de vroomheid individueler: ik sta op mijn centje voor God (men zie Luthers *Invocavitpreken*, W.A. 10.III.1vv). Men mag dit echter ook weer niet zo sterk accentueren dat het er op gaat lijken alsof Luthers vroomheid onkerkelijk werd; dit is gedaan door Hermann Bechmann, *Evangelische und katholische Frömmigkeit im Reformationsjahrhundert dargestellt an Martin Luther und Teresia di Jesu*, München 1922.

12. W.A. 2.686; vgl. 2.694

dig! ¹³ korter heeft hij het niet kunnen formuleren. Het verraadt toch wel een hele nieuwe houding tegenover de sacramenten. Ook uit andere geschriften van Luther uit deze tijd is bekend dat hij in de sacramenten niet langer zag een gave van ons aan God, een offer (sacrificum), maar een gave van God aan ons, een weldaad (beneficium), welke alleen in het geloof kan worden aangenomen. Het accent is verlegd van het handelen van de mens naar het handelen van God aan de mens ¹⁴. De voorbereiding op de dood is daardoor bij Luther in principe een heel andere geworden.

Ook in de sacramenten staat bij Luther het Wóórd centraal. In hen is 'enkel Gods Woord', zegt hij ¹⁵. Zij hebben geen magische kracht of uitwerking, hun kracht is gelegen in de belofte Gods ¹⁶ waarvan zij tekenen zijn en uiteindelijk in Christus zelf op Wie immers het geloof rust wanneer de sacramenten recht gebruikt worden; vandaar de grote troost die van hen uitgaat in het stervensuur.

3. Niet te verwaarlozen is dat in Luthers Sermoen elke verwijzing naar het vagevuur ontbreekt. In de middeleeuwse stervenskunst komt het herhaaldelijk ter sprake; daarom is Luthers zwijgen er over veelzeggend. Dit zwijgen staat in verband met de door hem al eerder gestreden aflaatstrijd; toen de aflaat voor hem wegviel viel tegelijk ook het vagevuur voor hem weg, want aflaten bedoelden volgens de leer der kerk niet anders te zijn dan vrijstellingen van de straffen in het vagevuur. Toch heeft Luther nog geruime tijd gearzeld met de leer van het vagevuur los te laten. Hij is begonnen met te ontkennen dat de straffen in het vagevuur God voldoening kunnen geven voor het bedreven kwaad; nadien handhaafde hij nog een tijdlang het vagevuur in de zin van een innerlijk louteringsproces na de dood ¹⁷; ook nog in 1519, in de tijd dat hij zijn Stervenssermoen schreef, stond hij op dit standpunt, al blijkt het

13. W.A. 2.694

14. Uitvoerig is deze visie beschreven door Vilmos Vajta, *Die Theologie des Gottesdienstes bei Luther*, Göttingen 1954

15. W.A. 2.693

16. Het bijgeloof rond de mis was niet gering. Voorbeelden daarvan zijn gegeven door Hans Preuss, *Die Geschichte der Abendmahlsfrömmigkeit in Zeugnissen und Berichten*, Gütersloh 1949, 83 v

17. K. Exalto, *Luthers 95 Stellingen tegen de aflaat*, Amsterdam 1967, 47

uit de Sermoen zelf niet; op de duur is er echter van het vagevuur bij hem niets overgebleven ¹⁸.

4. Wat betreft Luthers houding tegenover de engelen, Maria en de heiligen ligt de zaak ietwat anders. In zijn Sermoen geeft Luther er duidelijk blijk van in die tijd nog niet geheel los te zijn van de middeleeuwse heiligen- en engelenverering. Dit is ons trouwens ook uit andere bronnen bekend. In zijn geschrift *Unterricht auf etlich Artikel*, eveneens daterend uit het jaar 1519, belijdt hij, dat hij, samen met heel de christenheid, wenst vast te houden aan het eren en aanroepen van 'de lieve heiligen'. Zo'n opmerking lijkt voldoende om te zeggen dat Luther op dit punt nog geheel stond op het standpunt van het oude roomse geloof, en toch zal men voorzichtig moeten zijn. In de eerste plaats, omdat hijzelf hier onmiddellijk aan toegevoegd heeft, dat men bij de heiligen meer gééstelijke dan lichâmelijke hulp zal mogen zoeken. Daarin beluisteren wij forse critiek op de veruitwendiging der religie in de kerk van Rome. Maar in de tweede plaats, en dat is nog belangrijker, hij merkt in ditzelfde verband op, dat de heiligen niet meer dan alleen maar voorbidders zijn. In zichzelf, zegt hij, hebben zij niet de minste macht of kracht om ons te helpen, alles wordt door 'God alleen' gedaan; zijn conclusie is dan ook: Daarom zal men ze aldus aanroepen en eren dat men God door hen aanroept en eert ¹⁹.

Uit de stervensboeken der middeleeuwen bleek ons dat nimmer werd verzuimd de stervenden op te wekken om Maria, de heiligen en de engelen aan te roepen. In Luthers Stervenssermoen komt een dergelijke opwekking slechts één keer voor. Zij neemt dus in het geheel van zijn Sermoen maar een bescheiden plaats in; zij valt zelfs geheel in het niet wanneer men daarmee vergelijkt wat Luther in dezelfde Sermoen allemaal zegt over de troost die er is voor stervenden in Christus, die zonde, dood en hel heeft overwonnen. Hier komt bij, dat de hulp die van Maria, de heiligen en de engelen verwacht wordt in deze Sermoen niet een op zichzelf staande hulp is; zij wordt enkel ervaren in Christus, en — samen met Hem — in de gemeenschap der heiligen, welke door het sacrament van het altaar (het avondmaal) tot stand komt. En tot slot,

18. Vgl. Julius Köstlin, *Luthers Theologie in ihrer geschichtlichen Entwicklung und ihrem inneren Zusammenhange dargestellt*, Band I, Darmstadt 1968 (= Stuttgart 1901), 163, 207v, 373v

19. W.A. 2.69, 70

ook in Luthers Sermoen worden de heiligen en de engelen aanwezig geacht bij het sterven van de christen, maar méér dan in de middeleeuwse stervensboeken is dat het beleven van een gééstelijke gemeenschap; en deze heiligen en engelen doen waarlijk nog wel iets meer dan alleen maar de stervende christen inspireren, in Christus hebben ook zij zonde, dood en hel overwonnen en strijden en lijden zij nu met de stervende mee; en het geloof waartoe zij hem inspireren is het vast vertrouwen op het Woord van Gods beloften, het geloof in wat Christus voor zondaren gedaan heeft. Al is het dus waar dat in Luthers Sermoen nog de aanroeping van de heiligen en van de engelen voorkomt, zij is sterk ingeperkt, zij is vergeestelijkt, zij is anders. Uit andere geschriften van Luther uit dezelfde periode is ons bekend, dat er bij hem al sinds lang critiek bestond op de traditionele Maria-, heiligen- en engelen-verering²⁰; onze bovenstaande conclusie is daarmee in overeenstemming.

In een latere periode van zijn leven heeft Luther met de heiligenverering geheel gebroken. Heel duidelijk blijkt dat in zijn *Schmalkaldische Artikelen*, van 1538. Daarin komt men een hoofdstuk tegen waar boven staat: Over het aanroepen der heiligen. Luther noemt hier het aanroepen der heiligen een der misstanden van de Eindtijd, in strijd met het eerste artikel van de Geloofsbelijdenis: Ik geloof in God de Vader; en een kwaad zó groot dat zij de kennis van Christus tenietdoet. In de Schrift, zegt hij, ontbreekt er elk voorbeeld van. En dan de zin: Al is het dat de engelen in de hemel voor ons bidden, gelijk ook Christus doet, en gelijk ook de heiligen op aarde doen en misschien ook in de hemel, zo volgt daaruit niet, dat wij die heiligen mogen aanroepen, aanbidden of op een andere wijze dienen. Luther noemt dit tenslotte zonder meer 'afgoderij'. Het aanroepen en vereren van éngelen acht hij daarbij inbegrepen²¹.

Uit de aard der zaak heeft dit alles ook betekend een afrekening met de Mariaverering. In zijn Stervenssermoen komt men nog tegen, al is het maar één keer, de oproep ook de moeder Gods aan te roepen. In zijn *Betbüchlein*, 1522, dus 3 jaren later, is Luther daar nog niet geheel vrij van; toch kan men dan al niet meer spreken van een eigenlijke Mariaverering. Hij zegt daar: De enige ware dienst van God is dat wij op Hem vertrouwen, op Hem alleen.

20. Al in zijn oudste preken, 1516. W.A. 1.77v, 79v

21. W.A. 50.210

Wel zullen wij Maria moeten liefhebben en prijzen, vandaar dat Luther in dit Gebedenboek ook het Ave Maria heeft opgenomen, maar dan alleen als 'een begunadigde', omdat zij van God zoveel ontvangen heeft en wel 'uit louter genade, zonder verdienste'. Gelijk ik mij, zegt Luther dan, door naar de hemel te kijken ertoe laat bewegen om God te loven en te prijzen als de Schepper van die hemel, zo dien ik ook de moeder Gods, Maria, op te nemen in mijn gebed, om in haar God te prijzen. Dit is dan niet een bidden tot Maria, zegt hij nadrukkelijk, maar een loven en prijzen van God in haar²². In overeenstemming hiermee heeft Luther elders, sprekend over Maria, onderscheid gemaakt tussen 'bitten' (te hulp roepen) en 'betten' (loven en prijzen): het Ave Maria mag men *betten* maar niet *bitten*²³. Trouwens in de loop der jaren is Luthers critiek op de verering van Maria en de heiligen sterk toegenomen. Van de heiligen en de engelen, zegt hij, heeft men goden gemaakt en van Maria een afgod (idolum), een schandelijke godin²⁴. Zo heeft de middeleeuwse stervenskunst bij Luther een geweldige loutering ondergaan. Terecht sprak hij zelf van een 'krachtige reformatie' — ook op dit terrein.

5. Wie Luthers Stervenssermoen doorleest, na kennis genomen te hebben van de middeleeuwse stervenskunst, wordt diep getroffen door zijn concentratie op wat in het christelijk geloof het meest wezenlijke is. De middeleeuwse stervensboeken verliezen zich in allerlei ceremonien die vaak kinderlijk aandoen of zelfs zonder meer bijgelovig zijn. Bij Luther is alles geconcentreerd op de overwinning van dood, hel en zonde door Christus. Daarbij domineert de Christus-voor-ons, vergeleken bij de Christus-met-ons. Er is stellig ook bij Luther de navolging van (imitatio) en de gelijkwording (conformitas) aan Christus, maar voorop gaat wat Christus vóór ons gedaan heeft, en nóg doet. Ook hier zien wij weer het reformatische in Luthers Stervenssermoen.

Ziehier ook de reden waarom Luther in zijn Sermoen wel allerlei dingen noemt maar dan ook niet meer dan dat. Even aan het begin van de Sermoen de goede raad tijdig alle aardse zaken te regelen. Allerlei oude gewoonten, als b.v. het aan de stervende

22. W.A. 10.II.407v; vgl. Walter Tappolet, *Das Marienlob der Reformatoren*, Tübingen 1962, 124 vv

23. W.A. 17.II.409

24. W.A. 26.610,616; 29.243; 32.264

voorhouden van een beeld of van een kruis en het hem in handen geven van een brandende kaars, ontbreken. Het is alles veel eenvoudiger, veel soberder geworden. Er is een concentratie op wat wezenlijk is. In zijn boekje *Kurze Form der zehn Gebote*, 1520, heeft Luther allerlei middeleeuwse gebruiken, ook in zwang bij het voorbereiden van zieken op de dood, zonder meer gerangschikt onder het bijgeloof²⁵.

6. In het licht van het bovenstaande zal men ook alwat Luther in zijn Sermoen over de duivel en zijn aanvechtingen heeft gezegd moeten bezien. Hoe gretig en uitvoerig is dit gegeven in de middeleeuwse stervensboeken benut, om niet te zeggen uitgebuit! Wij hebben een brede beschrijving gegeven van het stervensboek met de 11 afbeeldingen, het is geheel geborduurd op het stramien van een vijftal duivelse aanvechtingen. Hoe realistisch werden die aanvechtingen uitgebeeld! De duivel en de zijnen leken te opereren als geheel zelfstandige figuren. Tegenover zich hadden zij een engel die de stervende inspireerde en troostte; van God merkt men weinig. Hij leek meer toeschouwer dan deelgenoot in de strijd die er aan het sterfbed gestreden werd. Bij Luther is dat heel anders. Christus beheerst het hele toneel van het sterven. Het behoud van de zieke wordt gesteld in het volharden in de genade van Christus, toegezegd in het vaste Woord Gods²⁶. In de grond der zaak is er bij Luther maar één aanvechting: die van de twijfel, het ongeloof, de wanhoop. De vele aanvechtingen zijn één aanvechting geworden. In geen der oude stervensboeken heeft ooit zoveel afgehangen van het volharden in het christelijke geloof, in de zin van een volstrekt vertrouwen op Gods onverdiende genade in Christus als in dit ene stervensboekje van Luther.

7. Tot slot enkele opmerkingen over Luthers doodsvoorstelling. Hij heeft met de middeleeuwers in elk geval dit gemeen gehad, dat ook hij de dood zag als het beslissende moment in het bestaan van de

25. W.A. 7.207. Luther keert zich hier tegen allerlei vormen van bijgeloof en 'schwartzkunst'. Vele bijgelovige volksgebruiken zijn door Luther afgeschaft (o.a. het openzetten van een raam van het huis van een stervende), zie Erich Kligner, *Luther und der deutsche Volksaberglaube*, Berlin 1912, 131 en passim

26. Hermannus Obendiek, *Der Teufel bei Martin Luther*, Berlin 1931, 235 (over het theologisch karakter van Luthers duivelsvoorstelling). Vgl. Paul Bühler, *Die Anfechtung bei Martin Luther*, Zürich 1942, 53 vv

mens op deze aarde. De dood was hem heel wat meer dan enkel een biologisch verschijnsel²⁷. In de dood is de toorn Gods, gelijk Mozes heeft betuigd in Ps 90²⁸. Heel het leven moet dan ook een voorbereiding op de dood zijn²⁹! ook hierin verschilt Luther niet van hetgeen zijn voorgangers hebben gezegd.

In zijn reeds genoemde *Kurze Form* heeft Luther zijn catechisanten het volgende gebed in de mond gelegd: Red ons uit dit zondige en gevaarvolle leven; leer ons het toekomstige leven te begeren en het tegenwoordige leven te haten; leer ons de dood niet te vrezen maar te begeren; geef dat wij dit aardse leven niet langer liefhebben en aanhangen, opdat aldus uw koninkrijk kome in ons en in alle dingen. De dood brengt, aldus Luther, voor de christen de ware verlossing; Gods koninkrijk wordt dan in hem voltooid³⁰. Luther zelf heeft gedurende heel zijn leven gebeden om een goed en zalig stervensuur – een gebed dat ook verhoord is.

Luther heeft het sterven genoemd een nieuw geboren worden. Het vergaat ons bij de dood, zegt hij in zijn Sermoen, als een klein kind dat vanuit het kleine huisje van zijn moeders schoot de wijde wereld intreedt. De dood is een wedergeboorte, een nieuwe geboorte, een ingaan in het koninkrijk Gods³¹. Telkens wanneer Luther in zijn geschriften de tweede bede van het Onze Vader uitlegt: uw koninkrijk kome, betreft hij daarin ook de bede om de dood.

Een nog ander aspect aan Luthers spreken over de dood, hiermee nauw samenhangend is, dat hij dood en dóóp herhaaldelijk op elkaar betrokken heeft. In de doop is een begin gemaakt aan de doding van het vlees, in de dood wordt die doding voltooid. Pas in de dood komt de doop tot zijn eigenlijke zin en bedoeling³². Heel het leven van de christen op aarde is door Luther benaderd vanuit de doding van het vlees. Dit leven, zegt hij, is niet anders dan een doding van de oude Adam, die sterven moet³³.

27. Paul Althaus, *Die Theologie Martin Luthers*, Gütersloh 1962, 340

28. Paul Althaus, A.W. 339 spreekt van een 'gewaltigen Auslegung des 90. Psalms'

29. W.A. 2.687

30. W.A. 7.223; vgl. W.A. 2.97 (*Auslegung deutsch des Vater unser*, 1519)

31. W.A. 2.685

32. W.A. 10.1.2.75

33. W.A. 10.1.2.75

Kras is zijn uitspraak: Wie de dood vreest en niet sterven wil, is nog niet voldoende christen³⁴. Men kan dan de tweede bede van het Onze Vader niet recht bidden en lijkt vergeefs gedoopt te zijn³⁵.

De positieve betekenis van de dood is dat hij een einde maakt aan het zondigen; hij is een doodslager van de zonde (interfectrix peccati); hij voltooit de heiliging, waar toch wel ieder christen naar behoort uit te zien³⁶. Ook bij Luther vindt men de uitdrukking van een gewillig en gehoorzaam, ja blijmoedig en vrolijk sterven. Evenwel, niet om er wat mee te verdienen, maar om van de zonde verlost te zijn.

Dit verlost zijn van de zonde is echter niet de enige troost. De oude versregel: Midden in het leven is de dood! heeft Luther gewijzigd in deze zin: Midden in de dood is het leven³⁷! In Christus is het leven, enkel leven! De dood moet dan ook in Hem worden aangezien. Men moet de dood niet aanzien zoals hij in zichzelf is, dan draagt hij een afschuwelijk masker; laat u er niet door misleiden, zie door dat masker heen. De dood is een overwonnen dood, hij is teniet gedaan, hij is er eigenlijk niet meer. Een christen ziet en voelt de dood niet meer. Een goddeloze wel, maar een christen niet, daarom kan hij de dood verachten (contemptus mortis)³⁸.

Er wacht de christen eeuwige vreugde. Dit persoonlijk heil staat in Luthers eschatologie centraal; zij blijft er niet in steken, maar zij is wel middelpunt³⁹.

Hiermee is niet gezegd dat Luther op dit punt tot volledige helderheid is gekomen. Soms neigt hij tot de gedachte van de zielelaap — hoewel, niet volkomen, want hij erkent dat de gelovigen na dit leven vreugde genieten; op een andere keer richt hij al zijn verlangen op de Jongste Dag en de opstanding des vleses; en ook gebeurt het wel dat hij met die Jongste Dag de dag des doods

34. W.A. 57.131 Qui timet mortem aut non vult mori, non satis est Christianus

35. W.A. 57.131

36. W.A. 57.132 Vgl. Gunnar Wertelius, *Oratio Continua, Das Verhältnis zwischen Glaube und Gebet in der Theologie Martin Luthers*, Lund 1970, 370

37. W.A. 10.III.496 (Luthers uitleg van Psalm 90)

38. W.A. 22.101; 17.II.234; 40.III.484; 57.132

39. Paul Althaus, A.w. 353

laat samenvallen⁴⁰. Doch hoe het ook zij, de dood is hem voor de gelovigen de ingang in Gods eeuwig koninkrijk, de voltooiing van de wedergeboorte, de definitieve verlossing.

Toen Luther zelf de dood voelde naderen maakte hij zijn vrienden er op opmerkzaam dat hij nu sterven zou precies op dezelfde plaats waar hij eens als klein kind gedóópt was, n.l. in Eisleben⁴¹. Het had voor hem een diepe zin en betekenis.

Zijn eigen laatste woorden waren Schriftwoorden⁴². In al wat hij zei ontbrak alle roem op eigenwerk, het was hem alles 'narrenwerck' geworden⁴³. Hij is gestorven in de geest van zijn eigen Stervenssermoen.

De reden waarom hij eertijds deze Sermoen geschreven had was niet dat hij in eigenwijsheid het beter wilde weten dan zijn voorgangers, maar lag in zijn nieuw verstaan van het Evangelie. Later heeft hij daar zelf uitdrukking aan gegeven met deze woor-

40. Paul Althaus, A.w. 345 vv; Julius Köstlin, A.w. Band II, 341 vv. Luthers onzekerheid blijkt o.a. in zijn *Uitleg van het boek Jona* (vertaald en ingeleid door K. Exalto, Amsterdam 1971). Een indruk van de moeilijkheden die er zijn op dit punt in de interpretatie van Luther geeft Paul Althaus, *Unsterblichkeit und ewiges Leben bei Luther*, Gütersloh 1930. Walther von Loewenich, *Luther als Ausleger der Synoptiker*, München 1954, 387 zegt dat Luther een 'koene ontmythologisering van de N.T.ische uitspraken heeft toegepast'; dat is een typisch staaltje van de modern-theologische herinterpretatie van Luther.

41. Köstlin/Kawerau, A.w. Band II, 622

42. Idem, 623

43. W.A. 22.308. Opmerkelijk is in dezen Luthers oordeel over middeleeuwen als Bernard. Bernard zou volgens Luther anders gestorven zijn dan hij geleefd heeft; tijdens zijn leven hield hij stijf vast aan zijn orde en verwachtte daar heil van (W.A. 16.399), maar op zijn sterfbed gevoelde hij de toorn Gods en bad hij om genade, ziende op Jezus Christus; en dat is zijn behoud geweest, zegt Luther, anders was hij 'zum Teuffel' gefahren' (W.A. 21.111; vgl. 47.85, 108 en 598). Bernard, Franciscus en vele andere middeleeuwen zijn wel behouden geworden maar gelijk de 3 vrienden van Daniel in de vurige oven, dus ternauwernood en door een wonder Gods (W.A. 10.I.1.606; 24.550). Over Hilarius heeft Luther zich nog kritischer uitgelaten: toen hij ging sterven, zegt Luther, zei hij: 'Mein liebe Seele, warumb fürchestu dich für der ausfahrt, hastu doch nu bey siebentzig jaren dem Herrn gedient und wilt dich nu für dem tod fürchten?'. Luther voegt hier aan toe: 'Ist er solcher meinung gestorben (wie diese wort lauten) so ist er nicht wolgefaren' (W.A. 28.105)

den: Men heeft al veel geschreven over de voorbereiding op de dood en de kunst van het sterven, maar men heeft er de arme gewetens nog meer mee in de nood gebracht; immers, men heeft de mensen voorgehouden dat zij met hun goede werken en hun goed leven de dood weerstand konden bieden en in Gods gericht konden bestaan, en van de grote rijkdom der genade en zaligheid in Christus wist men niets. En dan: Het Evangelie leert ons: Geloof in Christus! en verder: bid en leef naar Gods Woord! en als dan de dood u aangrijpt en u overvalt dan mag dit u troosten, *dat gij des Heeren zijt*⁴⁴!

In dit voetspoor heeft — zoals wij verder willen zien — Calvijn kunnen voortgaan.

Hoofdstuk III. CALVIJN OVER DE OVERDENKING VAN HET TOEKOMENDE LEVEN

Calvijn heeft nooit, gelijk met Luther het geval is, een verhandeling over de voorbereiding op de dood geschreven. Hij stond wat verder af van de middeleeuwen en daarmee ook van de middeleeuwse vroomheid. In de plaats van een uitgewerkte stervenskunst staat bij hem een uiteenzetting over de overdenking van het toekomstige leven (*meditatio futurae vitae*). Een heel hoofdstuk van Calvijns Institutie (III.9) is daaraan gewijd, terwijl het een gegeven is waarop hij ook in zijn andere werken steeds terugkomt. Wij zijn daardoor gedwongen Calvijns positie ten aanzien van de zaak die ons bezighoudt van hieruit te benaderen. Vooraf willen wij enkele andere gegevens, die met ons thema ten nauwste verband houden, naar voren brengen. Er volgen dus eerst enkele opmerkingen vooraf.

1. Allerlei voorstellingen en gebruiken die blijkens de middeleeuwse stervensboekjes gangbaar waren en ten aanzien van stervenden werden toegepast zijn door Calvijn zonder meer afgewezen. Het gebruik maken van wierook, kaarsen, beelden en kruisen viel bij hem onder het begrip bijgeloof (*superstitio*)¹. Onder bijgeloof viel bij hem ook de voorstelling van een vagevuur en de verering van Maria en de heiligen. Zijn grieven tegen het vagevuur waren de volgende: in de eerste plaats, het vagevuur is niet meer dan een verzinsel van mensen, men leest er nergens over in de H. Schrift; in de tweede plaats, het vagevuur is beledigend voor Christus en daardoor godslasterlijk². Immers, de betekenis van het vagevuur is dat het een genoegdoening (*satisfactio*) is, n.l. van de straffen die nog niet geboet zijn. Alsof niet Christus alle straf gedragen heeft! De enige satisfactie die voor God geldt is die van Jezus Christus³. Calvijn noemt het vagevuur daarom een broeinest van dwalingen

1. Opera VII.227b. Wij gebruiken Calvijn, *Opera Omnia*, Geneve 1617. De vindplaatsen in de Institutie worden op de gebruikelijke wijze aangegeven.

2. Inst. III.5.6. Vgl. Op VII.227b.

3. Op. VII,320b.

en van allerlei kwalijke praktijken, waaruit voor de ware vroomheid veel onheil is voortgekomen⁴. Wat de Maria- en heiligenverering betreft geldt volgens hem hetzelfde⁵. Nadat men in de kerk de tussenkomst (intercessio) der heiligen heeft ingevoerd is het gegaan van kwaad tot erger. Op de duur is men ertoe gekomen voor elk geval apart een bepaalde heilige aan te roepen. Als in de dagen van Jeremia was het land vol afgoden. De heiligen bleven niet enkel begunstigers (suffragatores) van onze zaligheid, zij werden de beschermers (praesides) daarvan. Het is uitgelopen op allerlei gruwelen van goddeloosheid. Calvijn wil niet ontkennen, dat de heiligen bidden om de komst van het Rijk Gods ofwel het Rijk van Christus, waarin het heil van alle gelovigen vervat is, maar dat is nog wat anders dan dat zij zich zouden bemoeien met onze noden hier op aarde, want wij weten niet eens of zij die kennen; en in elk geval is er geen reden om hen aan te roepen, want daartoe ontbreekt in de H. Schrift zowel elk bevel als elk voorbeeld⁶. Van de engelen geldt hetzelfde; al hebben zij dan wel kennis van onze strijd en al staat het vast dat zij zorg voor ons dragen dat houdt nog niet in dat wij hen mogen aanroepen⁷. Wat Calvijn tenslotte zegt over de heiligen in het algemeen geldt ook zonder meer voor Maria; over haar en over alle heiligen zal men wel met eerbied (honorifice) moeten spreken en men zal ze moeten hoogachten, maar men mag ze niet aanroepen. De heiligenverering noemt hij zonder meer heidens bijgeloof⁸.

2. De in de stervenskunst der middeleeuwen zo belangrijke sacramenten van boete en laatste oliesel zijn door Calvijn als zodanig verworpen. Hij rekent ze tot de verdichtsels van mensen⁹. Het sacrament van de boete beantwoordt niet aan de normen die de H. Schrift stelt aan een sacrament¹⁰. Wat de roomse kerk gemaakt

4. Op. VII.127b.

5. Ernst Saxer, *Aberglaube, Heuchelei und Frömmigkeit, Eine Untersuchung zu Calvins reformatorischer Eigenart*, Zürich 1970, 64.

6. Inst. III.20.22; Op. VII.127b, 225b-226b, 338.

7. Op. VII.338b.

8. Op. VII.226b. Walter Tappolet, *Das Marienlob der Reformatoren*, Tübingen 1962, 163 spreekt van een 'Marienverehrung' bij Calvijn; dat is misleidend en kan hij ook niet vanuit de teksten die hij uit Calvijn aanhaalt waarmaken.

9. Op. VII.325a.

10. Inst. IV.19.14-17.

heeft van de boete is nooit ons door God opgelegd. De gedwongen oorbiecht is een ware marteling¹¹. In de biecht wordt een sterfelijk mens geplaatst tussen Christus en ons. Men mene niet dat het een zaak van weinig belang is, de vrede van het geweten is er mee gemoeid¹². En met het sacrament van het laatste oliesel is het al net zo. Ook dit is een verzonnen sacrament, nooit door Christus ingesteld als een sacrament. Wel meent men zich er voor te kunnen beroepen op Jac 5:14 maar dat gaat niet op, want Jacobus heeft daar niet de vergeving der zonden aan stervenden op het oog maar de genezing van zieken¹³. Het laatste oliesel is een naïperij van de apostelen en als zodanig comediespel. Calvijn wil toegeven dat eens, n.l. in de tijd van de apostelen, de zalving met olie een sacrament was maar hij ontkent dat dat nog geldigheid heeft voor ons¹⁴. Ergens elders, n.l. in zijn *Antwoord op de Artikelen van de Parijse Theologen*, drukt hij zich nog gereserveerder uit; hij zegt daar dat het laatste oliesel slechts een symbool van tijdelijke goederen is geweest en nooit de bedoeling heeft gehad een sacrament te zijn¹⁵. In elk geval, de zalving der apostelen mag niet worden losgemaakt van die bijzondere gave die zij ontvangen hadden, te weten de gave der gezondmaking. De bediening van deze bijzondere gave, de kracht der gezondmaking, is ons thans niet meer toebetrouwd; zij was gebonden aan de tijd van de apostelen, de eerste tijd van de verkondiging van het Evangelie, en zij is dan ook spoedig daarna verdwenen; daarmee is alle grond aan het laatste oliesel ontnomen¹⁶.

3. Het nu volgende punt is: Calvijns beschouwingen over de dood en het hiernamaals. Dat de dood Gods straf is op de zonde is bij Calvijn in al wat hij over de dood zegt zonder meer uitgangspunt. Hij is dus niet enkel het gevolg van een natuurlijk proces. De dood is niet uit de natuur maar uit de zonde van de mens, zegt hij¹⁷. Uitvoerig is deze kwestie door hem besproken in zijn commentaar

11. Op. VII.319b.

12. Op. VII.320a.

13. Inst. IV.19.21.

14. Inst. IV.19.18.

15. Op. VII.225b.

16. Op. VII.330a. Zie W. F. Dankbaar, *De sacramentsleer van Calvijn* Amsterdam 1941, 220 v.

17. Op. V.223 (ad 1 Kor. 15:21).

op Gen 3:19. De woorden: 'want gij zijt stof en gij zult tot stof wederkeren', zouden de indruk kunnen wekken, zegt hij daar, dat het heel natuurlijk is dat de mens sterft en dat dus ook Adam, al was hij niet gevallen, toch gestorven zou zijn. Dit laatste meent Calvijn echter te moeten ontkennen en de verklaring die hij daarvoor geeft is waarlijk illumineus. Ons lichaam is inderdaad van aardse oorsprong maar God heeft de mens versierd met Zijn beeld. Daardoor is die mens tot zulk een hoge waardigheid verheven dat zijn aardse oorsprong als het ware in het beeld Gods verslonden was. Nu heeft echter de mens door zijn val zich van het beeld Gods beroofd; het gevolg daarvan is dat hij weer stóf wordt. Van terzijde zij opgemerkt, dat de bestemming van de mens volgens Calvijn niet op de aarde maar in de hemel ligt. Adam zou als hij niet gevallen was ook niet gestorven zijn; hij zou voortgeschreden zijn tot een steeds hoger leven¹⁸, zijn leven op aarde was een voorbereiding op het leven in de hemel. Op aarde zou zijn leven slechts tijdelijk zijn geweest, zonder gebrek en onvergankelijk zou hij de hemel zijn ingegaan¹⁹. Wij hebben hier een uitspraak van Calvijn die in heel de oude gereformeerde theologie is gehandhaafd en van wezenlijke betekenis is voor het verstaan van heel het Calvinisme. 's Mensen bestemming ligt niet op aarde, ook niet op een nieuwe aarde, die in het verlengde zou liggen van de tegenwoordige, maar in de hemel. Wie dit loslaat staat op een ander spoor dan dat van het gereformeerde Protestantisme.

De oorzaak van de dood is dus gelegen in de afval, de vreemding van God. Wij hebben de levensbron verlaten; wij zijn nu zonder God en dat betekent dat ons leven ellendig en verloren is. Ons leven verschilt niet veel van de dood; 's mensen staat na de zondeval kan men met recht als de dood aanmerken. In die zin is Adam terstond na de val gestorven²⁰.

Er zijn aan de dood twee aspecten. Met betrekking tot het lichaam is hij een zekere aftakeling, de mens wordt door hem geheel uitgemergd, en wat de ziel betreft wordt hij ervaren als Gods oordeel, 'Gods vloek. Er ligt een doem op het ganse menselijke leven. Er is onder de mensen dan ook een constante vrees

18. Op. I.51 (meliores vitam).

19. Op. I.27 (ad Gen 2:17): Terrena quidem vita illi fuisse temporalis, in caelum tamen sine interitu, et illaesus migrasset.

20. Op. I.27.

voor de dood²¹. Door de gelovigen kan deze vrees worden overwonnen; de goddelozen echter worden door de dood gekweld, zij voelen eens gedaagd te zullen worden voor Gods rechterstoel²². Kortom, het woord 'dood' omvat in de Schrift alle ellende die het gevolg is van Adams val²³.

Adams dood is ook ónze dood. Adam is de oorzaak des doods²⁴. In Adam sterven wij. Op tweeërlei wijze delen wij in Adams zonde die de oorzaak van de dood is. Wij hebben de zonde van Adam geërfd, maar ook wordt Adams zonde ons toegerekend; de schuld ervan heeft God in de persoon van Adam op het hele menselijke geslacht gelegd²⁵.

Hieruit is duidelijk af te leiden dat volgens Calvijn de dood niet het einde is van 's mensen bestaan. Er is voor de gelovigen een leven na dit leven en dat leven is het waarachtige leven; terwijl de goddelozen de eeuwige dood wacht.

Dit brengt ons tot de idee van de onsterfelijkheid van de menselijke ziel. Heinrich Quistorp heeft opgemerkt dat Calvijn zodra hij dit onderwerp aansnijdt nogal fel ja hartstochtelijk wordt²⁶. De zaak gaat hem blijkbaar zeer ter harte. Dat zal wel ten dele, hoewel niet uitsluitend, het gevolg geweest zijn van zijn controverse met de doperse radikalen, die verdedigers van de ziele-slaap waren²⁷.

De leer van de onsterfelijkheid van de menselijke ziel houdt in — en dat is dan ook bij Calvijn het geval — dat men ervan uitgaat dat de mens bestaat uit ziel en lichaam, en dat de ziel ook onafhankelijk van het lichaam kan bestaan, en dat ook doet na 's mensen dood²⁸. Calvijn heeft over de tweeëenheid van de mens

21. Op. I.27.

22. Op. I.512 (ad Gen 49:33).

23. Op. I.27.

24. Op. V.223 (ad 1 Kor 15:21).

25. Op. I.41 (ad Gen 3:6). B. J. Oosterhoff, *Hoe lezen wij Genesis 2 en 3*, Kampen 1972, 69 vv heeft Calvijn op dit punt misverstaan. Dit is overtuigend aangetoond door Joh. Francke, *De morgen der mensheid*, Enschede 1974, 125 vv.

26. Heinrich Quistorp, *Die letzten Dinge im Zeugnis Calvins*, Gütersloh 1941, 51.

27. Over deze controverse: W. Balke, *Calvijn en de doperse radikalen*, Amsterdam 1973.

28. Op. VII.389a.

zelfs geen discussie willen voeren. Dat de mens bestaat uit lichaam en ziel, zegt hij, moet buiten discussie (extra controversiam) blijven²⁹. Scherp keert hij zich tegen degenen die menen dat de ziel slechts een goddelijke kracht zou zijn welke de lichamen is ingestort en dat zij dus een eigen wezen (essentia) zou missen. In elk mens is nog, zegt hij, een besef van onsterfelijkheid. Hij voert verder allerlei bewijzen aan voor de stelling dat er in de mens iets is wat van het lichaam onderscheiden is. Zelfs 's mensen slaap acht hij een niet onduidelijke getuige van de onsterfelijkheid der ziel. Voor nog belangrijker houdt hij echter het Schriftgetuigenis en hij haalt dan ook vele teksten aan³⁰. Nu zal men echter, om Calvin goed te verstaan, in aanmerking moeten nemen dat hij 's mensen ziel, al noemt hij ze onsterfelijk, toch voor een *geschapen* wezen houdt en dat zij volgens hem dat ook blijft. Als dwaasheid en als een verfoeilijke dwaling wijst hij af de mening van de Manicheeërs dat de ziel een loot (tradux) zou zijn van het wezen Gods (substantia Dei)³¹. De zielen der mensen zijn geschapen evengoed als de engelen³². De schepping, ook die der ziel, is er een uit het niets, zij is niet een overstorting (transfusio) uit het wezen Gods³³. Vanuit deze stelling kan Calvin het rijmen dat de mens onsterfelijk is en dat er anderzijds in 1 Tim 6:16 staat dat God alléén onsterfelijkheid heeft. De onsterfelijkheid van de méns is niet dezelfde als Góds onsterfelijkheid. God alleen is onsterfelijk van nature, want Hij alleen is van eeuwigheid. Daartegenover is de onsterfelijkheid van 's mensen ziel niet haar van nature eigen, zij komt van elders, n.l. uit de verborgen inblazing (inspiratio) Gods. Van de onsterfelijkheid der engelen geldt hetzelfde; zij is een verkregen, een geschonken onsterfelijkheid. Al is God alleen naar Zijn wezen onsterfelijk wat verhindert Hem, zo vraagt Calvin, Zijn onsterfelijkheid aan schepselen mee te delen? 's Mensen onsterfelijkheid hangt af en blijft afhangen van de inblazing Gods³⁴.

29. Inst. I.15.1. Andere bewijspplaatsen bij Wilhelm Niesel, *Die Theologie Calvins*, München 1957², 63 v.

30. Inst. I.15.1.

31. Inst. I.15.1. Heinrich Quistorp, A.w. 66: 'Hier hebt Calvin seine Seelenlehre scharf ab von der platonischen bzw. neuplatonische Emanations-Theorie'.

32. Inst. I.15.5.

33. Inst. I.15.5.

34. Op. V.508.

Hiermee komen wij tot het volgende onderwerp: de toestand waarin de zielen der mensen volgens Calvin verkeren na de dood. Heinrich Quistorp heeft Calvijns mening op dit punt als volgt samengevat: Calvin leert dat de naar haar wezen onsterfelijke ziel des mensen in de dood niet ondergaat en ook niet slaapt, maar dat zij, voorzover zij door Christus wedergeboren is, reeds hemelse vreugde geniet in de verwachting van de opstanding des vleses, welke haar de volkomen zaligheid zal brengen; de zielen der goddelozen daarentegen worden gevangen gehouden in een vreselijke verwachting van haar uiteindelijke veroordeling³⁵. Op het laatste is aan te merken dat volgens Calvin de zielen der goddelozen niet pas later naar de hel gaan maar al direct na de dood. Intussen, Calvin is het meest uitvoerig in wat hij zegt over het eerste, de hemelse rust en heerlijkheid die de zielen der gelovigen genieten in het hiernamaals. Heel zijn *Psychopannychia* is één doorlopende bewijsvoering hiervan. Men staat gewoon verbaasd over de hoeveelheid bijbels materiaal welke Calvin hier weet aan te voeren om deze leer te verdedigen. De zielen der gelovigen, zegt hij o.a. verkeren na dit aardse leven in Abrahams schoot³⁶. Zij genieten daar de vrede van Abraham, de ware rust³⁷. Onder deze rust verstaat Calvin de gerustheid en de zekerheid van het geweten, er is geen vrees meer. Het is een rust die al met het geloof zelf gegeven is en derhalve ook al op deze aarde genoten wordt, maar zij is niet eerder volmaakt dan pas na de dood³⁸. Schoon is het beeld dat Calvin hier gebruikt. Gelijk een vader zijn zoons 's avonds na gedane arbeid aan zijn tafel bijeenbrengt en op deze wijze ze als het ware koestert in zijn schoot, zo ontmoeten de kinderen Gods, na hun loopbaan te hebben voleindigd en het geloof te hebben behouden, elkaar in de zalige rust van het eeuwige vaderhuis³⁹. Niets komen de gelovigen in de hemel tekort, zij genieten volop van de goedheid en de vriendelijkheid Gods; zij vertoeven in een huis vol schatten en rijkdommen⁴⁰. Ongestoord kan hier hun ziel op God gericht zijn. Zij zien Hem niet meer door een spiegel, dat

35. Heinrich Quistorp, A.w. 79.

36. Op. VII.393a.

37. Op. VII.393b (pax Abrahæ).

38. Op. VII.393b.

39. Op. V.186b (ad Luk 16:22).

40. Op. VII.393b.

wil zeggen door middel van het Woord, maar rechtstreeks, van aangezicht tot aangezicht. Thans wandelen wij door geloof, dan zullen wij God aanschouwen⁴¹. Er is in de hemel een genieten van God⁴². Hiermee is echter niet gezegd dat voor Calvijn met de hemel alleen alles ophoudt voor de uitverkorenen. De tekst 1 Kor 13:12, waar Paulus spreekt over het aanschouwen van God, wil hij liever betrekken op de Jongste Dag dan op de tijd terstond na de dood⁴³. Wel begint al terstond na de dood een aanschouwing van God dichterbij, maar de volle aanschouwing Gods (plena visio Dei) wordt uitgesteld tot op de Dag van Christus. In zijn *Psychopannychia* zegt Calvijn: Er is in de uitverkorenen in de hemel geen ongeduld maar wel een stil verwachten; de hoop en het geloof der uitverkorenen zijn nog niet volkomen verzadigd, hun rust is nog niet vol en volmaakt; hun ogen blijven gericht op de uiteindelijke ere Gods⁴⁴.

Heel anders is het gesteld met de zielen der verworpenen. Hun lot in de hel is niet anders dan dat der duivelen; zij worden met ketenen gebonden gehouden, totdat zij eenmaal gevoerd zullen worden tot de straf waartoe zij veroordeeld zijn⁴⁵. De pericop Luk 16:19-31, waar het gaat over de rijke man en de arme Lazarus, wordt door Calvijn gehouden voor het verhaal van een werkelijke gebeurtenis⁴⁶, al geeft hij toe dat er ook iets van een beeld in zit, want zielen hebben geen ogen, lijden geen dorst en spreken niet met elkaar⁴⁷. De rijke man zag zich eeuwigdurende pijnen toegewezen; zo vreselijk dat men ze wel met duizend levens zou willen afkopen⁴⁸. Toch is Calvijn zeer terughoudend in het schetsen van deze pijnen; ergens zegt hij, dat hij er niet teveel aandacht aan wil schenken⁴⁹. Het neemt niet weg dat het feit zelf voor hem vast staat⁵⁰. Vergeefs hopen de verworpenen op verlich-

41. Op. V.210 (ad 1 Kor 13:12).

42. Op. VII.394a.

43. Op. V.210.

44. Op. VII.394b. Inst. III.25.6.

45. Inst. III.25.6.

46. Op. V.185a.

47. Op. V.186b.

48. Op. V.186a.

49. Op. VII.394b.

50. Op. V.186a.

ting, zij wordt hun niet gegeven en dat veroorzaakt hen een dubbele kweuling⁵¹. Er is bij hen een martelende herinnering aan hun misdaden; en zij zijn gedwongen hun eigen ellendige en verloren staat te vergelijken met de gelukzaligheid der geloven⁵². Gebonden in zware ketenen wachten zij hun uiteindelijk oordeel af⁵³.

Wij komen nu tot de laatste gegevens uit Calvijns eschatologie, vooral die spreken over de wederopstanding des vleses. Ook hier weer een grote terughoudendheid⁵⁴. Calvijn heeft niet veel meer gedaan dan steeds weer de Schrift laten spreken. Wat de jongste Dag betreft die zal een Oordeelsdag zijn. We zullen allen geroepen worden te verschijnen voor de rechterstoel Gods. De Heere zelf zal scheiding maken tussen de gelovigen en de verworpenen. Er zal een opstanding der doden plaatsvinden, van zowel de goddelozen als de vromen⁵⁵. Eigenlijk is al met Christus' eerste komst de Jongste Dag aangebroken, wij moeten hem elk uur verwachten, met groot verlangen⁵⁶.

Calvijn moge sober en terughoudend zijn geweest in zijn spreken over deze dingen men zal niet mogen zeggen dat zij onbelangrijk voor hem waren⁵⁷. Het artikel van de opstanding des vleses was hem niet slechts een 'aanhangel' van de geloofsleer maar het 'sluitstuk', de 'kroon' ervan⁵⁸. Met name op de opstanding des vleses en de heerlijkheid die de kinderen Gods daardoor ontvangen zullen, ter ere Gods, was Calvijns hoop gericht⁵⁹. Aan het einde van alles zag hij de gloria Dei (de ere Gods). De lichamelijke opstanding der kinderen Gods houdt hij voor een gevolg van

51. Op. V.187a.

52. Op. V.187a.

53. Op. V.111 (ad 2 Petr 2:4).

54. François Wendel, *Calvin, Ursprung und Entwicklung seiner Theologie*, Neukirchen 1968, 255.

55. Inst. II.16.17.

56. Op. V.39 (ad 1 Petr 4:7).

57. Werner Krusche, *Das Wirken des Heiligen Geistes nach Calvin*, Göttingen 1957, 298 heeft gelijk als hij zegt dat bij Calvijn alles gericht is op de jongste dag, maar als hij zegt dat bij Calvijn de staat der zielen tussen sterven en opstanding slechts (nur) een interim-situatie is drukt hij zich naar ons oordeel te kras uit.

58. Heinrich Quistorp, *A.w.* 108.

59. Vgl. I. Kievit, *Leven van de hoop* (artikelen over Het leven der hoop bij Calvijn) Kampen 1970, vooral hoofdstuk XVII Hoop en voleinding.

hun geestelijke opstanding, en deze rust op haar beurt op de opstanding van Christus. Adam is de oorzaak des doods, Christus is de oorzaak ofwel het begin van het leven. Zijn opstanding is een pand, ja de substantie van onze opstanding⁶⁰. In Hem zullen wij opstaan, ons nu al in Hem verborgen leven zal dan openbaar komen. Wij verlangen er naar met groot verlangen. Hier breken wij even af, in de volgende paragraaf hopen wij er op terug te komen.

4. Thans zijn wij toegekomen aan het eigenlijke thema, dat van de overdenking van het toekomstige leven bij Calvijn. Enkele andere inzichten die daarmee samenhangen komen tegelijk ook aan de orde.

In wat wij tot nu toe over de dood hoorden ging het steeds over Adam, die de oorzaak des doods is en over de uitgestrektheid van de dood: hij omvat alle Adamskinderen, hij omvat ze geheel en al, innerlijk en uiterlijk, en — als zij niet in Christus worden ingeplant — omvat hij ze voor eeuwig.

Met het noemen van de naam van Christus luiden wij echter een nieuw en ander spreken over de dood bij Calvijn in. In Christus voltrekt zich bij Calvijn een wending van de dood naar het leven⁶¹. Door Hem krijgen wij deel aan de nieuwe schepping⁶², wordt Gods beeld in ons hersteld, ontvangen wij het eeuwige leven⁶³.

Alles komt er dan ook op aan dat wij aan Christus deel hebben, met Hem gemeenschap hebben⁶⁴. De door Calvijn hiervoor veelgebruikte termen zijn die van de 'inlijving', 'inplanting' in Christus en die van de 'vereniging' met Christus. Wie Christus door het geloof aanneemt wordt Hem ingelijfd of ingeplant, wordt één met Hem. Uit Hem als het Hoofd daalt het leven in de gelovigen die Zijn lichaam zijn neer⁶⁵.

60. Op. V.223 (ad 1 Kor 15:21).

61. Wilhelm Niesel, *A.w.* 87.

62. Inst. II.3.6.

63. Inst. I.15.4; Op. V.230 (ad 1 Kor 15:49).

64. Inst. II.6. Vgl. W. Kolffhaus, *Christusgemeinschaft bei Johannes Calvin*, Neukirchen 1939. Kolffhaus grenst deze gemeenschap sterk af naar de kant van de mystiek.

65. Aldus Calvijn in een brief aan Peter Martyr Vermigli, aangehaald door Kolffhaus, *A.w.* 24.

Er is volgens Calvijn een drieërlei inlijving in Christus: n.l. die der kinderen der gelovigen, die van hen die slechts voor een tijd het zaad van het Evangelie in zich ontvangen en die der uitverkorenen. In hetgeen nu volgt zullen wij ons beperken tot wat Calvijn zegt over de inlijving der uitverkorenen⁶⁶.

De gemeenschap met Christus is een gemeenschap die haar oorsprong heeft in het geloof. Zij valt bij Calvijn niet met het geloof als zodanig samen; zij is een gevolg van het geloof⁶⁷. Zij is een werk van de H. Geest. Door Hem wordt Christus de onze en komt Hij in ons wonen⁶⁸. Christus woont dus in ons door de Geest; de gemeenschap met Christus is een gemeenschap door de Geest. Deze Geest is de Geest der heiligmaking⁶⁹. Hij brandt de zonde in ons weg, Hij vernieuwt ons; Hij maakt ons vreemdelingen op deze aarde, doordat ons leven met Christus verborgen is bij God⁷⁰.

In deze perspectieven ziet Calvijn het leven van de christen, waaraan heel het IIIe boek van zijn Institutie gewijd is, met als climax het laatste hoofdstuk: over de opstanding des vleses. Binnen deze kontekst staat ook zijn stuk over de overdenking van het toekomstige leven (hfdst 9).

Over de plaats waar dit hoofdstuk voorkomt is evenwel nog meer te zeggen. Er gaan in de Institutie aan vooraf een paar hoofdstukken over de verloochening van onszelf en over het dragen van het kruis.

Alfred Göhler heeft het eerste: de verloochening van onszelf, genoemd een innerlijke en *directe* doding van het vlees en het tweede: het dragen van het kruis, een *indirecte* doding van het vlees⁷¹. De overdenking van het toekomstige leven hoort als derde thuis in deze rij. Ook haar houden wij voor een voornamelijk innerlijke doding van het vlees. Zij is evenwel tegelijk, n.l. wanneer men haar beziet vanuit haar doel, onder te brengen bij de levendmaking van de zondaar. In elk geval, het nieuwe leven der gelovi-

66. Op. V.88 (ad Rom 11:22).

67. W. Kolffhaus, *A.w.* 39.

68. Inst. III.1.1.

69. Inst. III.1.2.

70. Inst. III.1.3.

71. Alfred Göhler, *Calvins Lehre von der Heiligung*, München 1934, 36 en 38.

gen wordt door haar versterkt en bevorderd.

Calvijns uitgangspunt in zijn spreken over het christenleven ligt daar waar hij zegt dat wij tot kinderen zijn aangenomen en geroepen zijn tot heiligheid. Met het beoefenen van het laatste, de heiligheid, zullen wij onze aanneming tot kinderen moeten bevestigen. Het gaat om het herstel van het beeld Gods in ons. Om nu de christen te helpen in zijn ijver hiervoor wil Calvijn hem voorstellen op welke wijze hij zijn leven heeft in te richten. Hij weet dat hij hiermee een onderwerp ter hand neemt dat wel een groot boek zou kunnen vullen, maar het is hem genoeg slechts een weg te wijzen⁷².

De heidenen hebben als stelregel: leven in overeenstemming met de natuur! De schrift leert ons echter wat anders, n.l. dat Christus, door Wie wij wederom met God verzoend zijn, ons tot een voorbeeld is gesteld en dat het er nu op aankomt dat wij Zijn gestalte in ons leven uitdrukken. Heeft Christus ons niet door het bad van Zijn bloed gereinigd en deze reiniging door de doop ons meege-deeld; heeft Hij ons niet in Zijn lichaam ingelijfd; is niet Hij die ons Hoofd is ten hemel gevaren, zodat wij met ons ganse hart daarheen moeten streven dat onze ziel en ons lichaam, welke bestemd zijn tot hemelse onverderfelijkheid, zuiver en ongeschonden bewaard blijven tot de dag des Heeren⁷³? Wat door ons geëist wordt, zegt Calvijn, is niet een christen die geheel volmaakt is, maar wel zullen wij naar die volmaaktheid moeten streven, en wij zullen ook vorderingen moeten maken⁷⁴.

En dan brengt Calvijn de zelfverloochening (abnegatio sui) ter sprake. Hij verstaat daaronder een zich geheel wijden aan God en Zijn geboden, met een verzaken van alle wereldse begeerlijkheden. In een steeds herhaald: wij zijn niet van onszelf, maar wij zijn van God! appelleert hij aan het geweten van de christen om geheel en al tot God te streven. Onszelf te verzaken en God te gehoorzamen is het eerste wat voor een christen nodig is. In alles moet Gods eer ons voor ogen staan, zij is de richting waarin ons leven zich dient te bewegen⁷⁵. Aanlokkelijk is daarbij de hoop op een

72. Inst. III.6.1.

73. Inst. III.6.3.

74. Inst. III.6.5.

75. Inst. III.7.2.

zalige onsterfelijkheid; de hemelse erfenis zal ons gewis niet ontgaan⁷⁶.

Na op deze wijze de zelfverloochening behandeld te hebben komt Calvijn tot een bespreking van het dragen van het kruis (tolerantia crucis), welke hij een deel van de zelfverloochening noemt. Zij heeft betrekking op wat een christen uiterlijk in dit leven overkomt, allerlei kruis en leed. Zij zal echter innerlijk verwerkt moeten worden. Calvijn noemt allerlei beproevingen die het deel der christenen kunnen zijn. Hij ziet er velerlei nuttigheden in, die evenzovele vertroostingën zijn. Hoofdzaak is dat onze gemeenschap met Christus er door versterkt wordt⁷⁷. En voor de rest: wij leren door deze beproevingen onze zwakheid kennen, waardoor onze natuurlijke trots gebroken wordt; wij worden er door vernederd, leren God om hulp vragen, worden gewekt uit onze zorgeloosheid; wij leren er lijdzaamheid door⁷⁸, ook gehoorzaamheid, een niet meer leven naar eigen wil en wens⁷⁹; wij leren ons over te geven aan de leiding en de regering van God⁸⁰; verder, God straft in deze beproeving onze vroegere zonden, wat een heilzame kastijding is⁸¹; en ten laatste, het lijden en vooral de vervolging moet ons een eer zijn⁸². Laten wij dan gaarne en blijmoedig kruis en leed uit de hand des Heeren ontvangen en met lijdzaamheid onze loopbaan lopen. Zulk een lijdzaamheid is wat anders dan ongevoeligheid⁸³. Wij mogen de aan de natuur verschuldigde tranen betalen, maar het slot zal toch altijd moeten zijn: De Heere heeft het zo gewild, derhalve zal onze wil moeten volgen⁸⁴.

En nu dan wat door Calvijn rechtstrééks over de overdenking van het toekomstige leven wordt gezegd, voornamelijk in zijn Institutie. De verdrukkingen in ons leven, zegt hij, hebben een tweeledig doel: de verachting van het tegenwoordige leven én de over-

76. Inst. III.7.3.

77. Inst. III.8.1.

78. Inst. III.8.3.

79. Inst. III.8.4.

80. Inst. III.8.5.

81. Inst. III.8.6.

82. Inst. III.8.7.

83. Inst. III.8.8.

84. Inst. III.8.10.

denking van het toekomstige leven. Wij hebben van nature een beestachtige liefde tot deze wereld en daar wil God ons van verlossen. Om dit kwaad in ons tegen te gaan stelt Hij ons onder de tucht van het kruis. Wij leren dan kennen de ellende van deze wereld, de ijdelheid van al haar goederen. God wil dat wij onze ogen zullen opheffen naar de hemel⁸⁵. Pas als wij de wereld hebben leren verachten, haar voor waardeloos hebben leren houden, komen wij tot de overdenking van het toekomstige leven. De mensen denken weleens even aan de dood maar het is zo vluchtig, zij keren weer snel terug tot een zorgeloos leven, doen alsof de onsterfelijkheid hen hier op aarde beschoren is. Zij dromen van een aardse onsterfelijkheid⁸⁶. Soms is er wel een zekere verachting van de wereld maar zij is niet een echt haten van het tegenwoordige leven. Stellig is het waar dat men het aardse leven niet versmaden mag; het behoort tot de weldaden Gods. Men mag dus niet doen alsof er niets goeds in is, want het is een gave Gods. De eigenlijke waarde ervan is dat het een bestemming heeft, te weten die van het bevorderen van ons heil; wij worden er in voorbereid op de heerlijkheid van het koninkrijk der hemelen. Bovendien, al in dit leven smaken wij iets van de liefelijkheid (suavitas) van Gods goedheid, waardoor onze hoop op de volle openbaring daarvan versterkt wordt. Het leven is dan ook een geschenk van God, waarvoor wij Hem moeten danken⁸⁷. Wel kan Calvijn begrijpen dat er heidenen geweest zijn die meenden dat het het beste is niet geboren te zijn en dat het nu wij er toch zijn het beste is zo spoedig mogelijk te sterven, toch kan hij het met hen niet eens zijn, want omdat zij de ware religie misten konden zij er niets beters tegenover stellen.⁸⁸

Men zal er acht op moeten geven dat de verachting van het aardse leven bij Calvijn niet een verachting zonder méér is. Hij heeft niet gewild dat men naar de dood *op zich* zou verlangen⁸⁹. Nadrukkelijk stelt hij, dat het aardse leven alleen maar veracht en versmaad mag worden *in vergelijking* met het toekomstige leven. Is

85. Inst. III.9.1. Zie Martin Schulze, *Meditatio futurae vitae, Ihr Begriff und ihre herrschende Stellung im System Calvins*, Aalen 1971 (= Leipzig 1901).

86. Inst. III.9.2.

87. Inst. III.9.3.

88. Inst. III.9.4.

89. Op. IV.277b (ad Jes 38:10).

de hemel 'vaderland', zegt hij, dan kan de aarde niet anders dan 'ballingschap' zijn; is de hemel 'leven' dan kan de aarde niet anders dan een 'graf' zijn.⁹⁰

Er is bovendien nog een bijzondere reden welke door Calvijn aangevoerd wordt om het aardse leven te verachten of, zoals hij zich uitdrukt, met voeten te treden, en die is dat wij de zonden onderworpen zijn! In de kerker van ons vlees leven wij in de slavernij der zonden⁹¹. Onze haat zal zich dan ook niet moeten keren tegen het leven zelf maar tegen de zonde; vanwege de zonde dienen wij naar het einde te verlangen.

Nu zou echter Calvijn niet Calvijn geweest zijn als hij niet tegelijk de christen vermaand had zich ook in dit opzicht te onderwerpen aan 's Heeren wil. Wil de Heere dat wij nog blijven dan zullen wij daartoe tenvolle bereid moeten zijn. Het aardse leven is het staan op een wachtpost en die zullen wij moeten blijven bezetten totdat de Heere zelf ons wegroept. Wij hebben hierin een voorbeeld te nemen aan de apostel Paulus (Fil 1:23); bij hem stond het verheerlijken van God bovenaan, de gloria Dei (ere Gods) en daaraan moet ook bij ons alles onderworpen blijven. Zo zullen wij enerzijds het uur van onze dood aan de Heere zelf overlaten en anderzijds toch branden van ijver naar de dood. Wij zullen steeds 'in overdenking des doods' moeten zijn.⁹²

Vanzelfsprekend heeft Calvijn heel goed geweten dat er in ieder mens een opzien tegen, een huiver voor de dood is. Het is goed te begrijpen dat wij de dood niet willen, zegt hij. Maar zou er in de christen niet een licht der vertroosting moeten branden waardoor hij deze vrees voor de dood overwint? Te gaan naar het vaderland, is dat geen troost? Moeten heidenen ons soms beschamen? Bij meerderen van hen was er een verachting van de dood. Ga met opgewektheid de dood tegemoet. Zulk een gewillig en blijmoedig sterven houdt Calvijn zelfs voor een kenmerk der ware christenen; hieraan zijn zij te kennen; wie het mist is geen waar christen⁹³. Reeds hebben wij gehoord dat Luther zich niet minder kras heeft uitgedrukt.

Er is in de literatuur over Calvijn nogal wat verschil van

90. Inst. III.9.4.

91. Inst. III.9.4.

92. Inst. III.9.4.

93. Inst. III.9.5.

mening te vinden over het antwoord op de vraag welke betekenis aan deze inzichten van Calvijn moet worden toegekend in het geheel van zijn theologie. Mag men er een principe in zien dat heel zijn theologie heeft beheerst of was de betekenis ervan veel beperkter?⁹⁴ Het staat voor ons vast dat wat Calvijn hier beleden heeft aangaande de overdenking van het toekomstige leven een zeer wezenlijk bestanddeel van zijn theologie en vroomheid is geweest⁹⁵.

Men zal deze belijdenis niet mogen onderbrengen bij een begrip als pessimisme; men zal haar ook niet mogen houden voor een bepaalde vorm van wereldontkenning; men zal haar niet mogen toeschrijven aan platonische of neoplatonische invloeden⁹⁶. Zelfs zal men er voorzichtig mee moeten zijn haar te herleiden tot de vele persoonlijke smartelijke ervaringen die Calvijn gedurende zijn leven en arbeid opgedaan heeft, onder andere in de vele ziekten die hij leed. Hiervoor is Calvijn teveel een theoloog geweest, was zijn gehoorzaamheid aan de Schrift te sterk. Zijn belijdenis is een uitdrukking geweest van een werkelijkheid die hij geloofde en die hijzelf diep doorleefde⁹⁷.

Ongetwijfeld is er in Calvijns spreken over de overdenking van het toekomstige leven een spanningsvolle verhouding tussen schepping en herschepping. Evenwel, nergens wordt door hem de schepping ook maar in het minste aangetast. Hij zag haar echter als verdorven door de zonde; en daarom stelde hij haar in het licht van

94. Sinds Hermann Bauke, *Die Probleme der Theologie Calvins*, Leipzig 1922, 11 is men huiverig geworden om Calvijns theologie te herleiden tot één bepaald principe. Volgens Quistorp, *A.w.* 46 heeft Schulze zich hieraan schuldig gemaakt. Zo oordelen ook S. van der Linde, *De leer van de Heiligen Geest bij Calvijn*, Wageningen 1943, 198 en M. de Kroon, *De eer van God en het heil van de mens*, Roermond 1968, 12 — maar De Kroon maakt zich er o.i. ook schuldig aan met de idee van de bipolariteit van God en mens Calvijn op te dringen.

95. W. Balke, *Dopers radicalisme in historisch perspectief*, Theol. Ref. XVII.2, zegt: "De onvolkomenheid en de ons aanklevende zonde brengt ons in de meditatio futurae vitae nooit tot resignatie." Deze uitspraak is op zichzelf genomen waar, maar er is veel méér te zeggen.

96. Zo doet Martin Schulze, *A.w.* 76 v.

97. Hiervan getuigt het hele reeds genoemde boek van I. Kievit. Het treedt ook sterk naar voren bij J. van der Haar, *Het geestelijk leven bij Calvijn* Utrecht 1960, 235 vv.

de herschepping en in dat van de gloria Dei (ere Gods) die eens volkomen zal zijn⁹⁸.

Drie kringen van vragen blijven ons tenslotte nog over in verband met Calvijns spreken over de overdenking van het toekomstige leven. Wij willen ze stuk voor stuk enige aandacht geven. Het zal gaan over geloof en hoop, over het koninkrijk Gods en over de doop.

De relatie van geloof en hoop is voor Calvijn erg belangrijk geweest. Het gaat daarin over het nu al beleefde heil én hetgeen ons nog te wachten staat. Martin Schulze heeft gemeend dat bij Calvijn het geloof aan de hoop ondergeschikt is; hij neigt ertoe bij Calvijn het geloof met de hoop te laten samenvallen⁹⁹. Peter Brunner heeft zich — zij het kritisch — bij Schulze aangesloten¹⁰⁰; ook bij hem vinden wij een eenzijdige eschatologische interpretatie van Calvijns geloofsbegrip. S. P. Dee heeft hier terecht verzet tegen geboden¹⁰¹. En I. Kievit heeft tegenover heel deze tendens in het Calvijn-onderzoek scherp gesteld: 'Wie het geloof uitholt, ontnemt ook de betekenis aan de hoop'¹⁰². Wij beluisteren hier al de eerste klanken van het moderne toekomstdenken, waarin inderdaad het geloof wordt uitgehold.

Laten wij naar Calvijn zelf gaan luisteren. Sprekend over deze beide, geloof en hoop gebruikt hij het beeld van de metgezel; de hoop is de onafscheidelijke metgezel van het geloof. Is er geen hoop, zegt Calvijn, dan is er ook geen geloof¹⁰³. Voor Calvijn gold sterk dat Gods beloften wijzen naar de toekomst. Maar wil dat nu zeggen dat hij aan het geloof zogoed als alle zelfstandige waarde en betekenis heeft onzegd? Allerminst! De hoop mag dan onafscheidelijk zijn van het geloof, zij blijft métgezel. Men zal in de Calvijn-interpretatie niet het geloof in de hoop mogen trekken

98. Wanneer S. van der Linde, *Het christenleven in kerk en staat bij Calvijn*, Theol. Ref. XV.2 meent dat Calvijns mening is geweest: 'God zet Zijn schepping door tot door het eschaton heen', dan is dat o.i. meer Van Ruler dan Calvijn, en wordt heel Calvijns religie en theologie een kwartslag omgedraaid.

99. Martin Schulze, *A.w.* 53.

100. Peter Brunner, *Vom Glauben bei Calvin*, Tübingen 1925, 148.

101. S. P. Dee, *Het geloofsbegrip van Calvijn*, Kampen 1918, 60 vv.

102. I. Kievit, *A.w.* 12.

103. Inst. III. 2.42.

evenmin als men de hoop in het geloof zou mogen laten opgaan; het beeld van de metgezel weersprekt zowel het een als het ander.

Er is bovendien het feit dat volgens Calvijn het eeuwige leven een nu al geschonken gave Gods is. Niet álles ligt voor de christen in de toekomst, er is in het heden al een begin. Calvijn heeft dan ook niet geschroomd om meermalen het woord *suavitas* (zoetheid, aangenaamheid, liefelijkheid) te gebruiken als een aanduiding van hetgeen nú al genoten wordt. Het is een woord dat een pietistische klank heeft. Het is niet zó dat hetgeen de christen in het hiernamaals ervaren zal iets geheel ánders zal zijn dan hetgeen hij nu al ervaart; er is in zijn bestaan op deze aarde én in de hemel, tot in de opstanding des vleses toe, een verborgen continuïteit. Het christenleven is bij Calvijn begrepen in een trapsgewijs vorderen, toenemen, opklimmen. Wat in het heden in het geloof ervaren wordt zal naar Gods belofte eens volmaakt zijn, wat in de huidige bedeling ónvoorstelbaar is, en daarop richt zich nu de hoop van de christen. Calvijn gebruikt ook weleens de voorstelling van het eens-openbaar-worden: hetgeen thans verborgen is, maar er toch al is, zal eens openbaar worden¹⁰⁴. Zo is de hoop de metgezel van het geloof.

Beide helpen en ondersteunen elkaar ook. Het geloof, zegt Calvijn, is het fundament waar de hoop op rust¹⁰⁵. Elders gebruikt hij het beeld van de moeder en de dochter, het geloof is de moeder van de hoop¹⁰⁶. Het geloof heeft dus de prioriteit. Evenwel, deze moeder kan niet zonder haar dochter, zij wordt door haar dochter gevoed en onderhouden. Alwat Calvijn zegt over geloof én hoop laat hij uitlopen op een loflied op het geloof: het is door het geloof dat wij wedergeboren worden, dat wij kinderen Gods gemaakt worden, dat wij deel krijgen aan het eeuwige leven!¹⁰⁷

Nu het tweede punt, dat van het koninkrijk Gods. Luther kon, zoals wij vernamen, niet bidden: Uw koninkrijk kome . . . of hij dacht aan de dood. Was het bij Calvijn ook zo? Men zal op zijn minst deze gedachte niet mogen uitsluiten van Calvijns gebed. In zijn *Catechismus* staan bij de uitleg van de tweede bede van het

104. Inst. III.2.42.

105. Inst. III.2.42.

106. Op. V.210 (ad 1 Kor. 13:13).

107. Op. V.210.

Onze Vader deze woorden: Wij bidden dat Zijn koninkrijk voortdurend wasse en toeneme, totdat het de volkomenheid bereikt, hetwelk wij verwachten op de Jongste Dag . . .¹⁰⁸ Hier gaat het wel niet direct over de dood, immers, de Jongste Dag wordt genoemd; maar beide zijn bij Calvijn van elkaar niet te scheiden. Een meer direct verband tussen de dood en het koninkrijk Gods legt Calvijn in zijn uitleg van de tweede bede in de *Institutie*; daar brengt hij het verlangen naar de hemel ter sprake. In het zoeken van een hemels leven heeft hij gezien de áánvang van het koninkrijk Gods, met andere woorden het begin van hemelleven zelf¹⁰⁹. Ook elders blijkt dat, n.l. daar waar hij nadrukkelijk stelt dat het koninkrijk Gods een geestelijk rijk (*regnum spirituale*) is, waaraan hij de vermaning verbindt dat ieder onzer behoort door te dringen tot de hoop op een beter leven. Wij zullen gedurende de ganse loop van ons leven moeten strijden, zegt hij, onder het kruis, maar laten wij de moed niet verliezen want de vrucht ervan ligt buiten de staat van dit aardse leven¹¹⁰. In Calvijns persoonlijke gebeden, b.v. die waarmee hij zijn colleges placht te besluiten, komt menigmaal tot uitdrukking zijn groot verlangen naar het ingaan in het koninkrijk Gods, dus ook zijn verlangen naar de dood¹¹¹. Calvijn heeft hierin niet verschild van Luther, bij wie eenzelfde verlangen leefde.

Het derde punt is de verhouding tussen doop en dood. Bij Calvijn ontbreekt ze evenmin als bij Luther. Naar aanleiding van Rom 6 merkt hij op, dat de doop ons stelt in de gemeenschap met Christus, waardoor Zijn dood én ook Zijn leven in ons krachtig worden; beide zullen pas in de dood voltooid zijn¹¹².

Allerlei andere gedachten laten zich hier als vanzelf mee verbinden. Allereerst die van de strijd die de christen te strijden heeft. Onophoudelijk zegt Calvijn dat christenen in een strijdperk staan. Er is de voortdurende worsteling tussen vlees en geest; het vlees is de oude mens en onder 'geest' verstaat Calvijn de vernieuw-

108. *Bekennnisschriften und Kirchenordnungen der nach Gottes Wort ref. Kirche*, Zürich 1938, 30.

109. Inst. III.20.42.

110. Inst. II.15.3.

111. Hans Scholl, *Der Dienst des Gebetes nach Johannes Calvin*, Zürich 1968, 163.

112. Op. V.40 (ad Rom 6:4).

de natuur ofwel de genade der wedergeboorte¹¹³. Ook van hieruit heeft Calvijn aan het aardse leven tóch zin en waarde kunnen geven. Het gaat in dit aardse leven om de dood van het vlees en om de heerschappij van de Geest Gods in de mens¹¹⁴. 's Mensen levenstaak is elke dag een stukje te vorderen, nooit te rusten op lauweren, de tijd te benutten met het oog op de eeuwigheid. Calvijn heeft de aardse goederen betrèkkelijk positief kunnen waarderen; evenwel, zij zullen ons, zegt hij, nooit mogen hinderen, ons niet mogen ophouden op de weg die wij te gaan hebben en in de strijd die wij te strijden hebben¹¹⁵. Ook worden wij, zegt hij, door dit alles in ootmoed gehouden, het doel is nog niet bereikt. Steeds gebruikt hij de woorden 'zolang als' en 'totdat'¹¹⁶. Een rustpunt is er evenwel in de gedachte aan de dood.

Het spreekt voor zichzelf dat van hieruit door Calvijn sterke nadruk is gelegd op de vreemdelingschap van de christen op aarde. De christen leeft temidden van vele vijanden, op vijandelijk gebied. De woorden uit de Hebreeënbrieff dat wij gasten en vreemdelingen op aarde zijn hebben diep gegrift gestaan in Calvijns ziel. Onder het betere vaderland dat de vaderen hebben verwacht verstaat Calvijn de hemel. Zij is de stad waar Abraham naar heeft uitgezien¹¹⁷. Christenen hebben hier op aarde geen vaste plaats, zij zien altijd op het einde¹¹⁸. Zij zijn tentbewoners en onder 'tent' verstaat Calvijn hier het menselijk lichaam. Het gebouw dat voor hen bewaard wordt en waarheen zij op weg zijn om het eenmaal te bewonen is tweeledig: het begin ervan is de gelukzalige staat der ziel na de dood, de voltooiing ervan is de heerlijkheid van de opstanding des vleses. Omdat hun een betere hoop buiten deze wereld is voorgesteld scheiden de gelovigen gewillig uit dit leven¹¹⁹. Zij dienen een hemels leven in deze wereld te leiden. Wij moeten ijlings door dit leven gaan, voor de wereld dood zijn, opdat Christus in ons leve en opdat wij leven in Hem¹²⁰. Alleen al deze

113. Op. V.340 (ad Gal 5:17).

114. Martin Schulze, A.w. 10.

115. Inst. III.10.1.

116. Martin Schulze, A.w. 15.

117. Op. V.618 (ad Hebr 11:10,13).

118. Op. V.634 (ad Hebr 13:14).

119. Op. V.260 (ad 2 Kor 5:1).

120. Op. V.409 (ad Fil 3:10).

laatste opmerkingen van Calvijn geven duidelijk te kennen waar het hem ten diepste om te doen is, n.l. om het leven in de volle gemeenschap met Christus. Calvijn heeft het christenleven gezien vanuit Christus. De reden waarom wij met onze harten buiten deze wereld (extra mundum) moeten wonen is omdat Christus in de hemel is. Christus in de hemel is onze gelukzaligheid en onze heerlijkheid!¹²¹ De vereniging die wij hebben met Christus verplicht ons tot een wandel in de hemel; het zou niet betamelijk zijn, merkt Calvijn op, wanneer leden van het hoofd gescheiden waren¹²². De positieve zin van de dood is niet alleen dat hij ons verlost van alle zwaarigheden en alle kruis en wat nog zwaarder weegt van alle zonde, maar nóg meer dat hij een doorgang is tot het eeuwige leven met Christus. De gelovigen begeren niet de dood op zich, maar als het begin van de volmaakte gelukzaligheid¹²³. De dood waar anderen zo voor huiveren, diezelfde dood, brengt ons niet anders dan groot gewin¹²⁴. De vrucht van een waar geloof is niet enkel een zekere verachting van de dood maar een verlangen naar de dood. Niet dat de gelovigen 's Heeren tijd niet kunnen afwachten, maar er is in hen een groot verlangen naar Christus¹²⁵.

Intussen, men mene niet dat Calvijns eschatologie in een doods-eschatologie — een woord van Hans Scholl¹²⁶ — is blijven steken, zij reikt, zoals wij al herhaaldelijk hebben bemerkt, verder; zij weet van 's Heeren wederkomst en van de opstanding des vleses. Alleen die christenen, zegt Calvijn, behoren tot de gevorderden die gewend zijn aan de overdenking der gelukzalige opstanding¹²⁷. Met Christus' wederkomst zal onze grote verlossing aanbreken¹²⁸. Wij zullen met hemelse onsterfelijkheid en heerlijkheid bekleed worden. Christus zelf, als de Opgestane, is het onderpand daarvan. In Hem het Hoofd is al begonnen wat in alle leden vervuld zal worden. Hij is opgestaan opdat Hij ons zou hebben tot deelge-

121. Op. V.409.

122. Op. V.409.

123. Op. V.261 (ad 2 Kor 5:8).

124. Op. V.261.

125. Op. V.261.

126. Hans Scholl, A.w. 163.

127. Inst. III.25.1.

128. Inst. III.25.2.

noten van het toekomstige leven¹²⁹. De laatste hoop van de uitverkorenen zal met hun opstanding vervuld worden¹³⁰. Veel nadruk is er door Calvijn op gelegd dat wij opstaan zullen met hetzelfde lichaam dat wij tevoren hadden.¹³¹ God zal geen nieuwe lichamen scheppen. Niet de substantie van ons lichaam zal een verandering ondergaan maar alleen de hoedanigheid (qualitas) van ons lichaam¹³². Het zal van verderfelijk en vergankelijk onverderfelijk en onvergankelijk worden. De hoedanigheid van ons tegenwoordig lichaam is er een van bezieling (animatio), die van ons toekomstig lichaam zal er een zijn van inspiratio, n.l. van de Geest¹³³. Degenen die nog leven bij 's Heeren wederkomst zullen een plotselinge verandering ondergaan, welke gelijk zal zijn aan wat anderen overkomen is via dood en graf¹³⁴. Er zal een tweërlei opstanding zijn: een opstanding tot eeuwig leven, maar ook een opstanding tot eeuwige verdoemenis¹³⁵; Hoe vreselijk zal het lot zijn van degenen die verloren gaan¹³⁶. De gelovigen echter zullen dan het einddoel van hun geluk bereiken¹³⁷. Hun nieuwe lichaam zal een geestelijk lichaam (corpus spirituale) zijn¹³⁸. Het IIIe boek van zijn Institutie eindigt Calvijn met een loflied op de heerlijkheid der gelovigen in het eeuwige rijk van God. Tegelijk vermaant hij zijn lezers niet teveel te willen vragen naar het hoe¹³⁹. Hemzelf lust het niet daarover te speculeren¹⁴⁰. De wijsgeren, zegt hij, hebben veel gesproken en gestreden over het hoogste goed, welnu het hoogste goed bestaat in de vereniging met God en die zal in het eeuwige rijk van God volmaakt zijn¹⁴¹. Het rijk zal door de Zoon

129. Inst. III.25.3.

130. Op. VII.402b.

131. Inst. III.25.7.

132. Inst. III.25.7; Op. V.229 (ad 1 Kor 15:44).

133. Op. V.229.

134. Inst. III.25.8.

135. Inst. III.25.9.

136. Inst. III.25.12.

137. Op. VII.403b.

138. Op. VIII.399b.

139. Inst. III.25.10.

140. Inst. III.25.11.

141. Inst. III.25.2; Op. VII.402b.

aan de Vader worden overgegeven, daarna zal God alles in allen zijn¹⁴².

Calvijn zelf heeft heel sterk uit deze geloofsverwachting geleefd. Dood en opstanding en al wat daarmee samenhangt, stonden hem steeds levendig voor de geest. Mijn enige troost is, zo schreef hij eens, dat de dood mij spoedig zal aflossen¹⁴³. In zijn pastoraat aan stervenden heeft hij hen voorgehouden op Christus te zien, en op de hemel en op de opstanding des vleses¹⁴⁴. Het geloofsgetuigenis dat zijn eigen vrouw op haar sterfbed gegeven heeft, laat zien hoe ook in Calvijns eigen huis deze dingen leefden¹⁴⁵. Aangrijpend is Calvijns eigen dood geweest; een bezegeling van hetgeen hij anderen gedurende een hele reeks van jaren had voorgehouden¹⁴⁶.

In de late middeleeuwen en bij Luther hebben wij ontdekt een sterke concentratie op de dood zelf. Al was er bij Luther de krachtige heenwijzing naar Christus die de dood overwonnen heeft. Bij Calvijn is deze concentratie er ook maar zij staat in een breed verband. De horizon strekt zich bij hem verder uit. Maar het neemt niet weeg dat ook bij hem alles staat in een directe verbondenheid met het persoonlijk heil van de zondaar. De ere Gods, de gloria Dei, en het heil van de zondaar zijn onafscheidelijk aan elkaar verbonden. Men kan en mag er geen wereldbeschouwing van maken, zij hoort thuis op het terrein van de christelijke religie!

Met zijn overdenking van het toekomstige leven heeft Calvijn niet bedoeld dat het voldoende is als er zo nu en dan eens aan de dood gedacht wordt. Veeleer heeft zij bij hem de betekenis van de houding waarin de christen het leven in deze wereld ervaart. Zij wijst ook aan de richting waarin dit christenleven zich dient te

142. Op. VII.403b.

143. Aangehaald door Fritz Büsser, *Calvins Urteil über sich selbst*, Zürich 1950, 91.

144. Twee voorbeelden daarvan bij Wilhelm Kolfhaus, *Die Seelsorge Calvins*, Neukirchen 1941, 132 v. Zie ook J. D. Benoît, *Calvijn als zielzorger*, Nijkerk 1957, 106-112.

145. L. Praamsma, *Calvijn*, Wageningen 102 v.

146. W. F. Dankbaar, *Calvijn, Zijn weg en werk*, Nijkerk 1957, 209; Em. Doumergue, *Calvijn als mens en hervormer*, Amsterdam 1931, 160 vv. Calvijns testament bij L. Praamsma, A.w. 251.

bewegen¹⁴⁷. Het moet gericht zijn op het grote doel waartoe God de mens en alle dingen geschapen heeft.

Calvijn heeft niet gelijk Luther een apart boekje geschreven over de voorbereiding op de dood en over de stervenskunst, maar wat men her en der in zijn geschriften hierover vindt is van fundamentele betekenis. Het is ook overgenomen en het heeft gestalte gekregen in de gereformeerde stervensliteratuur die nadien ontstaan is. Wij willen dit nagaan aan tal van voorbeelden. Eerst richten wij de blik op Calvijns stamland, Frankrijk, daarna op Engeland, waar het gereformeerde puritanisme bloeide, om tot slot vooral aandacht te schenken aan wat in eigen land, in de Nederlanden van de 17e tot begin 18e, eeuw, ook in navolging van Calvijn, over ons thema te vinden is.

147. W. Kolfhaus, *Vom christlichen Leben nach Johannes Calvin*, Neukirchen 1949, 542.

Hoofdstuk IV CHARLES DRELINCOURT OVER DE VERTROOSTING TEGEN DE DOOD

Zijn leven en werk

Charles Drelincourt is een overtuigd Calvinist¹ geweest; de schrijver van vele polemische en van vele stichtelijke werken². Hij werd in 1595 te Sedan geboren en overleed te Parijs op ruim 74 jarige leeftijd, in 1669. In 1620 werd hij te Parijs als predikant beroepen, hij bleef er tot zijn dood toe werkzaam. Hij gold voor een bekwaam kanselredenaar en voor een uitstekend pastor³. Zijn geleerdheid deed hem in aanmerking komen voor een professoraat; in 1648 heeft zijn landgenoot Samuel Maresius, die Drelincourt wel eens zijn 'beste vriend'⁴ heeft genoemd, na zelf uitgeweken te zijn naar de Nederlanden en hoogleraar te Groningen te zijn geworden, zijn best er voor gedaan dat Drelincourt een benoeming zou krijgen als theologisch hoogleraar aan de Gelderse Hogeschool te Harderwijk, hetwelk echter om bepaalde redenen geen doorgang heeft kunnen vinden. De zoon van Drelincourt (ook wel Drelincurtius genaamd), die evenals zijn vader Charles heette, is wel in ons land hoogleraar geworden; in 1668, dus nog vóór de dood van zijn vader, werd hij hoogleraar in de medicijnen te Leiden. Hij werd later hofarts van stadhouder-koning Willem III.

Reeds uit het bovenstaande blijkt dat er allerlei contacten hebben bestaan tussen Drelincourt en de Nederlanden. Niet alleen

1. D. Nauta, *Charles Drelincourt*, Chr. Encyclopedie, Kampen 1957², II. 496.

2. D. Nauta, *Samuel Maresius*, Amsterdam 1935, 349. Als polemist stond Drelincourt ook in de Nederlanden goed bekend, zie F. R. J. Knetsch, *Pierre Jurieu*, Kampen 1967, 359. Theodorus van der Groe heeft in zijn *Voorrede* op Georg Hutcheson, *Kleine Propheten*, Groningen 1892, I. XLIX Drelincourt gerekend tot de schrijvers die zich hebben beziggehouden met de 'Practicale Studie' en daarin 'met lof' hebben gearbeid.

3. G. de Felice, *Geschiedenis der Protestanten in Frankrijk* (vert. uit het Frans door R. A. S. Piccardt), Schiedam 1853, 256v

4. D. Nauta, *Maresius*, 394

Maresius is met hem bevriend geweest ook Andreas Rivet, eveneens een Fransman die in de Republiek hoogleraar (te Leiden) en predikant is geworden; beide correspondeerden met elkaar⁵.

In 1651 verscheen van de hand van Drelincourt een boek dat veel gelezen is, het heette *Consolations de l'ame fidèle contre les frayeurs de la mort*. Het werd in het Nederlands vertaald met als titel *Vertrouwingen der geloovige Ziele tegen de verschrikingen des Doodts*. Het boek is in bijna alle talen van Europa vertaald en er verschenen meer dan 50 uitgaven van⁶. Al in eigen tijd is het op één lijn gesteld met de Nederlandse werken van Borstius, Saldenus, Spranckhuysen e.a. over hetzelfde thema⁷, maar geen van deze werken is zo vaak herdrukt en heeft zo'n brede verspreiding gevonden als het boek van Drelincourt. Het moet lange tijd hét boek over dit onderwerp zijn geweest.

Men mag derhalve aannemen dat velen er in gevonden hebben hetgeen het heeft willen bieden: vertroosting tegen de dood. Enkele sprekende voorbeelden hiervan zijn bekend. De reeds genoemde Maresius heeft op zijn sterfbed zich uit dit boek laten voorlezen⁸; en de in onze vaderlandse geschiedenis zo beroemde admiraal Michiel de Ruyter heeft het ook gekend, ook hij heeft zich er, gedurende een van zijn laatste zeetochten, uit laten voorlezen⁹.

5. A. G. van Opstal, *André Rivet, Een invloedrijk Hugenoet aan het hof van Frederik Hendrik*, Harderwijk 1937, 155. Beide Rivet en Drelincourt waren zeer betrokken bij de kerkelijke twisten in Frankrijk, een bewijs daarvan levert H. J. Honders, *Andreas Rivetus*, 's Gravenhage 1930, 126.

6. Raoul Stephan, *Gestalten und Kräfte des Französischen Protestantismus* (vert. uit het Frans door G. Oncken-Joswich), München 1967, 145. Drelincourts boek is in het Nederlands tweemaal vertaald, de eerste keer door J. Sand en de tweede keer door Theodorus van Schelluyne. Wij gebruiken de 5e druk van de vert. van J. Sand. De volledige titel luidt: *Vertrouwingen Der Geloovige Ziele, Tegen de verschrikingen des Doodts: Beneffens de noodige schickingen en voorbereydingen om wel te sterven*. Het boek werd uitgegeven te Amsterdam bij Pieter Rotterdam, Boekverkooper op de Vygendam, 1719. Van de vert. van Th. van Schelluyne kregen wij een tweede druk in handen, Amsterdam 1741 (eerste druk 1735).

7. C. Blokland, *Willem Sluiter*, Assen 1965, 249.

8. D. Nauta, *Maresius*, 403.

9. Aldus Theodorus van Schelluyne in een *Naschrift* op zijn uitgave van Drelincourts boek; hij verwijst daarbij naar de Ruyter-biografie van Brandt.

Het boek van Drelincourt is in het Gereformeerde Protestantisme in Frankrijk, dus onder de Hugenoten, niet een geheel alleen staand verschijnsel geweest. Er zijn nog een paar werkjes van Franse schrijvers bekend die over hetzelfde thema gaan, te weten van Otto Casmannus¹⁰ (gest. 1607) en van Pierre du Moulin (gest. 1658)¹¹.

Inhoud van het boek

In 24 hoofdstukken heeft Drelincourt de stof die hij wilde behandelen ingedeeld. Wij bieden nu een weergave van de inhoud ervan.

Voor de mensen die niet op God hopen, de ongelovigen, is er niets verschrikkelijker dan de dood. Bildad heeft hem genoemd de koning der verschrikking. Hij is zeer machtig, deze koning, er is tegen hem geen verweer; hij is onverbiddelijk, hij ontziet niemand; hij is verradelijk en wint altijd.

De kinderen dezer wereld, de goddelozen, voelen bij het naderen van de dood een grote vrees in zich opkomen; zie wat koning Belsazar is overkomen. De hel komt dan al in hen eer zij in die hel gekomen zijn. Zij voelen in hun geweten waar het heengaat. Weliswaar zijn er atheïsten, die zeggen, dat zij de dood niet vrezen en soms zelfs met verachting over de dood spreken, doch niet zodra komt de dood of zij zijn de eersten die verbleken¹².

Over de dood en over de vertroosting tegen de dood is ook al door de heidense filosofen veel geschreven. Men vindt bij hen allerlei mooie woorden daarover maar echt troosten doen zij niet. Zo hebben zij gezegd: De dood maakt alle mensen gelijk — en dat is waar, maar er zit geen troost in.

De filosofen die nog het best over de dood geschreven hebben zijn de Stoici. En toch, ook zij hebben niemand daarmee geholpen. Inplaats van het sterven de sterveling gemakkelijk te maken hebben zij het voor hem nog moeilijker gemaakt. Hun stel-

10. Otthony Casmanni, *Treffelijke Reden om den Zaligen Doodt te omhelsen, en tegemoet te treden, en de Wereld adieu te zeggen*, Amsterdam 1643.

11. Hij schreef de traktaten *Van de Ydelheyt des menschen* en *Van de Gemeynsamen onderwysing om de Krancken te vertroosten*. Beide komen voor in *Opuscula, dat is: Verscheyden Heerelijcke ende Troostelijke Tractaten* Van Petrus Molinaeus, Leiden 1624.

12. Drelincourt, *Vertrouwingen*, 1 vv.

regel was dat men de dood niet moet vlieden maar moet zoeken; en zelfs hebben zij de dood een edele oefening van de deugd genoemd — dat lijkt heel wat, maar er zit geen ware troost in. Een ander argument dat zij vaak hebben aangevoerd is: De dood is onvermijdelijk, leg u er bij neer; de mens móet nu eenmaal sterven, zo is hij geboren; het mens zijn en het sterfelijk zijn horen bij elkaar; de dood is de tol die wij aan de natuur betalen moeten — ook dit alles is waar, maar het biedt geen ware troost, de dood is er mij niet minder leed om¹³.

Aparte aandacht is door Drelincourt geschonken aan de wijsgeren uit de school van Plato. Zij hebben gesproken over de onsterfelijkheid der ziel. En dat was terecht; evenwel, verder zijn zij niet gekomen; hetgeen zij geschreven hebben over 's mensen zaligheid heeft niets gemeen met wat in de Schrift het hemelse paradijs wordt genoemd¹⁴.

De conclusie waartoe Drelincourt komt is déze dat zelfs hetgeen door de meest scherpzinnige en de meest beroemde filosofen en dichters over de dood en de vertroosting tegen de dood geschreven is toch niets is. Hij zegt: de wond wordt er niet door geheeld, alleen maar gestreeld, de pijn wordt niet weggenomen alleen maar verdoofd. De filosofen hebben tegen het venijn van de dood geen tegengif gehad; hun vertroosting is krachteloos vertroosting¹⁵.

Na op deze wijze te hebben afgewezen alwat niet meer dan in naam troost biedt, gaat Drelincourt ertoe over een beschrijving te geven van de verschillende soorten van de dood die er zijn. De dood is, zegt hij, een monster met drie hoofden; er is een lichamelijke dood, er is een geestelijke dood en er is een eeuwige dood. Wat de lichamelijke dood aangaat scheidt de ziel van het lichaam. Onze ziel is van een hemelse, geestelijke en onverderfelijke natuur; zij is gelijk aan een vonkje en een straaltje van de godheid en een levend beeld van onze Schepper. God heet in de Schrift de Vader der geesten (Hb 12:9). De ziel verheft ons boven de dieren, maakt ons gelijk aan de engelen. Door haar leven wij. Evenwel, wij moeten sterven. Vanwege de zonde. Wat de geestelijke dood betreft, die is een scheiding van de ziel van God. De

13. A.w. 10 vv

14. A.w. 18

15. A.w. 19v

Schrift spreekt van een dood zijn in zonden en misdaden. Deze geestelijke dood stierf Adam toen hij gegeten had van de verboden boom. De geestelijke dood is het voorportaal, de eerste trap van de eeuwige dood. Wat is nu die eeuwige dood? Drelincourt zegt: een algehele afsnijding van de mens van God, gepaard gaande met on-eindige pijnen. Gods Woord schetst ons deze eeuwige dood als een afgrond, als een gloeiende oven, als een brandende poel van vuur en van sulver. Er heerst daarin een volslagen wanhoop, een ontzettende wroeging; zeeën van toorn Gods gaan over ons heen. Voor degenen die daar roepen zal God Zijn oren toesluiten gelijk zij eens hun oren hebben toegesloten voor God toen Hij hen riep¹⁶.

Hiermee sluit Drelincourt zijn bespreking van de verschrikkingen van de dood af; hij gaat nu over tot de vertroosting. Die vertroosting is in Jezus Christus. Hij is het die ons van de dood heeft verlost. Gelijk David Goliath heeft gedood zo heeft Christus de dood gedood; David deed het met Goliaths eigen zwaard, Christus doodde de dood met de dood. Hem die de macht over de dood had, de duivel, heeft Christus door Zijn dood overwonnen en teniet gemaakt. Wie in Mij gelooft, heeft Hij gezegd, zal leven¹⁷.

Intussen, er zal onderscheid gemaakt moeten worden. Wat betreft de éeuwige dood, daarvan heeft Christus de Zijnen volkomen verlost. De genadegave Gods is het eeuwige leven. Ten aanzien van de géestelijke dood ligt het iets anders; de verlossing daarvan ziet Drelincourt als in Christus volkomen maar als in ons nog onvolkomen. In Christus zijn wij opgewekt, opgestaan in een nieuw leven; nu wederbaart Hij ons, dat is een proces, de wedergeboorte vindt plaats trapsgewijze. Als onze hemelse Jozua ons brengt in het rijk der genade doodt Hij niet terstond alle kanaänieten (begeerlijkheden), sommige blijven nog als splinters in ons vlees achter. Het verwoede beest der zonde in ons heeft wel de doodsteek gekregen maar het weert zich nog geducht. De littekenen van de oude slavernij zijn nog in ons. Het gaat met de oude mens als met Adonizedek (Richt 1), van wie wij lezen dat hij gegrepen werd door de Judeeërs, die hem daarna de duimen van de handen en van de voeten afhieuwen; in deze verminkte staat hebben zij hem in Jeruzalem gebracht, waar hij toen stierf¹⁸.

16. A.w. 22 vv

17. A.w. 30

18. A.w. 32 vv

De vraag komt nu aan de orde waarom christenen nog steeds de lichamelijke dood onderworpen zijn, daar toch Christus voor hen gestorven is en Hij de dood overwonnen heeft. Drelincourt heeft daarop de volgende antwoorden gegeven: 1 Het is met de christen als met het huis waarover wij lezen in Lev 14:34vv. Wanneer een huis door melaatsheid was aangetast en die melaatsheid bleek hardnekkig te zijn dan moest op de duur, naar Gods bevel, dat hele huis worden gesloopt. 2 God wil dat al Zijn kinderen langs één en dezelfde weg hun erfenis in bezit gaan nemen en dat zij allen door dezelfde poort Zijn paleis binnentreden. 3 Gelijk de mannen van Ruben, Gad en Manasse de Jordaan moesten oversteken om eerst samen met de mannen van de andere stammen te strijden en pas daarna hun erfdeel in bezit mochten gaan nemen, dus nadat hun broeders rust en vrede hadden gevonden, zo trekken ook de gelovigen door de Jordaan, de doodsrivier, om in het hemelse Kanaän te strijden met de God der gebeden; en ook zij zullen pas terugkeren als ieder gelovige zijn erfdeel in rust en vrede bezitten zal. 4 Gelijk koning Ahasveros (Esther 8) het vonnis dat Hij over de Joden had uitgesproken niet heeft willen herroepen maar wel de Joden verlof heeft gegeven zich tegen hun vijanden te weren, zo heeft ook God het vonnis dat Hij over de mens in het paradijs heeft uitgesproken niet willen herroepen, maar wel laat Hij toe dat wij ons wapenen tegen de dood. 5 De dood heeft zich aan Jezus Christus gedood; als een bij die door te steken zijn angel is kwijtgeraakt en als een vis die door te bijten een haak in zijn bek gekregen heeft. Duivel en hel zongen victorie maar de dood kon de Vorst des levens niet houden. Gelijk Simson heeft Hij de ketenen des doods verbroken. Nog liggend in Zijn graf wekte Hij vele doden op die daarna in Jeruzalem gezien werden. Laten wij roemen in de heerlijke overwinning van Jezus Christus. In Hem zijn ook wij heren over de dood, hebben ook wij hem overwonnen. 6 Christus heeft niet alleen de dood overwonnen nog *altijd* overwint Hij de dood, zowel in ons als voor ons. Hij laat ons niet strijden in het onzekere en verlaat ons niet in onze nood. Als een wijs veldheer bemoedigt Hij in de strijd degenen die strijden met allerlei beloften; Hij ondersteunt de zwakken en geeft hun kracht. Gewapend met die kracht kunnen wij moedig zijn, kunnen wij de dood bij de keel grijpen; de dood is immers een soldaat zonder geweer, een leeuw die geen klauwen meer heeft, een slang zonder tanden. De dood der gelovigen lijkt op de koperen slang die Mozes

heeft opgericht in de woestijn, hij léék alleen maar op een slang. 7 De dood is het begin van onze verlossing. Het kruis van Christus heeft uit de dood de bitterheid weggenomen, gelijk het stuk hout dat door Mozes geworpen werd in de wateren van Mara de bitterheid uit dat water wegnam (Exod 15:25). De dood verslindt de verworpenen gelijk de Rode Zee de Egyptenaren heeft gedaan, maar voor de kinderen Gods is hij een doorgang tot het eeuwige leven. Er is honing in het ingewand van de oude verscheurde leeuw (Richt. 14:8). 8 De dood vernielt alleen wat van buiten is; tegen onze ziel kan hij niets beginnen, want die is geestelijk en onsterfelijk. Daarom overwint de dood de gelovigen niet; zij verlaten als zij sterven alleen maar de ruïne van hun lichaam, n.l. om zich te vestigen in hun nieuwe woonplaats, de hemel. Christenen verlaten gewillig dit leven, er komt geen geweld aan te pas; christenen wachten niet totdat de dood hen beveelt te sterven, al van tevoren geven zij hem verlof. Hun bagage staat al tijdig gepakt; zij zijn te allen tijde bereid uit dit ellendig leven te verhuizen. Vanwege de zonde en de verdorvenheid is het lichaam voor onze ziel tot een soort van gevangenis geworden; het lichaam is voor ons als de eierdop is voor het kuiken, het zal stuk moeten om eeuwig te kunnen leven; door de zonde is het lichaam een stinkend graf geworden. 9 Gelet op wat de ziel ervaart bij het sterven kan men het eigenlijk geen sterven noemen, het is enkel een verhuizen. Ja zelfs het lichaam slaapt meer dan dat het dood is. 10 Als Christus komt zal de dood niet in staat zijn ons in zijn kerker te houden. Gods Geest zal blazen op onze dorre beenderen en ze weer levend maken. Dan zullen wij opstaan gelijk Daniel uit de leeuwenkuil en zal blijken dat de dood niet meer is geweest dan een trouwe bewaker van onze beenderen¹⁹.

Daar het nu zó gesteld is met de dood komt vanzelf de vraag op hoe het dan mogelijk is dat ook christenen toch nog maar al te vaak zo opzien tegen de dood, met andere woorden de vraag waar het vandaan komt en wat de oorzaak is dat de dood ook voor christenen zo schrikwekkend is. Niet minder dan 18 antwoorden heeft Drelincourt op deze vraag gegeven. Wij geven ze in het kort weer. 1 Wij denken te weinig aan de dood, wij laten ons influisteren dat wij niet sterven zullen en zie, dan overvalt hij ons. 2 Wij sluiten teveel onze ogen voor de dood, het gevolg is dat wij schrik-

19. A.w. 39 vv

ken wanneer hij komt. 3 In onze ogen is de dood toeval, wij hebben op zijn komst niet gerekend. 4 Wij zijn gehecht aan de wereld, laten die wereld, zelfs als wij oud geworden zijn, niet los; het kost ons daardoor veel pijn het leven te moeten verlaten. 5 Ons leven is zo kwalijk dat ons geweten ons beangst als wij aan de dood denken. Liefde tot de zonde en vrees voor de dood zijn twee zusters; zij worden gelijktijdig geboren en zij kunnen ook alleen maar gelijktijdig sterven. 6 Wij hebben geen vertrouwen in Gods voorzienigheid; wij menen dat wij nog niet gemist kunnen worden, voor het gezin niet en voor de kerk niet. 7 Wij zien op tegen de pijnen die gewoonlijk op het sterfbed geleden worden. 8 Wij houden God voor een strenge Rechter inplaats van voor een goeder-tieren Vader. 9 Wij omhelzen niet met een levend geloof het lijden en sterven van Christus, welke ons de weg tot het hemelse heiligdom hebben gebaad. 10 Wij vertroosten ons er te weinig mee dat Christus in het graf gelegen heeft. 11 Wij bedenken te weinig dat de dood is overwonnen en ontwapend. 12 Wij bedenken ook te weinig dat Christus ons is voorgedaan naar de hemel. 13 Wij staan er te weinig bij stil dat wij door de H. Geest met Christus verbonden zijn, dat wil zeggen met Hem die de vorst des levens is. 14 Te weinig dringt het tot ons door hoe ellendig dit leven is, waaruit de dood ons verlost. 15 Te weinig wordt er aan gedacht dat de dood ons van de zonde verlost. 16 Wij overdenken te weinig welk een heerlijkheid ons wacht na de dood. 17 En welk een heerlijkheid ons wacht bij de opstanding des vleses. 18 En wat wij eens genieten zullen wanneer Christus is wedergekomen om te oordelen de levenden en de doden²⁰.

Welke remedies, geneesmiddelen Drelincourt daar nu tegenover stelt behoeven wij nauwelijks te vragen. Hij heeft ze in een zestal punten samengevat. Ook hiervan geven wij een korte beschrijving.

De *eerste remedie* tegen de dood is het vaak denken aan de dood, de al vanouds bekende overdenking des doods (*meditatio mortis*). Wanneer wij er nog maar pas aan toe gekomen zijn aan de dood te denken, zegt Drelincourt, vervult die gedachte ons alleen maar met schrik; wij zullen er aan moeten wennen, wij zullen ons met deze gedachte steeds meer vertrouwd moeten maken, op de langere duur zal dan de vrees verdwijnen. Toen Mozes' slang een

20. A.w. 61 vv

staf werd schrok hij er eerst zelf van, maar hij greep haar moedig vast en toen deed zij hem geen kwaad — grijp zo de dood aan met de handen van een waar en levend geloof, hij zal u niet alleen geen kwaad meer doen maar u zelfs vertroosten. Op een afstand lijkt de dood een spook maar wat dichterbij gezien, in het licht van het Evangelie, blijkt hij onze verlossing te zijn. Wij moeten niet voor de dood vluchten dan worden wij steeds banger. Reken ermee dat ge in de wereld gekomen zijt als een sterfelijk mens; uw ziekten en uw zwakheden herinneren er u genoegzaam aan. Een uiterlijk hulpmiddel om tot een heilzame gewenning aan de dood te komen is het gaan naar een sterfhuis; een ander hulpmiddel is het opstellen van een testament en het dan ook herhaaldelijk lezen van dat testament. Als ge er maar oog voor hebt zal alles om u heen u dagelijks herinneren aan de dood: het vlees dat ge eet, de wollen kleren die ge draagt — er moesten dieren voor geslacht worden, en zo zouden er nog veel meer dingen te noemen zijn. Trek nooit uw kleren uit zonder te bedenken dat eenmaal het lichaam door u zal moeten worden afgelegd. Legt ge u neer op uw bed, denk dan aan uw graf. Laat de slaap u een beeld zijn van de dood. Ontwaakt ge 's morgens uit de slaap, denk aan de opstanding der doden, als ge eet, denk aan het eten in het koninkrijk Gods; als ge uitgaat, denk aan uw toekomstige verhuizing uit dit lichaam; ziet ge gras en bloemen, denk aan de vergankelijkheid van het leven, ziet ge de hemel, denk: daar is mijn woning; ziet ge uw kinderen, denk: die zullen eens mijn plaats innemen en mijn goederen erven; neemt God ze van u af, bedenk dan dat al een deel van u in de hemel is en dat het andere weldra volgen zal. Iemand die rechter van beroep is moet denken: Ik zal hierboven geoordeeld worden, daar zullen de boeken worden geopend; koningen zullen moeten bedenken dat zij eens zullen staan voor de Koning der koningen. Wie herder van beroep is moet verlangen naar de dag dat hij het Lam zal mogen volgen; een boer die uitgaat om te zaaien zal moeten denken aan de tijd dat hijzelf in de aarde gezaaid zal worden; wie een arbeider is moet denken aan de tijd dat hij zal mogen rusten van al zijn arbeid; artsen zullen moeten bedenken dat zij tegen de dood geen geneesmiddel hebben. Zo heeft ieder, ongeacht welk beroep hij waarneemt, stof genoeg tot overdenking des doods. Van welke leeftijd wij ook zijn en in welke stand wij ook leven, laten wij zonder ophouden onze handen en onze harten opheffen tot God met de bede: Heere, maak mij mijn einde bekend, en welke de

maat mijner dagen is, dat ik weet hoe vergankelijk ik ben (Ps 39:5) en: Leer ons also onze dagen tellen, dat wij een wijs hart bekomen (Ps 90:12)²¹.

Een *tweede remedie* is het alle uren verwachten van de dood. Wij moeten dus niet alleen aan de dood denken, wij moeten hem ook verwachten. Velen stellen de dood immer uit. Er is geen mens zo oud of hij denkt nog wel een jaar te zullen leven. Vandaar dat de dood menigmaal verrast. Om ons te genezen van dit kwaad is nodig dat wij steeds bedenken dat het leven kort is. Mijn dagen zijn weinige, zei Job (Job 10:20). Wij vliegen daar heen, zei Mozes (Ps 90). In de oudheid werd de tijd menigmaal afgebeeld met vleugels, zij vliegt weg. De H. Schrift vergelijkt ons leven bij een weverspoel, een dagloner, een looper, een jachtschip, een arend, een watervloed, een wolk, een damp, een wind, een adem, een droom, een schaduw, een gedachte. Het leven is als een uurwerk, het loopt maar door; hetzij wij waken hetzij wij slapen, hetzij wij eten hetzij wij werken, wij gaan al maar voort naar het graf. Al wordt door u de dood vergeten, hij vergeet u niet. De tijd verslindt ons zonder ophouden. Het leven is als een kaars, het verteert zichzelf. De tijd is een rad dat immer draait. Het leven is een gedurige dood, niet pas 's mensen laatste levensmoment is de dood. Wij wonen in lemen hutten. Er is maar zo weinig nodig om ons te doen sterven; overal spant de dood ons zijn strikken, overal vliegen zijn pijlen rond. Hij overvalt de mens in huis, op het veld, in de slaapkamer, op de straat, ja waar al niet? Derhalve: de mens moet ieder ogenblik op de dood bedacht zijn. Men moet niet de dood volgen gelijk een misdadiger de scherprechter volgt, maar gelijk een kind zijn vader volgt naar de maaltijd. Treed moedig deze Goliath tegemoet en zeg: O dood, ge zult mij nooit verrassen, want ik volg u elk uur; zelfs zal ik u met open armen ontvangen. Ge moet bidden: O God, ik weet dat alle mensen moeten sterven en dat ook ik de weg van alle vlees zal gaan, maar ik weet niet wanneer, ik weet niet het uur waarop Gij mij roepen zult om voor Uw vierschaar te verschijnen, geef dat ik dan ben als een schip dat alleen maar wacht op de wind om uit te zeilen, geef dat ik zó leef, dat ik steeds bereid ben om te sterven. Ook voor jonge mensen heeft Drelincourt een gebed, daarin komen de volgende zinsneden voor: O God, Fontein van alle licht en leven, aan U dank ik mijn

ziel en mijn lichaam; geef dat ik voor U leef en dat ik aan U breng de eerstelingen van mijn leven, de bloem van mijn jaren; Vader der barmhartigheid, vergeef mij al mijn zonden, geef dat de vrees van Uw heilige Naam mij aftrekt van het kwaad, en als dat niet voldoende is geef dan dat ik mij de dood voor ogen stelle; geef dat ik mij niet blind staar op mijn jeugd en gezondheid; o Heere, ik zal lang genoeg geleefd hebben als ik geleerd zal hebben wel te leven en bereid ben om te sterven; o goede God, indien Gij mijn dagen verlengt, vermenigvuldig dan in mij de overvloed van Uw genadegaven; Jezus is mij in leven en sterven gewin²².

De *derde remedie* is het bedenken dat tijd en wijze van de dood door God bepaald zijn. 's Mensen dagen zijn bestemd (Job 14:5), God heeft de palen van 's mensen leven vastgesteld. Een sprankeltje licht van deze waarheid is ook door heidense dichters opgemerkt, getuige het feit dat zij spraken van 3 godinnen van wie de ene spint, de andere haspelt en de derde de draad des levens afsnijdt. Ook het middel waardoor ons leven door God zal worden weggenomen is door Hemzelf bepaald, is opgenomen in Zijn eeuwige Raad. Wij mogen onszelf ervan verzekeren dat al het geweld van de wereld en van de hel ons niet zou kunnen doen sterven als God het niet in Zijn raad en wijsheid besloten had. Ook als iemand bij geval om het leven komt, komt het toch van God. Als Hij spaart kan niemand doden. Zo is het leven van Elia gespaard gebleven ondanks het woeden van Izebel. Ook nu nog gebeurt het dat God door middel van wonderen mensenlevens spaart; onze eigen ogen, zegt Drelincourt, hebben het gezien, het is dwaasheid deze leer te bestrijden wat helaas toch geschiedt. Men brenge tegen haar niet in het geval van Hizkia, wiens leven verlengd werd, want Hizkia's tranen en gebeden zijn opgenomen geweest in Gods Raad. God heeft steeds doel én middelen tot dat doel bepaald. Het gevolg is dat wij in dagen van ziekte geneesmiddelen zullen moeten gebruiken en toch tegelijk de genezing van God zullen moeten verwachten. Het kan gebeuren dat God de artsen verblindt zodat zij de kwaal niet herkennen of in elk geval niet de juiste geneesmiddelen toepassen, men zegge dus niet: de dokter dit . . . of: de dokter dat . . . maar men lette op de vinger Gods.

Aangezien door God tijd en plaats van uw dood bepaald zijn moet ge uw ziel bezitten in lijdzaamheid en niet murmureren. De

dood voert slechts Gods eeuwige Raad uit. Niet dat uw hart van marmer zou moeten zijn, de godzalige is niet barbaars, maar wel moet ge maat houden in uw verdriet. Neemt God uw kinderen weg, Hij heeft het recht ze over te planten in Zijn hemelse bloemenhof. Als de dood ook in uw leven komt, weet dat hij gestuurd is; zijt ge al oud, weet dat God uw dagen verlengd heeft; zijt gij nog jong, wees dankbaar dat Hij u nu al komt kronen, hoe snel zult ge de haven des behouds binnenvaren. In Abia heeft de Heere iets goeds gevonden daarom heeft Hij hem vroeg thuisgehaald (1 Kon 14:17); een der beste koningen van Juda, Josia, nam Hij jong uit het leven weg (2 Kon 23:29v). Er zijn mensen die met de ouderdom beter en wijzer worden maar er zijn er ook die dan steeds harder worden. Let er niet op hoe lang iemand geleefd heeft maar hóe hij geleefd heeft. Ieders leven hoe lang het ook is is ver-geleken bij de eeuwigheid maar een ogenblik²³.

De *vierde remedie* is het zich losmaken van de wereld. Israël woonde in de woestijn in tenten, daardoor kon het gemakkelijk verhuizen naar Kanaän; niet dat wij uit de wereld moeten gaan maar wel moeten wij haar ijdelheden en boze begeerlijkheden vaarwel zeggen. Wij zijn er niet mee klaar wanneer wij ons uiterlijk uit de wereld terugtrekken. Zulke lieden, zegt Drelincourt, zijn er ook nu nog, zij leiden een eigenzinnige en strenge manier van leven, beroven zichzelf van hetgeen God gegeven heeft tot een goed gebruik; intussen nemen zij een heel legioen van boze gedachten en vleselijke begeerlijkheden met zich mee; waardoor zij zichzelf in grote verzoeking stellen, want de duivel doet in het verborgen meer kwaad dan in het openbaar; kijk maar naar Lot, in Sodom bleef hij rein, maar in de spelonk te Zoar viel hij in bloedschande. Onder een eenvoudig kleed gaat soms meer ijdelheid schuil dan onder een zijden kleed. Het zijn niet de goederen dezer wereld die ons hier beneden houden maar de genegenheid waarmee wij ze omhelzen. Zijn hoge positie heeft Daniel geen kwaad gedaan. Wat wij van de wereld moeten aftrekken zijn onze genegenheden en begeerlijkheden, niet onze armen en benen. Waar het op aankomt is dat wij onze rijkdom goed gebruiken, niet misbruiken. De regels die een christen in dit opzicht in acht moet nemen zijn de volgende: 1 Het moet ons steeds te doen zijn om de geestelijke en eeuwige goederen van het toekomstige leven, meer dan om de din-

gen van dit leven. 2 Na vóór alles het rijk van God en de stichting der gemeente te hebben bevorderd mogen wij ons ook tot de dingen van deze wereld begeven. 3 Maar dan moeten wij eerst God bidden om Zijn zegen, anders is al onze arbeid ijdel. 4 Wij moeten ons werk doen zonder klagen; onze zorgen moeten wij werpen op de Heere. 5 Wij moeten ons wachten voor de gierigheid. 6 In tegenspoed moeten wij onze ziel bezitten in lijdzaamheid. 7 Als God ons zegent moeten wij leren de aardse dingen te bezitten als niet bezittend. 8 Wij moeten te allen tijde bereid zijn ze prijs te geven. 9 Verliezen wij onze goederen, onze positie, onze ambten omwille van het evangelie dan moeten wij dat verlies niet alleen met geduld dragen maar zelfs met blijdschap aanvaarden, het is een grote eer. 10 Laten wij milddadig zijn, aalmoezen zijn een zaad waarvan de oogst in de hemel gemaaid zal worden. 11 Wij moeten onszelf verloochenen, ons vlees kruisigen.

Dit alles wordt door Drelincourt nog scherper toegespitst wanneer hij zegt dat wij de volgende lessen moeten leren: 1 Dat wij vreemdelingen zijn op aarde. Wij vertoeven slechts in een herberg; hoor wat Jacob gezegd heeft tegen de farao (Gen 47:9) en wat David gezegd heeft in Psalm 119:19. Welnu, wie een vreemdeling is kan onderweg in het voorbijgaan wel enkele bloemen plukken en hij versmaadt ook niet een goed onthaal in de herberg waarin hij vertoeft, maar hij laat zich daardoor niet ophouden, hij vervolgt zijn reis. 2 Onze dagen in dit vreemde land zijn weinige. Wij hebben niet zoveel nodig want de weg is maar kort. 3 Wij zijn niet alleen vreemdelingen, wij zijn ook krijgslieden, strijdend onder het vaandel van de Heere Jezus Christus; er is een strijd des geloofs; daarbij moet men zich niet teveel mengen in de dingen die dit leven aangaan. 4 Wij banen ons als soldaten een weg door 's vijands land. Wij beogen in bezit te gaan nemen het erfdeel dat God voor ons bereid heeft al voor de grondlegging der wereld. 5 Wij moeten toezien dat wij op de weg niet aan doornen blijven haken of in een strik vallen; van wat ons drukt moeten wij ons ontlasten; pas op voor het wegzinken in de modder van de wereldse wellusten. 6 Het leven is een gedurige strijd tegen vlees en bloed, maar ook tegen de overheden en de machten; span u hiervoor in. 7 Volg Christus die niets had waarop Hij Zijn hoofd kon neerleggen; naar Zijn voorbeeld zullen wij geen deel mogen hebben aan de wereld maar zullen wij door verdrukkingen ingaan. 8 Wij moeten ons elk uur in-dachtig maken dat wij slechts het vruchtgebruik en niet het eigen-

dom van Gods goederen hebben. Beschouw uw huizen en uw bezittingen als boeken die ge maar geleend hebt. Alles komt God toe die het maar voor een ogenblik geeft. 9 Bedenk ook eens de arbeid en de moeite die men doen moet om iets op aarde te verkrijgen of te bereiken, en wat hebt ge dan nog, het is alles vergankelijk. 10 Bedenk ook hoe weinig genoeg er zit in het genieten van de goederen dezer wereld; zij zijn een dronk die de dorst niet lest. Het gaat met wereldse mensen als men iemand die honger heeft en droomt dat hij eet. 11 Alle schatten dezer wereld kunnen de ziel geen rust en vrede geven; alle rijkdom en grootheid dezer wereld is wind. 12 Is het goed dat ge hebt dan ook nog op een kwalijke wijze verkregen dan brengt het niet alleen geen vrede maar zelfs wroeging. Aan vele goederen kleven de tranen der armen. 13 Rijkdom kan kwellen, terwijl men in armoede vrolijk kan zijn. De natuur is met weinig tevreden en de vreze Gods met nog minder. 14 Alle bezit is onzeker en kortstondig. Er is maar weinig voor nodig en u bent straatarm. De heidenen hebben de blinde Fortuna geschilderd als zittend op een rad, rollend nu hierheen dan daarheen. Vorsten sterven soms op het schavot. 15 Met de dood zal ons in elk geval alles ontvallen — o mens gij zijt maar stof! 16 Ook alle eer en aanzien zullen wij met de dood verliezen. 17 Zelfs onze ergste vijanden kunnen onze erfgenamen zijn. 18 De liefde tot de wereld verstikt het goede zaad; zie de rijke jongeling. 19 Of verhindert de mens verder te komen dan alleen maar het zetten van de eerste stappen; zie de vrouw van Lot. 20 Of doet ons terugkeren tot de wereld; zie Demas. 21 Of wordt ons nageslacht tot een valstrik; menigeen zou anders leven als hij minder geërfd had. 22 Om gerust de slaap des doods te slapen moet ge alle bekommernis omtrent het aardse hebben afgelegd. 23 Het is dwaas zo gebrand te zijn op aards goed; waartoe toch al die moeite? Geniet wat ge hebt met dankzegging en wees tevreden. Maar één ding is nodig: de godzaligheid, de vreze Gods. 24 Wat is de wereld vergeleken bij de genade Gods en de zaligheid? De gemeente Gods heeft alle pracht en heerlijkheid van de wereld onder haar voeten liggen, wij bezitten een hogere heerlijkheid. 25 God heeft onze zielen geschapen als zijnde van een hogere, hemelse natuur, opdat zij boven alle aardse dingen zouden opstijgen en trachten naar bovenaardse dingen. Hij heeft ze onsterfelijk gemaakt opdat zij zouden verachten alwat vergankelijk is. 26 Wij moeten elk uur bereid zijn uit deze wereld te gaan en aan anderen na te laten alle goederen die wij

bezitten. 27 Wij moeten het aardse met voeten treden en onze harten opheffen tot in de hemel; gelijk de Joden in Babel steeds aan Jeruzalem dachten, wat hun enige troost in de ballingschap was. 28 Wij moeten schatten vergaderen in de hemel. 29 De Israëlieten geproefd hebbende de vruchten van het land Kanaän verlangden zeer naar dat land; zo hebben wij in de eerstelingen van de Geest al een voorsmaak van het paradijs, van het hemelse Kanaän. 30 Kortom, laten wij de hemelse Stad zoeken. Wat baat het een mens al zou hij de hele wereld winnen. Laten wij zijn als een schip dat voor anker ligt, wachtend op de wind. Dan vrezen wij de dood niet meer, dan zien wij hem moedig onder ogen²⁴.

De *viijfde remedie* is het vaarwel zeggen van de zonde en het zich begeven tot de ware godzaligheid en heiligmaking. Zelfs Bileam heeft begrepen hoe zoet en liefelijk de dood is van degenen die de Heere vrezen en dienen. Een gelovige die heel zijn leven bezig is geweest met werken van godzaligheid en barmhartigheid ontslaapt in grote gerustheid. Wat een mens zaait dat zal hij ook maaien. Als ge de dood vreest moet ge u wachten voor een goddeloos leven; zo het leven geweest is zo is gewoonlijk ook de dood. Breken met de zonde betekent uit de dood zijn venijn en vurige pijlen wegnemen; hem de tanden uittrekken, de banden en ketenen verbreken waarmee de duivel ons trekt en sleept naar het verderf. Nooit heeft iemand heilig en godvruchtig geleefd of hij is zalig en in de genade Gods gestorven. Om in de Heere te sterven moet men in de Heere leven. Zijt ge rijk in geloof en goede werken dan neemt ge een grote geestelijke schat mee. Vanuit deze gedachte roept Drelincourt zijn lezers krachtig op tot een leven in godsvrucht en heiligheid. Hij vermaant tot het lezen en overdenken van het Woord Gods, het in acht nemen van heilige oefeningen, het vermaak scheppen in het aanschouwen van Gods grote werken en in het zingen van Zijn lof, tot het bijwonen van de samenkomsten der gemeente, tot het ijverig zijn in het gebed, tot het vasten in tijden van nood, tot het beoefenen van een wettig beroep, tot het doden van de zonde en een gedurige bekering. Wat deze bekering betreft, zij is, zegt hij, niet in onze macht, maar gave van de H. Geest; men zal er dus om moeten bidden. Verzuim uw zaligheid toch niet, de tijd is kort; u kunt maar één ziel verliezen. Laten wij de dood ontwapenen door ons te bekeren; wij kunnen niet het

hemelse paradijs ingaan langs de weg der hel, dat wil zeggen door een zondig leven²⁵.

De zesde remedie is het zich verlaten op Gods voorzienigheid. Men mag begeren nog langer te leven, mits het maar is om God en Zijn gemeente te dienen. Zo is volgens Drelincourt ook met Hizkia het geval geweest; hij voorzag na zijn dood afgoderij; hij wenste kinderen om zijn hervormingswerk voort te zetten. Te willen blijven leven om God te verheerlijken is op zichzelf genomen goed en heilig; alleen, dat verlangen kan de perken te buiten gaan; eigenliefde kan zich ermee vermengen. Wij moeten leren ons tevreden te stellen met de wijze voorzienigheid Gods. Gij begeert God en uw naaste te dienen, roept Drelincourt uit, die begeerte is prijzenswaardig, maar het staat aan God te beschikken in hoeverre en hoelang Hij door u gediend wil worden. Degenen die maar één uur in de wijngaard gewerkt hebben zullen evengoed eeuwige vergelding ontvangen als degenen die de hitte van de dag verdragen hebben. De dienaren des Woords houdt Drelincourt voor een voorbeeld te geven aan anderen: zij mogen niet onwillig zijn als God ze roept om dit leven te verlaten. Ge zegt: Maar ik wil zo graag God verheerlijken op aarde — in de hemel zult ge dat nog beter kunnen doen! Ge beroept u er op nog veel te kunnen doen tot bekering van velen — maar de verdorvenheid dezer wereld zult ge met al uw preken niet kunnen tegenhouden, zie maar hoe het Noach en Jeremia is vergaan. En ook al heeft uw werk veel nut — ge zult God moeten volgen; ge moogt Hem geen wetten voorschrijven. Laat Hém vooral zorg dragen over Zijn gemeente, vertrouw op Zijn eeuwige voorzienigheid; Hij weet veel beter dan gij wat Zijn kerk nodig heeft. Als Hij goed wil doen aan Zijn kinderen zal Hij overal verkondigers van Zijn genade vinden. Hij die de velden wit maakt zendt ook arbeiders in de oogst. Toen Hij Elia wegnam gaf Hij Eliza. Ge moet niet moede worden de Heere te dienen maar als het Hem belijft er een einde aan te maken, geef u dan over in Zijn armen, uw sterven zal gewin zijn. Vaders en moeders die gaan sterven terwijl hun kinderen nog klein zijn houdt Drelincourt voor: God zegt: Ik ben de God van uw zaad na u. God is inzonderheid een Vader der wezen; Hem zijn uw kinderen nader dan zij u zijn; Hij zal medelijden met ze hebben. Zelfs met Ismaël heeft Hij medelijden gehad. Jezus heeft de kinderen gezegend en Hij heeft

hun het koninkrijk der hemelen en de eeuwige zaligheid beloofd en zou Hij hun dan weigeren wat zij voor dit leven nodig hebben? Vele wezen zijn opgegroeid tot godvruchtige mensen; alle dagen zien wij wezen die God bijzonder gezegend heeft. De kinderen der martelaren zijn tot duizendmaal meer eer gekomen dan die van hun moordenaars. Bovendien, wij mogen onze kinderen niet liever hebben dan de Heere zelf; de hemel is uitnemender dan de aarde. Een vader die God vreest zal de dood niet tegenstaan en ontvluchten wanneer de Heere hem roept. Laat hij na zijn kinderen vermaand te hebben tot de vreze Gods en na ze gezegend te hebben de ogen toesluiten voor de wereld en aan niets anders denken dan aan de eeuwige gelukzaligheid van het hemelse paradijs. Staan onze kinderen schreiend rond ons bed, laten wij ons bekleden met kracht en zeggen wat Abraham heeft gezegd tegen Izaak: Kinderen, de Heere zal het voorzien! en: Spoedig zullen wij elkaar weerzien²⁶.

Hierna volgen in Drelincourts boek nog 12 vertroostingën. Hoewel zij veel ruimte in zijn boek innemen komen zij toch voor een groot deel neer op hetgeen al eerder gezegd is. Wij laten ze nu hier volgen.

Eerste vertroosting: God zal ons in al onze droefenissen niet verlaten. De dood is zo verschrikkelijk en zo pijnlijk niet als men hem voorstelt. Hij heet een slaap en een slaap is niet pijnlijk. De scheiding van ziel en lichaam geschiedt zonder pijn; het lichaam voelt er niet veel van. Zelfs maakt de dood een einde aan alle pijnen. En al deed hij wél pijn dan nog behoorden wij hem niet te ontvluchten. Als wij ziek zijn nemen wij tot onze genezing soms bittere medicijnen in of wij laten ons opereren of zelfs een arm of een been afsnijden. Broeders, zwijgen moet ge leren, ge moet leren zeggen: Ik zal deze bittere medicijn drinken! De Heere zal u niet laten verdrukt worden meer dan ge dragen kunt; Hij heeft medelijden met ons, Hij matigt Zijn kastijdingen, Hij beoogt niet ons verderf maar ons behoud, Hij kastijdt dien Hij liefheeft. Ziekten van het lichaam zijn een medicijn voor de ziel; God wil u leren zuchten om uw zonden; Hij wil u begeerlijkheden doden, u Zijn heiligheid deelachtig maken, Hij wil u lijdzaamheid en standvastigheid leren, Hij wil u losmaken van de aarde, Hij beproeft uw geloof als goud in het vuur, Hij wil uw gebeden aanwakkeren. Schep

moed, broeder, ge ziet een enge poort en een weg die met doornen bezaaid is maar het is de poort des hemels en de weg naar het paradijs; de weg naar de Stad loopt via een tranendal. Uw beproeving is bovendien ook tot nut van anderen. Door zelf verdrukt te worden leert ge medelijden te oefenen met anderen die ook verdrukt worden. Al zijt ge streng voor uzelf wees het niet voor een ander. Murmureer toch niet; bedenk liever dat ge een zondaar zijt en veel erger verdiend hebt dan wat ge nu lijden moet; dat er anderen zijn die veel vromer hebben geleefd en toch zwaarder lijden; dat de Heere Jezus Christus nog veel meer geleden heeft, ook voor u; dat uw lijden van dit ogenblik niet opweegt tegen de hemelse heerlijkheid die u wacht. Het duurt maar eventjes, en de Heere is nabij, Hij zal u niet verstoten, vertrouw op Hem²⁷.

Tweede vertroosting: Ge moogt God aanzien als een goeder-tieren Vader en u verlaten op Zijn eeuwige barmhartigheid. Zou een kind niet naar huis, naar zijn vader verlangen? Hoe lelijk de dood ook is hij is toch de bode van de hemelse Vader, die nodigt om tot God te gaan; hij doet voor ons de poort open van het Jeruzalem dat boven is; volg deze bode blijmoedig. Het is waar, God bewoont een ontoegankelijk licht, toch zullen wij tot Hem naderen mogen. Mozes heeft meer van God gezien dan ooit enig mens en Hij noemde Hem barmhartig! Verlies dus de moed niet om voor de troon van God te verschijnen. Zeg niet: Ik heb teveel gezondigd, want al waren uw zonden meer dan het zand der zee, indien ge nog in dit uur, uw stervensuur, daarover zucht en klaagt met een verbroken en boetvaardig hart, zal God ze uitdelgen als een wolk. Inplaats van uw hand altijd op de wond te hebben moet ge de kostelijke balsem van Zijn vertroosting nemen. Zeg ook niet dat uw zonden te zwaar en te gruwelijk zijn, Gods genade is als een zondvloed die alles bedekt, Zijn barmhartigheid is oneindig. Zodra iemand voor God verschijnt met een verbroken hart en met boetvaardigheid wast God hem in de fontein van Zijn eeuwige barmhartigheid. Zo ge u maar verootmoedigt voor God, bedroefd zijt omdat ge u niet voldoende bedroefd voelt, zal Hij u verlichten. Beeld u niet in dat het te laat is om u te bekeren, als uw bekering maar oprecht is en als uw tranen maar voortkomen uit de grond des harten, staan Gods armen voor u open. Ook al ligt ge op uw uiterste. Wij behoeven Hem slechts als onze Vader aan te roepen

27. A.w. 341 vv

en ons hart voor Hem open te leggen. Roept Hij u tot Zich, zeg dan: Heb moed, mijn ziel, ziehier de dag van uw verlossing²⁸.

Derde vertroosting: Ge moogt altijd voor ogen hebben het lijden en het sterven van de Heere Jezus Christus en ge moogt u verlaten op Zijn kruis. Hij heeft veel meer geleden dan u en toch murmureerde Hij niet. Hij besteedde Zijn laatste uren aan gebed, ook gij moogt dat doen. Hij zei: Niet Mijn wil geschiede, Hij waakte, Hij droeg zorg voor Zijn moeder, Hij schonk Zijn vijanden vergeving, in de ergste verlating omhelsde Hij nog God als Zijn Vader en Zijn laatste woorden waren: Vader, in Uwe handen beveel Ik Mijn geest — volg Hem in dit alles na! Zouden wij God onze ziel niet geven? Trouwens, uit Christus' lijden en sterven putten wij niet alleen plichten maar ook verwachtingen. Hij zal ons niet verlaten in de dag der benauwdheid, Hijzelf kent de smarten van de dood en zal ons te hulp komen. Gelijk Hij vertroost is, te weten door engelen, zo zullen ook wij vertroost worden, Zijn vertroosting is onze onderpanden. Christus heeft overwonnen en wij zullen ook overwinnen. Toen Hij aan het kruis hing scheurde het voorhangsel van de tempel, nu ligt de weg open naar het hemelse paradijs. Christen, de dood is alleen maar te vrezen als hij vergezeld gaat van de toorn Gods en van de vloek der Wet, maar wie in Christus gelooft is daar vrij van; ge behoeft niet te vrezen²⁹.

Vierde vertroosting: ge moogt Jezus Christus zien liggen in Zijn graf. Van nature heeft de mens een afkeer van het graf; maar waarom zijn wij zo bang voor de aarde — ons lichaam is toch gemaakt van het stof der aarde? Het graf is het huis dat voor ons bestemd is, het is het bed waarop wij mogen rusten. Christus heeft dat graf geheiligd en eervol gemaakt. Christenen, ziet het graf aan met dezelfde ogen waarmee ge Christus' graf zoudt aanzien indien Hij daar nu nog in zou liggen³⁰.

Vijfde vertroosting: Christus heeft in Zijn opstanding de dood overwonnen, hem ontwapend. Voor degenen die in Hem geloven is hij er nu niet eens meer³¹.

Zesde vertroosting: Wij delen in de triumf van Christus' hemelvaart. Hij ging ons plaats bereiden. Hij nam ons mee naar de

28. A.w. 381 vv

29. A.w. 408 vv

30. A.w. 437 vv

31. A.w. 447 vv

hemel. Vanuit de hemel aanschouwt Hij onze strijd, is Hij met ons, roept Hij ons toe: Vreest niet! Hij is de Voorloper, Hij is ons voorgegaan. Niet anders dan door de dood kunnen wij komen tot de heerlijkheid des hemels en tot de vreugden van het paradijs. Jakob verlangde Jozef te zien en was blij toen hij de wagens zag die hem kwamen halen. Hoe teer zal Christus ons ontvangen³².

Zevende vertroosting: Dank zij onze nauwe vereniging met Christus hebben wij nu al de eerstelingen en de voorsmaak van de heerlijkheid en van de zalige onsterfelijkheid. Hij is onze Broeder, onze Brudegom, ons Hoofd; wij zijn Zijn lichaam, door de H. Geest. De dood vermag niets tegen de Geest des levens. Geloof en hoop zullen ophouden maar de Geest zal bij ons blijven. Wij genieten nog maar de eerstelingen, de kruimeltjes. Vreest dan de dood niet, de Heere zelf zal bij u zijn en zal de weg voor u licht maken. Wij hebben Hem aan boord als wij uitvaren. Onze namen staan in Zijn handpalmen gegraveerd³³.

Achtste vertroosting: De dood zal ons uit alle ellende van deze wereld verlossen. Eerst gaf ik vertroosting tegen de dood, zegt Drelincourt, maar nu zal ik aantonen dat ook de dood zelf ons dient tot vertroosting. In het menselijke leven is veel ellende; de mens begint en eindigt het leven met wenen; de ene golf van leed na de andere gaat over ons heen. Daarom is de dag des doods, gelijk de Prediker zegt, beter dan de dag der geboorte. De dood is niet kwaad, hij is goed; hij wist — bij Gods kinderen — alle tranen van de ogen³⁴.

Negende vertroosting: De dood verlost ons van de zonde. Lot's vrouw mocht niet achterom zien, dat mogen ook wij niet doen wanneer de engelen ons komen halen. Wij leven in een wereld vol ongerechtigheid. Er is weinig onderscheid meer tussen kerk en wereld; wie is nog een Lot? wie is nog een Pinehas? wie is nog aan de wereld gekruisigd? wie is vrij van haar besmetting? Zie, uit dit alles redt ons de dood³⁵.

Tiende vertroosting: De gelovige wacht het hemelse paradijs. De ziel vliegt als een vogel naar boven; is dan vrij als een vis in het water. In de hemel is eeuwige blijdschap; er zijn daar blinkende

32. A.w. 451 vv

33. A.w. 466 vv

34. A.w. 492 vv

35. A.w. 512 vv

klederen; er is een kroon; men is daar bij de engelen en bij de heiligen; in die heerlijke Stad. Alles wordt er duizendvoudig vergoed. Er is daar een zee van zaligheid. Zouden wij niet naar God verlangen? ³⁶

Elfde vertroosting: Onze lichamen zullen eens opstaan. Ziel en lichaam horen bij elkaar. Ons lichaam verlaten begeren wij alleen vanwege de zonde. Om volmaakt gelukkig te zijn moet ook het lichaam gered en zalig worden. De opstanding des vleses is een der rijkste geheimenissen van de christelijke religie. God heeft met de héle mens een verbond gemaakt; en onze lichamen zijn ook nu al tempelen van de H. Geest. Dezelfde Geest die in Christus heeft gewoond en Hem uit het graf deed herrijzen woont ook in ons. God heeft onze lichamen bij de doop en bij het avondmaal de merktekenen van Zijn liefde ingedrukt. Ook in ons lichaam hebben wij geleden dus zal ook ons lichaam verheerlijkt worden. God schiep ons als ziel  n lichaam, daarom zal ook het lichaam in de herschepping delen. God zal van overal ons stof verzamelen. Hetzelfde lichaam zal opstaan; hetzelfde individu zal opstaan. Aangaande het h e van onze lichamen bij de opstanding zegt Drelincourt: Ik meen dat alle gelovigen zullen opstaan in volgroeide staat; kinderen zullen dus volwassen mannen en vrouwen zijn. De lichamen zullen dezelfde substantie hebben van voorheen; zij zullen geen schimmen zijn maar echte menselijke lichamen. Zij zullen heerlijker zijn dan de lichamen van Adam en Eva waren in het paradijs. Men zal kunnen vliegen gelijk een arend; want de lichamen zullen vrij zijn van aardse hoedanigheden. Christenen, troost u met dit alles! ³⁷

Twaalfde vertroosting: Na de opstanding wacht een eeuwig zalig leven van ziel  n lichaam. God spreekt over deze eeuwige zaligheid in de vorm van beelden, noemt haar het paradijs, de hof van Eden, de boom des levens, het nieuwe Jeruzalem, een huis, een paleis, een kroon, een bruiloft, een nieuwe aarde. Al deze dingen moet men niet letterlijk verstaan. Deze zaligheid zal alle gedachten en alle beelden te boven gaan. Verwacht niet een paradijs als een mooie hof of als een stad zoals wij nu kennen; er zullen ook geen maaltijden zijn zoals wij die nu kennen. Het leven daar zal engelachtig, geestelijk en hemels zijn. Christus zegt: Men zal er niet

36. A.w. 538 vv

37. A.w. 579 vv

meer trouwen. Ons kennen van deze toekomst is maar ten dele. Zal men er God zien? God zoals Hij is in Zichzelf, in Zijn wezen, kan en zal men niet zien. In het hemelse paradijs hopen wij met lichamelijke ogen te zien de beelden en tekenen van Zijn godheid en Hem te zien in Christus; Gods wezen zullen wij zien met de ogen van het verlichte verstand, doch niet tenvolle. Onze kennis van God zal beperkt zijn; een volkomen verstaan van het wezen Gods is onmogelijk; maar onze kennis zal voldoende zijn om zalig te wezen. Wij zullen zelf licht zijn in de Heere, wij zullen zelf licht afstralen. Wij zullen aan God gelijk zijn in zoverre het menselijk schepsel aan God gelijk kan zijn. Zullen wij allen even zalig zijn? Er zullen verschillende trappen in zaligheid zijn, meer kan men er niet van zeggen. In de een zal meer licht schijnen dan in de ander; en toch zullen allen volkomen zalig zijn. De aarde zal niet vernietigd worden, alleen haar hoedanigheden zullen veranderd worden; de nieuwe hemel en de nieuwe aarde zullen niet nieuw van stof zijn, maar van hoedanigheden. Ook de aarde zal delen in de toekomstende heerlijkheid, maar de toekomstende wereld zal geheel verschillen van de onze. Men zal elkaar kennen, immers, het geheugen zal niet weg zijn, maar vernieuwd, en zo zal het ook zijn met de kennis. Evenwel, de verandering zal zo groot zijn, dat wij een nieuwe kennis nodig zullen hebben om elkaar te herkennen; ook zulken die wij nooit eerder gekend hebben zullen wij dan kennen. Ons oog voor elkaar zal nieuw zijn, onze liefde jegens elkaar ook en wij zullen allen één taal spreken³⁸.

Hiermee is Drelincourts boek ten einde; een boek dat duizenden vertroost heeft en ook de schrijver zelf toen de dag gekomen was waarop hij geroepen werd dit aardse leven te verlaten en te gaan tot zijn Heere en Zaligmaker. Wij willen thans nog enkele opmerkingen maken, waardoor de verbindingen met het verleden worden aangegeven en van waaruit wij straks ons onderzoek kunnen voortzetten.

Enkele opmerkingen

1. De invloed van Calvijn op Drelincourt is zonder meer duidelijk. Heel Drelincourts boek zou men een nadere uitwerking kunnen noemen van Calvijns gedachten over de overdenking van het toekomstige leven. Op geen enkel punt is er enig verschil met Calvijn. Bij

38. A.w. 634 vv

al het militante dat de Hugenoten eigen is geweest heeft hun religie toch niet verschild van die van de vader van het gereformeerde Protestantisme. Zij mogen met hun politieke activiteiten verder gegaan zijn dan Calvijn zelf gaarne zag, overigens daartoe door de nood gedwongen, zij bleven toch zijn geesteskinderen. Niet alleen het geschrift van Drelincourt ook geschriften van andere Franse gereformeerden, als die van de reeds genoemde Pierre du Moulin leggen daar getuigenis van af. Gelijk bij Calvijn het hemelse meer is dan het aardse en de bestemming van de mens niet op deze aarde maar in de hemel ligt, zo ook bij Drelincourt. Gelijk bij Calvijn de voorbereiding op de dood heel de christelijke ethiek bepaalt, zo ook bij Drelincourt. Gelijk bij Calvijn er een rechtmatig verlangen naar de dood is, maar dat verlangen nooit een verlangen mag zijn enkel en alleen om van alle aardse ellende verlost te zijn, maar wel om van de zonde verlost te zijn en nóg meer om bij Christus te zijn, zo ook bij Drelincourt. Gelijk bij Calvijn de christelijke toekomstverwachting zich uitstrekt ver over dood en graf heen naar de wederkomst van Christus en de opstanding des vleses, zo ook bij Drelincourt.

2. De sinds Luther in heel de Reformatie geleerde concentratie op Christus en Zijn heil is er ook bij Drelincourt. Wat de stervelingen wordt voorgehouden is het door Christus verworven heil. Door Hem is de dood overwonnen, Hij heeft de dood gedóód; eigenlijk is de dood er niet eens meer. Luther zei: Zie de dood in Christus aan! Calvijn heeft dat ook gezegd, en wij vinden het eveneens bij Drelincourt.

Bij Calvijn, maar bij Luther vooral, was er het zich afzetten tegen de troosteloze leer van de kerk van Rome die de zondaar immer naar zichzelf verwees. Zonder verdiensten kan ik niet voor God verschijnen; het is overmoed (praesumptio) als ik op de genade alleen vertrouw; ik weet nooit zeker hoe Gods oordeel over mij zal uitvallen. Het middeleeuwse pastoraat, ook aan zieken en stervenden, kwam hier nimmer bovenuit. Er waren op zijn best genomen slechts enkele kleine vingerwijzingen naar de vrije genade Gods in Christus. De reformatoren en hun navolgers, ook Drelincourt, hebben tegenover deze leer van Rome gesteld dat alwie met een verbroken hart, dus in ware boetvaardigheid, tot God gaat genade ontvangt. Zelfs al is dat pas op het einde van het leven; op het sterfbed. Niet dat zij wilden dat men het daar op aan zou laten komen, maar zij hielden de deur open, tot het laatst toe; zo diep waren zij

ervan overtuigd dat alleen de genáde redt, en zozeer waren zij ervan verzekerd dat God deze genade ook schenken wil.

Bij Drelincourt, die overigens te boek staat als een groot polemist en die ook de kerk van Rome bepaald niet ontzien heeft, vindt men in dit boek niet veel polemiek. Wat men wél bij hem vindt is een zich keren tegen de valse troostgronden van de filosofie. De niet-christelijke filosofie heeft ook haar stervenskunst en stervenstroost gehad, vooral bij Seneca. De Renaissance had deze geschriften opnieuw aan het licht gebracht. Ook aan Frankrijk was deze herleving van de Oudheid niet voorbijgegaan. Al meer dan een eeuw vóór het verschijnen van Drelincourts boek bloeide er het Humanisme. Drelincourt zal er dus alle reden toe hebben gehad op deze niet-christelijke troostgronden de aandacht te vestigen en ze als krachteloze vertroosting aan de kaak te stellen. Zijn boek zou men kunnen lezen tegen de achtergrond van de ideeën van Montaigne, een Franse humanist die zich intensief heeft bezig gehouden met het probleem van de dood³⁹. Bij hem is er duidelijk geweest dat teruggrijpen op de oude heidense filosofen. De dood is gewoon de prijs die aan de natuur betaald moet worden, men moet hem zonder morren accepteren; hij verlost ons van de ellende van deze wereld; de schoonste dood is de vrijwillige; de zelfmoord is een bewijs van dapperheid. Opmerkelijk is dat Montaigne zelf intussen erg bang was voor de dood. Snethlage zegt: de dood obseerde hem⁴⁰. Een klein bewijs van de waarheid van Drelincourts betoog, dat de filosofische vertroosting weinig echt houvast bieden⁴¹.

3. Bij Drelincourt vindt men de in de middeleeuwse stervensboeken gangbare idee terug van een navolging van Christus' sterven, een

39. J. L. Snethlage, *Montaigne*, Den Haag 1963, 82 vv. Michel de Montaigne (1533-1592) heeft veel over de dood gedacht en geschreven. Zelf schreef hij eens: Er is niets, waarmee ik mij op elke leeftijd meer beziggehouden heb als met voorstellingen omtrent de dood (blz. 83).

40. J. L. Snethlage, A.w. 88 'Soms leek het er op, alsof de doodsgedachte een soort obsessie voor Montaigne werd'.

41. Hetzelfde geldt ook van de tegenwoordige humanistische visie op de dood: men moet bereid zijn plaats te maken voor anderen, en men moet trachten die anderen, die na ons komen, zo goed mogelijk te dienen; een visie die ook aangehangen wordt door H. M. Kuitert, zie zijn art. *Herwaardering van de dood*, Anders gezegd, Kampen 1970, 141 vv.

deelhebben aan het lijden van Christus tot in de dood toe (communicatio passionis Christi), evenwel zonder de gedachte dat daardoor ook door ons iets aan dat lijden wordt bijgedragen. Christus' sterven staat niettemin bij Drelincourt voor ons sterven model. Gelijk Hij weende, waakte, zorgde, vergaf, bad, enz., zo zullen ook wij moeten doen als wij sterven. Evenwel, ook de plaats die Drelincourt aan dit alles gegeven heeft in zijn stervensleer is een andere dan in de middeleeuwse stervenskunst, omdat zij staat in het kader van hetgeen Christus gedaan heeft voor ons, en alleen daarbinnen functioneert. De last van een verplichting van welks waarneming het heil van de stervende afhangt is er af. Het vermaan om Christus te volgen ook in Zijn wijze van sterven rust op de vertroosting dat Hij in Zijn sterven ons al gered hééft. Het sterven van de christen is bij Drelincourt dan ook omringd van verwachtingen. De Heere zelf zal nabij zijn, Hij zal ons niet verlaten, Hij zal ons met grote liefde en tederheid ontvangen, er wacht ons een eeuwig zalig leven. En van dit alles mag er zékerheid zijn, kán er ook zekerheid zijn; er is niets ongewis in, want het Evangelie is een betrouwbaar Woord. Het geloof mag volkomen rusten in Christus en in Zijn heil.

4. De herschepping is ook bij Drelincourt, evenals bij Calvijn, méér dan de schepping. Het is niet zo, dat in Christus' toekomst alleen maar terugkeren zal hetgeen geweest is. Hetgeen komen zal zal zozeer overtreffen hetgeen geweest is dat er alleen in beelden over gesproken kan worden en dat elk van die beelden zal stukbreken op de werkelijkheid. Niet dat hiermee de schepping ongedaan of vernietigd zal worden, Drelincourt was geen platonist of spiritualist, de identiteit zal worden gehandhaafd; ik zal opstaan met hetzelfde lichaam dat begraven zal zijn, en ik zal het zélf zijn die opstaan zal. Drelincourt zegt: hetzelfde individu zal opstaan, maar ik zal alle aardse hoedanigheden hebben afgelegd; mijn lichaam zal engelachtig, hemels, geestelijk en geheel verheerlijkt zijn. En zo heeft Drelincourt zich ook voorgesteld de nieuwe aarde die komen zal. Zij zal dezelfde aarde zijn, maar ánders. Zij zal geheel nieuw zijn. Niet haar substantie maar wel haar hoedanigheden zullen veranderd zijn. Zij zal geenszins liggen in het verlengde van wat de aarde nu is; zij zal geheel beantwoorden aan haar oorspronkelijke bestemming.

Men heeft de gereformeerde theologie vaak verweten dat zij geen eigenlijke eschatologie zou hebben. Pas in onze tijd zouden het koninkrijk Gods en de eschatologie ontdekt zijn, als resultaat,

naar men zegt, van nieuw Schriftonderzoek. Wij willen hierop antwoorden: de gereformeerde theologie heeft wel degelijk een eschatologie, en heeft die ook altijd gehad, alleen, een andere dan de modern-theologische! Zij heeft zelfs een sterk geprononceerde eschatologie; maar het is een eschatologie die dwars staat op het moderne seculariserende denken van onze tijd op theologisch gebied. Haar kracht is dat zij bijbels is. Daardoor is zij christelijke religie en niet wijsbegeerte, niet wereldbeschouwing, niet ideologie. Het moderne secularisme, zich uitend niet alleen in het denken maar ook en vooral in het leven van de massa, heeft zich bij onderscheiden theologen meester gemaakt van het spreken van de Schrift over de toekomst en daar is dan een allesbehalve schriftuurlijke eschatologie uit ontstaan, die zich uitstrekt naar een Rijk Gods dat haar onaards, geestelijk karakter heeft afgelegd en een blauwdruk is geworden van de wensdromen van een verwereldlijkt christendom. Aan het einde van onze studie willen wij hierop terugkomen. Wij wenden echter nu eerst onze blikken naar Engeland om te zien hoe in het gereformeerde protestantisme daar over de voorbereiding op de dood en de stervenskunst gesproken is.

Hoofdstuk V

WILLIAM PERKINS' GEESTELIJK ONDERRICHT VOOR ZIEKEN EN STERVENDEN

In 1595 verscheen van de hand van William Perkins een tractaat getiteld: *A salve for a sick man* (Balsem voor zieken)¹. De ondertitel van het tractaat geeft een bredere omschrijving van de inhoud, het blijkt te bevatten een verhandeling over de natuur en de soorten van de dood en over de verschillende manieren van sterven. Verder staat nog op het titelblad dat het gaat om een 'spiritual instruction' (geestelijke onderrichting) voor zeelui, soldaten en vrouwen in barensnood. Perkins zal bij het samenstellen van dit tractaat in de eerste plaats aan deze drie categorieën van lezers gedacht hebben, wetend dat voor hen het stervensgevaar het grootst is, toch is zijn boek tegelijk gericht tot een groter publiek, de hele christenheid wordt er in aangesproken. Voor wij overgaan tot het weergeven van de inhoud van het tractaat eerst iets in het kort over het leven en het werk van de schrijver².

Leven en werk van Perkins

William Perkins is geboren in 1558 uit een gegoede Engelse familie. Hij was zeer begaafd, wat al jong aan het licht kwam. Nog maar 14 jaar oud ging hij naar de universiteit in Cambridge waar hij als student werd ingeschreven. Cambridge was in die tijd in Engeland het centrum van het Puritanisme. Hier had aan de universiteit Thomas Cartwright gewerkt die, in het voetspoor van Calvin, streed voor een presbyteriale kerkinrichting. Hij was afgezet, maar zijn geest werkte nog voort. Ook Perkins is puritein geworden, wat wil zeggen, dat hij afkerig was van alles wat nog rooms was in de kerk van Engeland. Inplaats van puritein zou men in dit verband ook best het woord gereformeerd of het woord calvinistisch kunnen gebruiken. Hij heeft te Cambridge gestudeerd aan het z.g.

1. William Perkins, *Works*. Volume I, Londen 1612, 487-514

2. De Biografische gegevens zijn ontleend aan de Dictionary of National Biography, Oxford, XV, en aan J. J. van Baarsel, *William Perkins*, 's Gravenhage 1913 [herdruk Amsterdam — 1975]

Christ College; de leiding ervan berustte in die tijd bij Laurence Chaderton, ook een puritein maar tegelijk een overtuigd aanhanger van de staatskerk — de ideeën liepen soms wonderlijk door elkaar!

In de eerste jaren van zijn studie te Cambridge was Perkins nog lang niet wat hij later wezen zou. Hij kwam er, zoals hijzelf later heeft betuigd, als een spotziek jongmens, erg verkwistend en verslaafd aan de drank, hét kwaad van die tijd. Tijdens zijn studieperiode is hij tot bekering gekomen; zijn hele levenskoers veranderde. In 1584 werd zijn studie in de theologie voltooid, hij behaalde toen de z.g. meester-titel. Een tijdlang werkte hij als docent (fellow) aan het Christ College; maar belangrijker was zijn preekwerk. Hij begon met te preken voor gevangenen. Later werd hij beroepen tot predikant aan de St. Andrieskerk te Cambridge; hij is dat gebleven tot zijn dood toe. Hij trok steeds grote schare hoorders, genoot de eer van een geleerd en tegelijk eenvoudig, een zeer ernstig en begaafd prediker. Aan het einde van zijn leven kreeg hij een uiterst pijnlijke nierziekte, die hem ook naar het graf gevoerd heeft. Hij was nog maar ruim 43 jaar toen hij stierf. Op zijn sterfbed kon hij vanwege de pijnen geen woorden uitbrengen, hij kon niet veel anders dan enkel uitroepen: Genade, genade! Enkele maanden voor zijn dood, die plaatsvond op 18 dec 1602, had hij een testament samengesteld; daarin bedacht hij zijn vrouw en kinderen, maar hij liet ook de kerk delen in de nalatenschap van zijn vele goederen. In de St. Andrieskerk, dezelfde kerk, waar hij zo vaak gepreikt had, is hij begraven.

Wie de werken van Perkins in handen krijgt, drie dikke folianten, en bedenkt dat de schrijver nog geen 44 jaar oud is geworden, komt diep onder de indruk van 's mans werkkracht. Wie er dan ook nog toe komt kennis te nemen van de inhoud van deze geschriften komt nóg dieper onder de indruk. Welk een grote en diepe kennis van de Schrift, maar ook van het menselijk hart en van het geestelijke leven! Perkins is geweest een theoloog bij de gratie Gods; een theoloog van groot formaat. Geen wonder dat hij ook op zijn tijdgenoten diepe indruk heeft gemaakt³; en geen wonder dat zijn invloed in Engeland en zelfs ver daarbuiten groot is geweest⁴.

3. Iain Murray, *The Puritan Hope*, Londen 1971,9

4. Verscheidene werken van Perkins zijn vertaald in het Latijn, Duits, Nederlands, Frans, en zelfs Spaan en Italiaans; zie H. Heppe, *Geschichte des Pietismus und der Mystik*, Leiden 1879,27

Perkins was een gereformeerd theoloog, men heeft hem een goed calvinist genoemd⁵. Men bemerkt het onder andere hieraan dat men ook bij hem, gelijk bij Calvijn en bij Beza, de leer van de dubbele praedestinatie aantreft: verkiezing én verwerping, beide van eeuwigheid. Hij heeft beleden de diepe val van de mens en het onverdiende van de genade. Niet alleen de roomsen vonden hem tegenover zich, ook de remonstranten — al droegen zij in die tijd nog niet die naam. Hij was op zijn tijd een geducht polemist. Maar hij was ook een zeer practisch en een zeer geestelijk man. Heel zijn theologie staat gericht op de praktijk van het geestelijke leven. Men heeft hem op grond hiervan genoemd de vader van het puriteinse Pietisme⁶; het is evenwel de vraag of deze terminologie wel juist is. Hoe dat ook zij, het staat vast dat Perkins praktische en geestelijke instelling terug te vinden is bij vele van zijn leerlingen. Een deel van de nu nog bekende stichtelijke schrijvers onder de oude puriteinen is gevormd door Perkins. Ook in Nederland is zijn invloed merkbaar geweest, vooral in de figuur van Amesius⁷, maar ook in andere vermaarde theologen als b.v. Willem Teellinck⁸.

Wat nu Perkins tractaat over het wêlsterven betreft, wij vinden daarin de schrijver ten voeten uit. Calvijns overdenking van het toekomstige leven is bij Perkins, evenals bij Drelincourt — die zijn boek later schreef — uitgewerkt tot een heel het leven van de christen omvattende richting. Niet dat Perkins treedt buiten hetgeen Calvijn er over gezegd heeft, maar wat bij Calvijn slechts één hoofdstuk in zijn Institutie is is hier uitgegroeid tot een heel tractaat. Zowel bij Perkins als bij Calvijn wordt het leven van de mens gezien *sub specie aeternitatis* (in het licht der eeuwigheid). Bij beide is de eeuwigheid meer dan de tijd! Dit leidt bij hen niet tot een ethisch indifferentisme, een zekere onverschilligheid ten aan-

5. August Lang, *Puritanismus und Pietismus*, Darmstadt 1972², 126 noemt hem een goed calvinistisch theoloog. Zo ook F. E. Stoeffler, *The rise of evangelical Pietism*. Leiden 1971², 55.

6. Wat August Lang, A.w. 126 vv opsomt als karaktertrekken van Perkins pietisme kan men al bij Calvijn terugvinden; er zijn hoogstens enige kleine accentsverschillen.

7. H. Visscher, *Guilelmus Amesius*, Haarlem 1894,17

8. H. Bouwman, *Willem Teellinck en de practijk der godzaligheid*, Kampen 1928,25. Volgens P. J. Meertens, *Eewoud Teellinck*, NAK 28 (1936), 232 heeft ook déze Teellinck invloed van Perkins ondergaan.

zien van wat door de christen op aarde te doen is, integendeel, het voert de geestelijke spankracht van het leven der christen op tot in de hoogste graad; alles staat op de noemer van de vernieuwing en de heiliging door de H. Geest. Soms lijkt het alles individualistisch maar het is het in wezen toch niet, want evenals bij Calvijn is ook bij Perkins de ere Gods (gloria Dei) het doel van al Zijn werken; niet voor niets komt men in zijn werken herhaaldelijk het woord glorie (glory), eer van God tegen. Hiermee is uiteraard niet ontkend dat ook Perkins zijn eigen accenten heeft gehad. Wij geven nu eerst een schets van de inhoud van Perkins tractaat, en maken daarna nog een paar opmerkingen, waarin voortgesponnen zal worden aan de draad die zojuist is opgenomen.

Inhoud van Perkins tractaat

Uitgangspunt is het woord van de Prediker: Beter is een goede naam dan goede olie, en de dag des doods dan de dag, dat iemand geboren wordt (Pred 7:1). Het gaat Perkins vooral om het tweede gedeelte van de tekst, waarin gezegd wordt dat de dag des doods beter is dan de dag waarop iemand geboren wordt.

Eerst geeft hij een uiteenzetting van wat hier bedoeld wordt met de dood. De dood is een straf van God. Adam is ermee bedreigd vóór hij gevallen was. Was de mens dan niet al sterfelijk vóór hij viel? Het antwoord dat Perkins op deze vraag gegeven heeft doet ons denken aan hetgeen wij al eerder bij Calvijn tegenkwamen over deze kwestie. Hij zegt: de gesteldheid van 's mensen lichaam op zichzelf beschouwd was sterfelijk, maar dank zij de genade en de zegen van God was zij ónsterfelijk; de mens heeft zich echter door zijn val van deze genade beroofd en zo is hij sterfelijk geworden. Een andere vraag die door Perkins wordt opgeroepen is deze, waarom Adam niet onmiddellijk na zijn overtreding van het gebod Gods met de dood gestraft is, aangezien God hem daar toch mee bedreigd had. Perkins antwoordt: omdat het Evangelie tussenbeide is gekomen; en verder: de mens is door zijn val, gelijk zojuist beweerd is, sterfelijk geworden; en tenslotte: geestelijk is hij gestorven direct na zijn val, immers hij kwam te staan buiten de gemeenschap met God⁹.

Vervolgens ziet Perkins redenen aanwezig om uiteen te zetten wat het onderscheid is tussen het sterven van de mensen en het

sterven van dieren. Hij zegt er het volgende van. De dood van de dieren is een totale en finale dood, een vernietiging; de ziel verdwijnt er door in het niets; de ziel der dieren heeft n.l. geen eigen substantie, zij is slechts een natuurlijke kracht of kwaliteit; zij kan niet bestaan buiten en los van het lichaam; zij is van het lichaam geheel afhankelijk. Bij de mensen is dat alles anders; 's mensen ziel heeft wél een eigen substantie; zij is een geest (spirit) of geestelijke substantie (spiritual substance); zij kan bestaan los en onafhankelijk van het lichaam; zij is door God uit het niets geschapen en toen het menselijke lichaam ingeblazen¹⁰. En wat is nu de dood? De scheiding van ziel en lichaam. Men noemt haar de lichamelijke dood. Wat betreft de géestelijke dood, die is de scheiding van God. De hele mens, dus de mens naar ziel én lichaam is sinds de val gebannen uit de genadige en troostvolle gemeenschap met God (comfortable fellowship with God). Zoals de ziel het leven is van het lichaam, zo is God het leven van de ziel en zo is Zijn Geest de ziel van onze ziel. Er is nog een derde dood, de eeuwige, hij volgt op de geestelijke dood. In deze eeuwige dood zijn drie graden: het dood zijn in zonden en misdaden, het vertoeven van de ziel in de hel en het vertoeven van ziel én lichaam in de hel¹¹.

Nu komt Perkins tot zijn eigenlijke tekstwoorden. Hij voelt aan dat er tegen de uitspraak van de Prediker nogal wat bedenkingen kunnen worden ingebracht. Is dat nu wel waar, zo kan men vragen, dat de dag van iemands dood beter is dan die van zijn geboorte? Is de dood niet een straf en dus een kwaad? Is de dood niet een vloek? Is de dood niet een voorportaal van de hel? Heeft niet de vrome koning Hizkia gebeden om verlenging van het leven? Heeft niet zelfs de Heere Jezus Christus in Gethsemane gebeden of de drinkbeker van de dood aan Hem mocht voorbijgaan? Brengt het sterven niet een heleboel ellende met zich mee? Is niet juist in het stervensuur de duivel zeer actief, zodat de christen dan vooral door hem aangevallen wordt, zware aanvechtingen heeft te doorstaan? Zijn er niet ook onder de kinderen van God zulken die donker heengaan of op hun sterfbed wartaal zoals niet ergere dingen laten horen? Perkins wil dat alles niet ontkennen, toch heeft hij een weerwoord. De dood, zegt hij, is inderdaad een

9. Perkins, *Works* I.490a

10. A.w. 490a v

11. A.w. 490b

straf van God, ook een vijand; dat is zelfs zijn natuur; maar men bedenke dat in Christus de dood veränderd is! Door de kracht van Christus' dood is de dood inplaats van een vloek een zegen geworden en inplaats van een poort naar de hel een doorgang tot het eeuwige leven; en daarom is hij begerenswaardig. 't Is waar, Hizkia heeft gebeden om beterschap en dus om verlenging van zijn leven, maar Hizkia had nog geen kinderen; waar het Hizkia om te doen was was de vervulling van Gods belofte, eens aan David gegeven. En wat Christus' gebed in Gethsemane betreft, het was niet de dood op zichzelf genomen waar Hij zo tegen op zag, maar het was de dood als straf van God op de zonden, als vloek van God, de dood als gevlóekte dood. En zo is het ook geweest bij heiligen als David, b.v. in Ps 6. David was in aanvechting (temptation), worstelde met de toorn van God; wat hij vreesde was niet zozeer de dood als wel de wraak van God in de dood; in een andere situatie, zie Ps 23, was diezelfde David vol vertrouwen, wist hij: De Heere is met mij¹²! Vervolgens, wat ter sprake is gebracht aangaande de wijze waarop soms ook kinderen van God sterven, Perkins merkt op: Wij moeten niemand beoordelen naar zijn dood maar naar zijn leven¹³! Niet alleen goddelozen maar ook gelovigen kan het overkomen dat zij voor hun gevoel liggen in de hel. En dan maakt Perkins een opmerking die regelrecht aan Luther zou kunnen ontleend zijn: Gods handelen is paradoxaal; Zijn genade gaat schuil onder het tegenovergestelde; als door de poorten der hel brengt God de Zijnen in de hemel. In Christus' kruis, zegt hij, zien wij het paradijs midden in de hel, en zo is het ook bij de dood van Gods kinderen. Zo kan het gebeuren dat men een christen op zijn sterfbed dingen hoort zeggen waarvan men rilt of dat men hem in wanhoop ziet verkeren. En dan de echt pastorale opmerking: men houde er ook rekening mee, dat de oorzaak daarvan kan liggen in diepe psychische depressies of in zware koorts. Het volk denkt menigmaal dat als iemand maar rustig sterft hij dan naar de hemel is en dat als iemand sterft in angst of zelfs in waanzin hij dan een geveinsde is geweest die naar de hel ging — maar deze redenering gaat lang niet altijd op¹⁴!

Aparte aandacht wordt door Perkins geschonken aan een

12. A.w. 491

13. A.w. 492b We must iudge a man not by his death, but by his life.

14. A.w. 492

plotselinge, een schielijke dood; de ons uit de middeleeuwen bekende Mors Improvisa. Men schijnt in die tijd algemeen van oordeel te zijn geweest dat zulk een dood niet alleen een ramp is voor de familie maar ook een vloek en zwaar oordeel van God. Perkins ontkent het niet, maar hij merkt op: bedenk dat een slecht leven erger is! Hij heeft hiermee het harde oordeel van vele van zijn tijdgenoten niet weinig gerelativeerd. Nog belangrijker is hetgeen hij volgen laat. Een plotselinge dood is inderdaad heel erg, maar niet voor alle mensen is hij erg en niet in alle opzichten is hij erg. Voor degenen die in Christus zijn is er niet één wijze van sterven een kwaad of een vloek; want een plotselinge dood is niet erg omdat hij plótseling is maar omdat hij gewoonlijk de mensen onvoorbereid uit het leven wegneemt. Is iemand bereid om te sterven, dan is ook een plotselinge dood niet erg meer; integendeel, hij is een snelle ingang in het eeuwige leven¹⁵.

Thans meent Perkins de tijd gekomen om wat breder uiteen te zetten in welke opzichten dan door de Prediker de dood boven het leven kan worden gesteld. Hij noemt de volgende punten. Het leven is een tranendal; door onze geboorte treden wij dit tranendal binnen. Wie als christen sterft, erft het eeuwige leven; de ziel wordt dan gedragen naar de hemel door de engelen Gods. Zolang wij leven liggen wij in de zonde; Paulus zei: Ik ellendig mens, wie zal mij verlossen van dit lichaam des doods. Met de dood zal onze heiligmaking voltooid zijn. Ware christenen moeten zolang zij op deze aarde zijn vertoeven temidden van de goddelozen, dat kwelt hun rechtvaardige ziel; met de dood zijn ze daarvan verlost. De dood redt niet alleen van het nu aanwezige kwaad maar ook van het kwaad dat nog komt; de Heere haalt de Zijnen soms vóór de dag des kwaads thuis. De dood verschaft toegang tot de eeuwige God Zelf en verder ook tot de engelen en de heiligen. Daar is Zijn nabijheid. Paulus wenste ontbonden te zijn en met Christus te zijn, als zijnde verreweg het beste¹⁶.

Nu zegt u misschien: jamaar, ik moet dat náre graf in! Perkins geeft ten antwoord: ge moet dat graf zien met de ogen des geloofs! Door de dood en de begrafenis van de Heere Christus is het graf veranderd. Onze graven zijn nu kostelijke paleizen en bedden van rust¹⁷.

15. A.w. 493a

16. A.w. 493

17. A.w. 494b

Men bedenke: dood en graf beroven ons niet van de gemeenschap met Christus. Er is een geestelijke maar zeer reële vereniging van Christus en de gelovigen. Ja ook ons lichaam deelt daarin. Ook in het graf blijft het nog met Christus verenigd. En dan, onze lichamen zullen immers eens opstaan in eeuwige glorie. Men zou onze lichamen in het graf kunnen vergelijken met bomen in de wintertijd; door de mystieke vereniging met Christus zullen zij herleven.

Nu is het waar dat ook de goddelozen zullen verrijzen uit hun graf; tóch, er zal groot onderscheid zijn. De goddelozen, zegt Perkins, zullen verrijzen enkel door Gods kracht, de godzaligen echter door de kracht van Christus' opstanding, dat is heel wat anders. Onze lichamen delen in het verbond der genade, waarvan Christus het Hoofd is, gelijk Hij opstond zo zullen ook wij opstaan¹⁸.

Het zal er derhalve op aankomen dat wij verenigd zijn met Christus door een waar geloof; dat wij been zijn van Zijn gebeente en vlees van Zijn vlees. Ook hier heeft Perkins een lijn getrokken die ons al vanuit Calvijn bekend is, die van de mystieke vereniging (unio mystica) der gelovigen met Christus, waaruit alle weldaden Gods voortvloeien¹⁹.

Thans is Perkins er aan toegekomen het wêlsterven aan de orde te stellen. Het eerste waar dan volgens hem aan gedacht moet worden als wij wêl sterven willen is de voorbereiding (preparation) op de dood. Iedereen is tot zulk een voorbereiding van Godswege verplicht. Zegt niet de Schrift ettelijke keren dat wij waken en bidden moeten? Dat wordt dan gezegd met het oog op Christus' wederkomst, maar Perkins ziet er geen bezwaar in het ook van toepassing te doen zijn op onze dood. Immers, zegt hij, zoals de dood ons zal achterlaten in het stervensuur zo zal het Laatste Oordeel ons vinden.

Nu is er een tweevoudige voorbereiding op de dood: een algemene, die gedurende het hele leven dient plaats te vinden, en een bijzondere die toegepast moet worden tegen de tijd dat wij gaan sterven. Verscheidene redenen somt Perkins op die ons tot deze voorbereiding moeten aanzetten. Men zal moeten bedenken dat de dood zéker is, niemand kan er aan ontkomen; men zal ook moeten

18. A.w. 495a

19. A.w. 495b

bedenken dat de dood ónzekeer is, niemand weet de tijd en niemand kent de plaats wanneer en waar de dood hem vinden zal, en niemand kent de omstandigheden waaronder hij sterven zal. Zouden wij dan niet alle dagen bereid moeten zijn? Zich niet op de dood te hebben voorbereid is hoogst gevaarlijk. Sommigen zeggen: ik stel het uit tot later, ik kan me nog wel voorbereiden als ik ga sterven. Perkins antwoordt: die redenering is dom; geen tijd is er ongeschikter om zich voor te bereiden op de dood dan wanneer men ziek is; de ziekte neemt u dan geheel in beslag; en mensen die u komen bezoeken eisen veel van uw aandacht. Neen, in zijn gezonde dagen zal de mens zich op de dood moeten voorbereiden. Anderen zeggen: Och, ik kan tot berouw over mijn zonden komen wanneer ik wil en daarom stel ik het uit tot het sterfbed. Perkins antwoordt: ge bedriegt u zelf, wat ge zegt is niet waar; de Heere Jezus heeft gezegd: Velen zullen zoeken in te gaan en niet kunnen (Matth 7), en waaróm zullen zij niet kunnen? omdat zij te láát komen! Als ge in uw leven God vergeten zult hebben, moet ge er maar op rekenen dat Hij u vergeten zal in het uur van uw dood. Bovendien, zulk een berouw is zelden het ware berouw; het is niet vrijwillig, maar afgedwongen door de nood waarin ge verkeert, het is vaak enkel berouw uit vrees voor de hel. U zegt: maar de Schrift spreekt van de moordenaar aan het kruis. U hebt gelijk, zegt Perkins, maar ge moogt niet over het hoofd zien dat er in heel de Schrift maar één zulk een geval voorkomt, en bovendien: deze bekering was mirakuleus en was een buitengewone (extraordinaire) bekering; de Heere Jezus heeft er de kracht van Zijn lijden in willen tonen²⁰.

Vijf plichten worden door Perkins voorgesteld die dienen te worden waargenomen in wat hij heeft genoemd de algemene voorbereiding op de dood. Wij geven er een opsomming van: 1 De overdenking van de dood (meditation of death). Jozef van Arimethea had voor zichzelf in zijn hof een graf laten inrichten, een geheel nieuw graf; nog wel op de plaats waar hij zijn vermaak zocht, immers een hof is een plaats van verlustiging, van vermaak; zo werd hij elke dag aan de dood herinnerd. Elk christen neme aan deze levenshouding een voorbeeld! Het leven van de christen, zegt Per-

20. A.w. 495 v

kins, is niet anders dan een overdenking van de dood²¹! Hij heeft hiermee hetzelfde bedoeld als wat Calvijn noemde de overdenking van het toekomstige leven. Het is alleen door Perkins nog wat praktisch toegespitst wanneer hij zegt: Laten wij elke morgen als wij opstaan bedenken dat deze nieuwe dag de dag van onze dood kan zijn. Wij zullen ons dan vernederen onder de krachtige hand Gods, gelijk Abraham gedaan heeft, die zei: Ik ben stof en as (Gen 18:27). Toen Nineve hoorde dat de stad omgekeerd zou worden bekeerde het zich. Ja zelfs Achab heeft zich vernederd voor God toen Elia hem de boodschap bracht van het oordeel Gods dat over zijn huis voltrokken zou worden. De overdenking des doods heeft ook dit gunstig gevolg, dat wij tevreden zijn met de staat des levens die wij bereikt hebben; wij kunnen immers toch niets meenemen! Perkins conclusie is: de genade Gods in onze harten wordt door de overdenking des doods sterk bevorderd. Men zal om tot deze overdenking te komen bidden moeten om de H. Geest. David bad: HEERE, maak mij bekend mijn einde, en welke de maat mijner dagen is, dat ik weet, hoe vergankelijk ik ben (Ps 39:5), en Mozes: Leer ons alzo onze dagen tellen, dat wij een wijs hart bekomen (Ps. 90:12). De H. Geest zal onze leermeester moeten zijn, Hij moet ons de overdenking des doods leren. 2 De doding van de zonde (mortification). Ge moet er dagelijks uw werk van maken de dood die ge eens sterven zult te ontcrachten. Gelijk de Filistijnen Simson onschadelijk hebben gemaakt zo moet door u de dood onschadelijk worden gemaakt. Draag er zorg voor dat de dood niet over u heersen kan; er is daartoe een mogelijkheid. Weet dat de kracht van de dood gelegen is in de zonde; zijn uw zonden weggenomen, zijn zij vergeven, dan is de dood zijn kracht kwijt; hij is dan zijn wapen kwijt; hij is dan onschadelijk. Derhalve, ge zult u voor God moeten vernederen en Hem moeten bidden om de vergeving van uw zonden. 3 De vernieuwing van het leven (vivification). Als ge kunt zeggen wat Paulus zei: Ik ben met Christus gekruist; en ik leef, doch niet meer ik, maar Christus leeft in mij — dan staat ge op de eerste trap van het eeuwige leven. Het is n.l. zó dat al in dit leven het behoud van de zondaar, het eeuwige leven begint. Velen stellen alles uit; zij denken: Het doet er niet toe hoe ik leef, ik zal toch wel behouden worden als ik op mijn sterfbed maar zeggen

21. A.w. 496b The life of Christian is nothing else but a meditation of death.

zal: O God, wees mij zondaar genadig! Dacht u dat, zegt Perkins; ge bedriegt uzelf. Alsof een dief zou kunnen zeggen: Het doet er niet toe of ik steel en roof of niet; kom ik aan de voet van de galg dan zal ik pardon vragen en dan kom ik vrij. Men kan op het sterfbed de bede van de tollenaar in de mond hebben en toch verloren gaan. 4 Het sterven vóór het sterven. Paulus heeft eens gezegd: Ik sterf dagelijks (1 Cor 15:31). Hij gewende zich in alle gevaren die hem bedreigden aan de gedachte des doods. Zo zullen ook wij geduldig onze noden moeten dragen en in al die noden ons onder God moeten vernederen; dan leren wij al te sterven vóór we sterven. Die noden zijn de 'kleine doden'; wanneer wij ons daarmee vertrouwd maken zal de 'grote dood' ons niet zwaar vallen. 5 Het doen van wat uw hand vindt om te doen. Ge hebt nog de tijd, besteed die wel; zijt ge in staat iets goeds te doen voor de kerk of voor het algemeen welzijn, of voor uw naasten, laat het niet na, doe het met spoed, nóg is het dag²².

Hier eindigt hetgeen Perkins heeft gezegd over wat hij noemde de algemene voorbereiding op de dood. Daarop volgt een bijzondere voorbereiding op de dood; zij moet beoefend worden vlak voor en in het sterven.

Overgaande op dit onderwerp komt eerst bij Perkins even de polemist boven. Hij keert zich tegen de leer en de praktijken van de kerk van Rome.

Perkins herinnert zijn lezers er aan dat door de pauselijke wetten is voorgeschreven dat een zieke die lijkt te zullen gaan sterven een biecht moet afleggen, de eucharistie moet ontvangen alsook het sacrament van het laatste oliesel. Ten aanzien van de biecht brengt Perkins naar voren, dat deze door Rome verplicht is gesteld, en dat de pauselijke wetten voorschrijven dat men álle zonden biecht, zoveel als men maar bedenken kan, en dat aan de priesters de macht van de absolutie is toegekend. Met geen van deze drie bepalingen kan Perkins het eens zijn; zij zijn, zegt hij, niet naar de Schrift. Wat betreft het verplicht stellen van de eucharistie aan zieken, ook dat, zegt Perkins, is niet te bewijzen vanuit de Schrift. Het is niet nodig dat bij zieken het avondmaal wordt thuisbezorgd. De kracht en troost van het avondmaal is niet beperkt tot de tijd dat wij het ontvangen, zij strekt zich uit over heel onze levenstijd. Hier komt bij dat men van het avondmaal niet een

22. A.w. 496 vv

private handeling mag maken, de plaats waar het thuishoort is de gemeente, het moet gevierd worden in de samenkomsten der gemeente! En wat tenslotte het laatste oliesel betreft, men beroept zich voor deze gewoonte op hetgeen in Jac 5 geschreven staat over het zalven van de zieken; maar daar is iets heel anders bedoeld dan het laatste oliesel; en men bedenke dat de apostelen en ook anderen in die tijd ontvangen hadden de gave der gezondmaking, een gave die wij nu missen²³.

In de bijzondere voorbereiding op de dood zijn er volgens Perkins drie reeksen van plichten die in acht genomen dienen te worden: men heeft bepaalde plichten jegens God, men heeft ook plichten jegens zichzelf en men heeft tenslotte ook plichten jegens anderen.

Wat betreft de verhouding tot God, het allerbelangrijkste is dat wij met Hem verzoend zijn. Zelfs al zijn wij allang in onze harten verzekerd van Zijn gunst dienen wij toch in dagen van ziekte opnieuw deze verzoening met God te zoeken. Geloof en berouw moeten daartoe vernieuwd worden. Als ge ziek wordt, bedenk dan: deze ziekte komt van God! bedenk ook: zij overkomt mij vanwege mijn zonden! Onderzoek uw hart en leven of ge ergens iets vinden kunt wat mogelijk de oorzaak van uw ziekte kan zijn. Bid daarna God vurig om de vergeving van al uw zonden, dus om Zijn genade²⁴.

Wat moet nu gedaan worden door iemand die ziek geworden is? Hij zal tot zich moeten laten roepen een dienaar van het Woord Gods; zo staat het immers in Jac 5. Dienaren des Woords hebben de opdracht zieken op te zoeken, hen te troosten en met hen te bidden. Niet dat dat alleen maar de opdracht van predikanten zou zijn; neen, alle christenen zijn ertoe geroepen. Zij allen zouden zoveel kennis van Gods Woord moeten hebben dat zij dit werk zouden kunnen doen; en zij allen zouden ook de gave des gebeds moeten hebben. De praktijk leert helaas dat daar veel aan ontbreekt, Perkins betreurt dat. Vele christenen kunnen als zij zieke vrienden of vriendinnen bezoeken geen woord van troost uitbrengen; soms kunnen zij ternauwernood het Onze Vader met ze bidden. Als zij zelf ziek worden moeten zij ook nog alles leren; zij blijken niet te weten wat berouw en geloof is. Dus eerst moet

23. A.w. 500 v

24. A.w. 501 b

een predikant geroepen worden. Volgens Perkins nog eerder dan een arts. Hij heeft daarvoor dit argument, dat de hulp van een arts een zieke niet werkelijk baten kan zolang niet de ziel van de zieke van alle zonden is bevrijd. De predikant komt aan het ziekbed om de vernederde en verootmoedigde zondaar te troosten met de vergeving der zonden. De zieke kan tegenover hem, n.l. als hij daar behoefte aan heeft, zijn zonden belijden. Hij behoeft dan echter niet, gelijk de roomse kerk leert, alle zonden te belijden, voldoende is als hij die zonden belijdt die als een last op zijn geweten liggen²⁵.

Ook degenen die de zieke bijstaan worden door Perkins bepaalde plichten voorgéhouden. Zij moeten hem troosten, en vooral: zij moeten samen met en voor hem bidden.

Niet alleen ten aanzien van Góð heeft een zieke zijn plichten, ook — zoals wij al hoorden — ten aanzien van zichzelf. Deze plichten hebben betrekking zowel op zijn lichaam als op zijn ziel.

Om met de laatste te beginnen: een zieke zal zich wapenen moeten tegen een onmatige vrees voor de dood. Zo'n vrees is gevaarlijk, zij kan wanhoop veroorzaken. Er zijn twee middelen tegen, zegt Perkins. Het eerste middel is: de zieke moet niet zozeer op de dood zelf zien als wel op hetgeen verkregen wordt door middel van de dood. Staande aan de oever van de doodsrivier moet hij over die rivier heen zien; zijn ogen richten op haar andere zijde. Het tweede middel is: de zieke moet de dood zien in de spiegel van het Evangelie. Niet in de spiegel van de Wet. In de spiegel van de Wet ziet de dood er vreselijk uit, is hij een straf, een vloek, een diepe put, een afgrond. In de spiegel van het Evangelie ziet de dood er echter heel anders uit; hij is dan een slaap, geen dood meer²⁶.

Een tweede plicht is die der overdenking (meditation). Een zieke heeft genoeg stof tot overdenking. Zo zal hij moeten overdenken dat de dood van God komt; immers, ge sterft niet dan naar de raad en de wil van God. Overdenk ook dat de tijd wanneer ge zult sterven en dat de plaats waar ge zult sterven en dat de omstandigheden waaronder ge zult sterven allen door God bepaald zijn. Dit alles te bedenken zal u helpen in de strijd tegen de vreze des doods. Er is echter nog meer dat ge zult mogen bedenken, n.l. ook de beloften Gods. Ge zult ontvangen een huis niet met handen

25. A.w. 502 v

26. A.w. 503

gemaakt maar eeuwig in de hemelen. De Heere zal met u zijn ook in de ure des doods. Hoe groot is de heerlijkheid dergenen die leven en sterven in de Heere! Op drieërlei wijze, zegt Perkins, openbaart God bij het sterven van de Zijnen Zijn aanwezigheid: ten eerste, door hun pijnen te matigen; ten tweede, door hen innerlijk te troosten, dus hun ziel te verkwikken, door Zijn Geest; en ten derde, door de dienst van Zijn heilige engelen²⁷.

Een zieke heeft, zoals wij al vernamen, ook bepaalde plichten ten aanzien van zijn lichaam. Perkins noemt er twee: 1 Alle zieken moeten doen alwat zij kunnen om gezondheid en leven te behouden. Wij mogen met ons leven niet doen wat wij willen. Wij leven en sterven voor de eer (glory) van God. Het tijdelijk leven is het meest waardevolle juweel dat wij uit Gods hand ontvangen hebben. Het is de mens gegeven tot dit doel, dat hij de gelegenheid zou hebben om te gebruiken de middelen die dienen tot zijn eeuwig behoud, de gelegenheid om te komen uit het rijk der duisternis tot het rijk der genade, tot de vrijheid der kinderen Gods. In dagen van ziekte gebruik maken van geneesmiddelen is wettig. Men roepe een arts die bekend staat als geleerd, ervaren, onbesproken van leven en goed van religie. 2 Men zal van de middelen geen verkeerd gebruik mogen maken. Men zal ze gebruiken moeten in vernedering des harten voor God, met het gebed om de vergeving der zonden. Wanneer wij ziek worden wil God ons beteren, ons corrigeren. Als wij daar niet op willen letten kan God de geneesmiddelen ongezegend laten; een genéselijke ziekte kan op deze wijze een óngeneselijke worden. Verder, de middelen moeten geheiligd worden door het Woord en door het gebed; dat wil zeggen, men moet in zijn hart ervan overtuigd zijn dat men niet middelen gebruikt die in strijd zijn met Gods Woord en men moet God bidden of Hij ze wil zegenen. Men bedenke tenslotte ook het doel van de geneesmiddelen. Geneesmiddelen hebben niet het doel u van de dood te verlossen, zij dienen enkel tot verlenging van het leven; tegen de dood is geen kruid gewassen²⁸.

In dit verband houdt Perkins ook de artsen enkele plichten voor. Is een arts lid van de gemeente dan zal hij zijn patient moeten aansporen tot vernedering voor God en tot een bidden om vergeving van zonden; immers daarvan hangt wat de uitkomst van

27. A.w. 503 v

28. A.w. 505 v

zijn werk betreft niet weinig af. Zijn tweede plicht is, een zieke die sterven gaat daar ook op voor te bereiden. Hij mag voor hem de ernst van zijn ziekte niet verborgen houden. Hij neme een voorbeeld aan de profeet Jesaja, die heeft tegen Hizkia precies gezegd waar het op stond. Zo leert een zieke die sterven gaat op niets anders te vertrouwen dan alleen op de genade Gods²⁹.

Nu blijven nog over de plichten die een zieke heeft ten aanzien van zijn naasten. Degenen die daarvoor in aanmerking komen zal hij moeten vragen om vergeving van al wat hij hen misdaan heeft; hij zal ook zelf al zijn schuldenaren vergeving moeten schenken. Wil een ander de uitgestoken hand der verzoening niet aanvaarden dan ligt dat voor hem, de zieke mag zijn geweten voor ontlast houden. Heeft de zieke langs onwettige weg iets in eigendom gekregen dan is het nu zeker de tijd om het terug te geven. Een tweede plicht is, dat door de zieke alles waarvoor hij verantwoordelijk is zo goed mogelijk wordt nagelaten. Overheidspersonen, vorsten en magistraten moeten hun land, stad of staat in goede orde overdragen aan anderen. Predikanten dienen er voor te zorgen dat zij hun gemeente in goede staat achterlaten. Gezins- hoofden dienen beschikkingen te treffen ten aanzien van de goederen die zij achterlaten; onder andere is het hun taak tijdig een testament op te stellen. Nog aan het kruis heeft de Heere Jezus gezorgd voor de huisvesting van Zijn moeder. Het maken van een testament beschouwe men niet als een onbelangrijke aangelegenheid. Niet een der kinderen mag men onterven dat is in strijd met het recht der natuur; wel mag men de oudste iets meer geven dan de andere kinderen, zulks naar bijbels voorbeeld. Men regele ook de toekomst van de kinderen die men nalaat; men zorg voor hun onderwijs, men houde hen voor te blijven bij de ware religie, God te vrezen, in Hem te geloven en Hem te gehoorzamen³⁰.

Er zijn tenslotte ook nog plichten die tijdens het sterven zélf in acht genomen dienen te worden. Perkins noemt er drie. De eerste is: ge moet sterven in geloof. Ge moet u geheel toevertrouwen aan Gods liefde en bijzondere genade in Christus. Nu vooral is het daarvoor de tijd. Zie af van uzelf, zie ook af van al wat deze wereld u als troost biedt, zie alleen op de genade Gods. Wend u tot God met gebeden en dankzeggingen. Kunt ge niet meer met woor-

29. A.w. 507

30. A.w. 507 v

den bidden doe het dan met stille verzuchtingen. Als ge er nog toe in staat bent belijd dan uw geloof. De tweede plicht is: ge moet sterven in gehoorzaamheid aan God. Ga gehoorzaam de dood in! Is uw dood een onwillige dood, dan wordt hij niet door God in gunst aangenomen. Wij komen dan tot God als slaven tot hun meester, en niet als kinderen tot hun vader. Als God roept moet men bereid zijn te komen. De derde plicht is: onze zielen geven in Gods hand. Deze plicht is ons voorgeschreven in het voorbeeld van Christus, zie Zijn laatste kruiswoord, en ook in het voorbeeld van Stefanus (Hand 7) en dat van David (Ps 31)³¹.

Men denke niet: deze plichten zijn gemakkelijk; het kan alles op het sterfbed nog wel! Zo is het bepaald niet. Alleen als er een voorbereiding op de dood in het leven aan voorafgaat kan er een voorbereiding in het sterven volgen. Gods kinderen ervaren dat in tijden van aanvechting het geloven erg moeilijk is, en hoe zal het dan gaan als wij niet in het geloof geleefd hebben? Wie in het sterven zijn ziel in Gods hand wil geven, zal dat al tevoren geleerd moeten hebben, anders zal hij in het stervensuur het niet durven. En daarom zeggen wij opnieuw: oefen toch uzelf hierin! geef nu al bij tijden uw ziel in Gods hand! Velen zorgen alleen voor het lichaam en niet voor de ziel, ach, zoek toch eerst het koninkrijk Gods³²!

Ten dele zullen 's Heeren kinderen de dood moeten vrezen en ten dele niet. Zij zullen hem moeten vrezen omdat hij de ondergang is van heel de menselijke natuur, wat waarlijk niet licht te achten is. Ziekten en noden die alle voorboden van de dood zijn mag men evenmin licht achten; zij moeten gezien worden als straffen en correcties van God. Hun oorzaak is de zonde en die moeten wij leren haten. De dood is ook te vrezen omdat hij zoveel nadeel brengt aan kerk en staat, hij rukt weg mensen die node gemist kunnen worden. En toch is het ook waar dat de dood door ons niet gevreesd moet worden. Door hem niet te vrezen tonen wij dat wij ons aan God hebben overgegeven en onderworpen. Zelfs een verlangen naar de dood is wettig, omdat wij door de dood bij Christus komen; evenwel dat verlangen zal beperkt moeten blijven. Zo mag men niet de dood begeren alleen maar om van alle ellende af te zijn. Trouwens, ook het verlangen naar een langer leven is

31. A.w. 508 v

32. A.w. 511 v

wettig. Het komt er maar op aan, tot welk dóel wij dit verlangen.

Hiermee is Perkins gekomen aan het einde van zijn tractaat. Heel zijn betoog vat hij tenslotte als het ware nog eens samen door te zeggen: Leef wél en sterf wél³³. Het komt aan zowel op het een als op het ander.

Opmerkingen

1. Anders dan bij Drelincourt treffen wij in Perkins tractaat nog polemieken met Rome aan. Maar Perkins tractaat werd ook meer dan 50 jaar eerder geschreven. Overigens, deze polemieken zijn beperkt tot critiek op de sacramenten die toegediend worden aan de stervenden. Zij is van dezelfde inhoud als de critiek van Luther en Calvijn; zij is gericht tegen het verplicht stellen van de biecht, tegen het dwangmatig afpersen van een belijdenis van alle zonden die men zich maar herinneren kan en tegen de macht die aan de priester wordt toegekend; zij is ook gericht tegen het heilsnoodzakelijk achten van de viering van de eucharistie op het sterfbed en tenslotte tegen het laatste oliesel als sacrament.
2. Perkins heeft ruimschoots het woord gegeven aan alle mogelijke tegenwerpingen die tegen zijn betoog konden worden ingebracht. Herhaaldelijk komen wij ze tegen, terwijl er steeds een antwoord op wordt gegeven. Het zijn de 'gevallen' (casus) die opgelost moeten worden. Wil men in dit verband van casuïstiek spreken dan zal men dat woord toch wel heel ruim moeten opvatten; er vallen niet alleen onder wat men gewétensgevallen pleegt te noemen maar ook bedenkingen, hetzij van christelijke of niet-christelijke aard, tegen hetgeen door Perkins vanuit de Schrift als waarheid naar voren is gebracht. Perkins was geen enghartig casuïst, veeleer een breed denkend theoloog.
3. Perkins heeft nogal aandacht geschonken aan de aanvechtingen op het sterfbed. Maar gelijk heel zijn theologie beheerst wordt door de begrippen faith (geloof) en repentance (berouw) zo ook hetgeen hij schrijft over deze laatste aanvechtingen. Tot het laatst toe vermaant hij de zieke zich voor God te vernederen en te vertrouwen alleen op de genade Gods.

Kenmerkend is voor Perkins dat bij hem geloof en berouw steeds samengaan, meestal in deze volgorde, soms in de omgekeerde. Dit verklaart ook waarom hij zo sceptisch gestaan heeft

33. A.w. 512 v

tegenover sterfbedbekeringsen: men is er niet mee klaar in een laatste ogenblik God aan te roepen om genade, er zal ook waar berouw moeten zijn en kan een zo laat berouw wel het ware zijn?

Perkins heeft aan zijn tractaat later nog een viertal opmerkingen toegevoegd. Daarin zegt hij onder meer: de laatste aanval van de duivel, dus die op het sterfbed, in de doodstrijd, is de gevaarlijkste. De duivel stelt dan alles wat hij kan in het werk de hoop op God uit te blussen; dat is niet gelijk aan een simpele aanvechting met wanhoop; neen, deze aanvechting is veel geraffineerder, al leidt ze tenslotte wel tot wanhoop. Hoop en geloof beide worden aangevallen en dat is uiterst gevaarlijk. Al heeft Perkins dit niet verder uitgewerkt, wij kunnen toch wel enigszins vermoeden wat hij heeft bedoeld.

Opmerkelijk is ook wat hij hier verhaalt aangaande het sterven van John Knox. Urenlang lag Knox zwijsend op zijn bed, men hoorde hem alleen maar zuchten en snikken. Tenslotte rees hij overeind en zei hij: ik heb al veel in mijn leven met de duivel gestreden, maar nu was de strijd het zwaarst, want de duivel hield mij voor, dat ik vanwege de trouw waarmee ik God in mijn leven gediend heb het eeuwige leven verdiend heb, maar God heeft mij geholpen, Hij gaf mij Schriftwoorden in als: Wat hebt ge dat ge niet ontvangen hebt? Wij begrijpen hieruit: Knox is in gevaar geweest van inplaats van door het geloof geheel en al te steunen op de genade Gods te zien op zijn eigen werk, zijn eigen trouw; het heeft hem zware strijd gekost volkomen af te zien van zichzelf en eigen verdiensten en op Christus alleen te zien.

Nóg een opmerking van Perkins in dit Aanhangel: Als de duivel u aanvalt op uw sterfbed en ge ziet geen uitweg, sluit dan uw ogen en antwoord niets. En tenslotte nog een woord van Luther waarmee Perkins zijn opmerkingen eindigt: Als ge bang zijt op uw sterfbed, zeg dan: Heere Jezus, in Uw handen beveel ik mijn geest!

4. Aandacht verdient hetgeen door Perkins geschreven is over de Mors Improvisa, de plotselinge, schielijke dood. In de middeleeuwen was zij zeer gevreesd, omdat men dan stierf zonder de sacramenten der stervenden te hebben ontvangen. Ook nog in Perkins tijd werd er door velen een bijzondere straf en oordeel Gods in gezien. Perkins heeft het niet ontkend, maar gezegd dat dit alleen geldt voor degenen die zich niet op de dood hebben voorbereid. Deze manier van sterven, zegt hij is niet erg omdat zij zo plotseling

is maar omdat velen onvoorbereid zijn. Wie in Christus is geborgen, hém kan de plotselinge dood geen nadeel brengen. Zo is de vandoors gevreesde Mors Improvisa gesteld in het licht van het in Christus zijn; in de middeleeuwen kende men dit niet.

5. Herhaaldelijk is door Perkins gezegd dat men de dood niet moet zien zoals hij is in zichzelf, maar zoals hij in Christus is. Anders gezegd: Men moet de dood niet zien in de spiegel van de Wet maar in die van het Evangelie. Bijna tot in het woordgebruik toe heeft Perkins hier vertolkt de gedachten die Luther in zijn Stervenssermoen naar voren heeft gebracht.

Als gereformeerd theoloog brengt Perkins in dit verband echter ook het genadeverbond ter sprake. Hij past het toe op de héle mens, dus de mens naar ziel én lichaam. Gods kinderen delen naar ziel én lichaam in het verbond der genade. Daardoor worden hun zielen behouden maar ook hun lichamen. Ook in het graf is ons lichaam van Christus niet verlaten.

In het verlengde van deze troostvolle zekerheid ligt dat, volgens Perkins, de opstanding der rechtvaardigen een andere zal zijn dan die der goddelozen. Beide zullen opstaan, maar de kracht waardoor zij zullen opstaan is niet dezelfde. De goddelozen zullen opstaan enkel door de kracht van Gods almacht, er zit in hun opstanding niets wat vertroostend is. De rechtvaardigen daarentegen zullen opstaan uit kracht van Christus' opstanding. Hij die hen ook in het graf niet heeft verlaten zal bij Zijn wederkomst hen wekken uit de slaap des doods; er is dan voor hen een nieuwe dag aangebroken.

6. Perkins heeft met kracht naar voren gebracht dat aan een wèl sterven een wèlleven moet voorafgaan. Het hele leven van de christen zal een voorbereiding op de dood moeten zijn. Het komt daarin aan op geloof en berouw. Perkins is een te goed gereformeerd theoloog geweest om, gelijk later bij de remonstranten en doopsgezinden in ons land het geval is geweest, het wèlsterven van het wèlleven geheel te laten afhangen. Hoe sceptisch hij ook stond tegenover sterfbedbekeringsen hij heeft toch de deur der genade tot het laatst toe opengehouden. Bovendien, in geloof en berouw zit niets verdienstelijks, zijn alleen de weg waarlangs de zondaar aan het heil, de genade Gods deel krijgt. Intussen, staan blijft dat door Perkins een zwaar accent gelegd is op het léven. Zijn sterfleer is eigenlijk een ethiek voor heel het christenleven.

7. Een hoofdgedachte in Perkins tractaat, gelijk in zijn andere

geschriften, is de vereniging met Christus (coniunction with Christ); de ons ook uit Calvijn bekende unio mystica (mystieke eenheid) van Christus en de gelovigen. Evenals Calvijn spreekt ook Perkins over het vlees van Zijn vlees en het been van Zijn gebeente zijn. Zij draagt het hele christenleven, tot in de dood toe. Zij is het werk van de H. Geest, maar dan via het Woord en het geloof. Zij geeft grote troost en zekerheid. Samen met Christus delen wij in de overwinning die Hij op de dood behaald heeft. De dood is nu voor ons niet meer de dood, hij is ontwapend, ontmaskerd, veranderd.

8. Perkins is niet de enige Engelse auteur geweest die geschriften naliet over de voorbereiding op de dood. Tot hem hebben wij ons beperkt, om zijn betekenis als theoloog en om zijn invloed. Er kan evenwel ook gedacht worden aan de geschriften van Robert Hill (gest. 1623)³⁴, William Cowper (1568-1619)³⁵, Joseph Hall (1574-1656)³⁶, Thomas Tymme (gest. 1620)³⁷, John Denison (1565-1629)³⁸, Robert Bolton (1572-1631)³⁹, John Paget (gest. 1640)⁴⁰, Christopher Love (1618-1651)⁴¹, James Durham

34. Robert Hill, *Een onderwijsinghe om wel ende salighlijck te sterven* (oorspr. titel: *An instruction to die well*, 1613); opgenomen in R. Hill, *Den wegh tot de Godsaligheyt*, Arnhem 1636

35. Wilhelmus Couper, *Een verachtinge des doodts*, in zijn *Opera Omnia*, Amsterdam 1656

36. Josephus Hallius, *De balsem Gileads*, in zijn *Heylige Bedenkingen*, Deel II, Amsterdam 1663

37. Thomas Tymme, *Silvere Poortklock* (oorspr. titel: *A siluer Watchbell*), Amsterdam 1637

38. John Denison, *Eene drie-voudige Resolutie*, seer nootwendich der Salichheydt, Beschrijvende der aerden ydelheyt, der hellen schricklijcheyt, des hemels gelucksalicheyt (oorspr. titel: *A Three-fold Resolution etc.* 1608), Dordrecht 1623

39. Robbert Bolton, *Van de vier uitersten* (eerste Engelse uitgave 1632), Amsterdam 1649

40. Johannes Paget, *Meditatien van de dood* (*Meditations of Death*, 1639), Dordrecht 1661²

41. Christophorus Love, *De Heerlijckheyt des Hemels en De Schrickelijckheyt der Hellen*, in *Alle Wercken*, Amsterdam 1697⁵

(1622-1658)⁴², en Richard Baxter (1615-1691)⁴³ en vele andere. Niet al deze geschriften bevatten een complete stervensleer, maar in elk geval wel onderdelen daarvan. Allerlei belangrijke gegevens er uit zullen nog door ons verderop naar voren worden gebracht. Maar eerst begeben wij ons nu van Engeland naar de Nederlanden; ook daar is veel over het onderwerp geschreven; de euthanasie is ook daar geleerd én beoefend.

42. Jacob Durham, *De zaligheyt der dooden die in den Heere sterven* (oorspr. titel: *The Blessedness of the Dead that Die in the Lord*, 1682). Dordrecht 1735

43. Richard Baxter, *De dood gedood*, Groningen 1734

Hoofdstuk VI
*DIONYSIUS SPRANCKHUYSEN OVER
DE OVERWINNING OP DE DOOD*

Leven en werk

Onder de Nederlandse schrijvers van stichtelijke werken behoren Dionysius Spranckhuysen, Jacobus Borstius en Johannes Hoornbeek tot de oudste die een apart geschrift gewijd hebben aan de euthanasie ofwel wêlstervenskunst.

Door Spranckhuysen zijn zelfs twee geschriften aan het thema gewijd, terwijl er daarnaast van hem nog een klein geschriftje bekend is dat de bedoeling heeft troost te bieden aan zieken, waarbij in dit geval vooral aan pestlijders zal moeten worden gedacht.¹

Spranckhuysen is gedurende het grootste gedeelte van zijn ambtsleven predikant in Delft geweest. Hij kwam hier in 1625 en overleed hier in 1650².

Hij begon zijn ambtelijke loopbaan te Asperen, in 1609; vandaar vertrok hij in 1614 naar Puttershoek. Een jaar later, in 1615, kwam hij te Haarlem. Hier heeft hij een uitermate moeilijke tijd doorgemaakt. Hij werd er beroepen op grond van de kerkorde van 1591, die alhier in de plaats was gekomen van een oudere kerkorde. Een deel van de gemeente die deze nieuwe kerkorde niet wettig achtte, achtte op grond daarvan ook het beroep dat op Spranckhuysen was uitgebracht niet wettig. Een oude kerkeraad die afgetreden was bleef tegen de nieuwe opponeren. Eén predikant van Haarlem, Daniel Souterius, die aan de kant van de oude kerkeraad stond, stond daardoor lijnrecht tegenover de drie andere collega's, waartoe ook Spranckhuysen behoorde. Van beide kanten ging het er heet en fel aan toe. Verreweg het grootste gedeelte van de gemeente stond aan de kant van de oude kerkeraad. Pas door de Particuliere Synode van Noord-Holland, die in okt 1618 te Enkhuizen gehouden werd, kwamen de moeilijkheden tot een oplos-

1. Het heet: *Medicyn voor een siecke Ziele*; opgenomen in de bundel *Troost der Siecken*, Amsterdam 1670.

2. Biografische gegevens in B. Glasius, *Biog. Woordenboek*, Deel II, 's Hertogenbosch 1856, 386 v.

sing³. Door deze Synode werd uitgesproken dat Spranckhuysen een goed en getrouw dienaar van het Woord Gods was maar dat hij en zijn collega Isaac Junius zich te onbesuisd gedragen hadden; zij hadden n.l. over de in de gemeente hangende geschillen het een en ander het licht doen zien en vooral het boekje van Spranckhuysen was erg fel geweest. Ds Souterius, de predikant van de andere partij kreeg evenwel ook een berisping. Om de rust en orde in de gemeente te Haarlem te doen wederkeren werd besloten dat Junius en Spranckhuysen hun ambt zouden neerleggen, overigens met behoud van hun tractement, en dat zij een beroep naar een andere gemeente zouden afwachten. Aan beide werd beloofd, dat zij gunstige attestaties zouden meekrijgen, want er was zoals ter synode werd vastgesteld, geen sprake van dat deze predikanten iets zouden hebben geleerd dat in strijd zou zijn met Gods Woord en de belijdenis der kerk.

Spranckhuysen moet daarna al spoedig een beroep hebben gekregen, want nog in datzelfde jaar werd hij predikant te Woudrichem. Van Junius geldt hetzelfde, hij werd spoedig daarna predikant te Katwijk aan de Rijn. Spranckhuysen bleef in Woudrichem 7 jaren, in 1625 vertrok hij, zoals wij al vernamen, naar Delft. Toen hij overleed in 1650 was hij 63 jaar, hij was n.l. in 1587 geboren.

De indruk die wij uit het bovenstaande krijgen van de man met wie wij hier te maken hebben is, dat hij ongetwijfeld wat fel van aard is geweest. Hij heeft het gewaagd de meerderheid van de gemeente te Haarlem openlijk te trotseren; hij ging daarin evenwel verder dan hij gaan mocht. Zijn broeders ter Synode hebben hem op deze fouten gewezen, en — het mag tot zijn eer er aan worden toegevoegd — hun vermaning heeft hij welwillend aanvaard. Hij heeft zich ook op advies van de Synode met zijn gemeente verzoend en zo is hij toen naar Woudrichem vertrokken, waar hem een rustiger levensperiode wachtte⁴.

Meer dan één stichtelijk werk is door Spranckhuysen geschreven; men vindt ze alle bijeen in de uitgave van zijn, na zijn

3. J. Reitsma en S. D. van Veen, *Acta der Prov. en Part. Synoden*, Deel II, Groningen 1893, 5-11.

4. J. van Haeringen, *Geschiedenis der Kerkhervorming in Noord-Brabant en Limburg*, Heusden 1910, 111.

dood, uitgegeven *Opuscula Practica*⁵; het zijn er 8 in getal. Twee daarvan zijn aan de voorbereiding op de dood gewijd, een bewijs dat deze zaak hem zeer bezig gehouden heeft.

Het eerste tractaat gaat over de geestelijke strijd die tegen de dood gevoerd moet worden; het tweede tractaat, het uitvoerigste, beschrijft de overwinning die op de dood behaald kan worden. Het eerste tractaat⁶ verscheen in 1647, het tweede in 1648. In de *Opdracht* van het eerste tractaat 'Aen de Kercke Christi in Nederlandt en sonderlingh binnen de Stadt Delft' zegt Spranckhuysen: Het heeft mij "die nu tot een hooghen Ouderdom geklommen ben, en mijn ruste begin te ruycken, goed en nodich ghedacht, de penne op het Papier te setten, ende noch voor mijn verscheyden uyt dese Wereld, tot onderrechtinghe der Leersaemen, kortelijck te beschrijven dese Gheestelijke BATAILLE, en klaerlijck te betoonen, op wat wijze datmen den laetsten Vyandt, namentlijck den DOOD, gheluckelijck kan overwinnen, en sekerlijck over-gaan van dit tydelijcke leven tot het eeuwige". Op 60 jarige leeftijd voelde de schrijver zich dus al een oud man — de mensen stierven in die tijd gewoonlijk jonger dan nu — en doodsgedachten vervulden hem. Hij schreef voor anderen maar ongetwijfeld ook voor zichzelf toen hij zijn tractaten samenstelde. Onze bedoeling is eerst de inhoud van beide tractaten zo getrouw mogelijk weer te geven en daarna ze van een paar opmerkingen te voorzien.

De strijd tegen de dood

De wetenschap van het wêlsterven overtreft alle andere wetenschappen. Velen verdiepen zich in allerlei religie-verschillen, maar het belangrijkste is heilig te leven en zalig te sterven. In de hemel sterft men nooit, in de hel sterft men altijd, op aarde sterft men eenmaal. Als ons uurglas leeg is kan het niet nog eens worden omgekeerd. Hoe dwaas de mensen die niet de wêlstervenskunst beoefenen. Jozef van Arimethea had om het wêlsterven te leren van zijn luthof een 'Schoole des Doods' gemaakt. 's Mensen eeuwige wel of wee hangt van zijn manier van leven en sterven af⁷.

5. Volledige titel: *Opuscula Practica ofte Alle de Stichtelijke Werken die haar strekken tot een waare Oefeninge der Godsalicheydt, voor alle oprechte Christenen*, Franeker 1657. Deze uitgave is door mij gebruikt.

6. Volledige titel: *Geestelycke Bataille teghens den laetsten Vyandt den Doodt ofte heylsame onderrichtinghe om saligh te Sterven*.

7. *Geestelycke Bataille* 1 vv.

Hoe wij zalig kunnen sterven is een kennis die wij aan de Schrift moeten ontlelen. Het is de H. Schrift die leert waar de dood vandaan komt, wat hij is, en wat de mens moet doen om van hem geen nadeel te ondervinden⁸.

Men zal moeten weten waar de dood vandaan komt, anders zal men hem niet meester kunnen worden. De heidenen hebben de dood herleid tot de wet der natuur. Christenen weten beter. De dood is niet door God geschapen. De dood heeft de duivel tot vader en de zonde tot moeder; de duivel — die mensenmoordenaar van den beginne — heeft de macht des doods (Hebr 2:14); maar de dood is door de zonde gebaard (Jac 1:15). Zonde en dood hangen aan elkaar als naald en draad⁹.

Als ge zalig wilt sterven zult ge acht moeten geven op een aantal bijbelteksten die daarover spreken. In de eerste plaats op wat er staat in Job 14:14. Job zegt daar dat de dood een 'verandering' is. Ziehier wat het wézen van de dood is. De dood is niet een verbrijzeling, geen vernietiging, geen verdwijning van de mens, maar een verandering — ten goede of ten kwade. Er zijn heidenen geweest die de dood hielden voor een eeuwigdurende slaap, maar dat is hij toch niet, God zou dan niet aan Zijn recht komen; in de goddelozen wil Hij Zijn gerechtigheid betonen¹⁰.

Een tweede Schriftgedeelte waar ge acht op moet geven is Pred 7. Salomo wekt ons daar op een klaaghuys in te gaan (vs 2). Hij roept ons uit het huis der weelde als uit een winkel van ondeugden en stuurt ons naar het klaaghuys als een school der deugden. Hier vindt de mens breidels om zijn darterheid en andere zonden in te tomen. Het is niet prettig een mens te zien sterven, maar het is wel nuttig; de dood der stervenden is een spiegel voor de levenden. Zou iemand als hij aan tafel zit denken: het kon mijn laatste maaltijd weleens zijn — hij zal niet gulzig zijn. Zou hij 's morgens als hij zich aankleedt denken: deze dag kan mijn sterfdag zijn — hij zal niet pronken. Gij gierigaard, ga eens kijken in een sterfhuys; gij modepoppen, bedenkt dat ge naar het graf gaat; gij wulpse en dartele zondaren, de wormen zullen u eten als wittebroodskinderen¹¹.

8. A.w., 6.

9. A.w. 7 vv.

10. A.w. 11 vv.

11. A.w. 20 vv.

Het derde Schriftgedeelte waarop acht gegeven moet worden is het woord van Christus: Gij dan zijt ook bereid... (Luk 12:40). Ge zult u moeten ontlasten van uw wereldse beslommeringen. Maak tijdig uw testament; sluit daarin niemand der rechthebbenden uit; omschrijf alles duidelijk zodat er later geen misverstanden kunnen voorkomen. En dan: wend u tot God, zoek Hem, bekeer u! Weet dat zorgeloosheid een grote zonde is. Aan Nabal (1 Sam 25) en aan Herodes (Hand 12) kunt ge zien waartoe deze zonde leidt. Het is vooral de jeugd die vaak zorgeloos leeft. Jonge mensen vinden zich nog te jong om aan de dood te denken; maar ach, het leven is zo broos. En verwacht het toch niet van de oude dag, want dan zult ge koud en traag geworden zijn. En moet de Heere soms maar genoeg nemen met de herfstbladeren? — stel uw bekering en zoeken van God toch niet uit¹²!

Tot slot nog een Schriftgedeelte: 1 Kor 15:26b 'De laatste vijand, die te niet gedaan wordt, is de dood'. De dood is een vijand. Hij berooft u van alles, stoot u naakt deze wereld uit. Hij is wreed, hij vermoordt u; hij werpt uw lichaam voor de wormen. Hij legt allerlei lagen, neemt allerlei listen te baat. Hij kan verscholen zitten in de lucht die wij inademen; hij loopt naast ons op straat, hij ligt naast ons op bed. Men schildert de dood gewoonlijk als een geraamte: zonder ogen — hij ziet de persoon niet aan! Elke dode is een profeet die u toeroept: ge moet sterven! Voor de gelovigen is hij evenwel de láatste vijand, bovendien een overwónnen dood. Christus heeft hem overwonnen. Hij heeft de dood zijn wapenrusting afgenomen; gelijk David gedaan heeft bij Goliath — en toen deelde heel Israel in de overwinning! De dood slaat nu de zeis in het koren van een Ander. Maar het zal hem niet baten, wij zullen door Christus uit de dood gewekt worden. Ja nu al kunnen wij over de dood heersen en triumferen, n.l. door de kracht van Christus' Geest. Christenen, weert u ridderlijk tegen de dood¹³!

Wat zullen wij dan moeten doen om de dood te overwinnen? Twee dingen, wij zullen de dood zijn schadelijke wapenen moeten afnemen en anderzijds zullen wij onszelf van goede wapenen moeten voorzien. Bedenk dat de dood van zichzelf weerloos is. Al de wapenen die hij heeft heeft hij van óns gekregen. Snijd al uw zonden af en de dood is ontwapend, weerloos. Wapen uzelf

12. A.w. 27 vv.

13. A.w. 38 vv.

daarentegen met de wapenen van geloof en gerechtigheid; eigen u door het geloof de gerechtigheid van Christus toe; voeg er heilichheid des levens aan toe¹⁴.

Zo zult ge in dagen van ziekte sterk staan. Wat deze ziekten betreft, zij komen van God. Zij zijn lichtere soorten ofwel schermseligen van de dood. Leert men ziekten overwinnen dan zal men ook de dood kunnen overwinnen. Ziekten oefenen u alvast opdat ge, als de zwaardere strijd komt, kunt overwinnen. In zieke dagen hebt ge handen vol werk. Maak dan de rekening eens op; ga na of ge in uw leven God gegeven hebt wat Godes is en uw naaste wat van hem is. Herdenk ook de onverdiende goedheid Gods in uw leven en dank Hem daarvoor. Dank Hem voor alles, ook voor uw ziekte. Ge zult Hem ook moeten aanroepen, bidden, vooral om de vergeving van uw zonden. Betracht vervolgens lijdzaamheid en onderwerp u aan God. Laat een zielzorger roepen om u te troosten. Laat u door vrienden de *Ziekentroost* voorlezen of stukken uit de H. Schrift. Zij zullen u ook vragen mogen stellen, b.v. of ge belijdt een arme zondaar te zijn, of ge belijdt dood en hel verdiend te hebben, of ge gelooft al wat in de Schrift staat en wat geschreven staat in de Apostolische Geloofsbelijdenis, en of ge, indien ge weer beter wordt, bereid zijt God te dienen¹⁵.

Tot slot nog een paar regels voor de laatste levensuren. Men mag dan de zieke niet meer lastig vallen met allerlei aardse zaken, men mag alleen nog het ene nodige hem voorbehouden. Laat hij de ogen slaan op de gekruisigde Christus, laat hij de armen des geloofs opheffen naar de hemel. Zie hoe Christus gestorven is. Hij nam afscheid van Zijn moeder, droeg haar op aan Zijn discipel Johannes. Sterft een vader, het hoofd van het gezin, laat hij zijn kinderen opdragen aan enige godzalige lieden om er toezicht op te houden. Laat hij afscheid nemen van zijn vrienden, vooral van zijn vrouw en kinderen. Laat hij zijn kinderen kussen en zegenen. Laat hij een heilig leven besluiten met een heilig sterven. Laat hem, gelijk Christus gedaan heeft, aan het eind bidden en nog een paar psalmen opzeggen. Praktisch als Spranckhuysen altijd is, noemt hij aan het slot nog een aantal psalmen die voor zulk een gelegenheid in aanmerking komen¹⁶.

14. A.w. 47 vv.

15. A.w. 56 vv.

16. A.w. 67 vv.

De overwinning van de dood

Het tweede tractaat getiteld: *Geestelycke Triumphe over den laetsten Vyandt, den Doodt* (Ondertitel: *Een heylsame onder-richtinghe om getroost en blymoedich te sterven*), opgedragen aan de Gecommitteerde Raden der Staten van Holland en Westfriesland, wil, zoals er in de *Opdracht* staat, een 'kleyn handboexken' zijn, een 'Wegh-Wyser tot den Geestelycken en Hemelschen Vrede'. Het bevat 12 hoofdstukken, waarvan de eerste 11 troostgronden bieden waar zieken in het sterven gebruik van kunnen maken, terwijl het laatste een antwoord wil geven op vragen aangaande een vroege dood, een plotselinge dood en een pijnlijke dood.

De stelling van het eerste hoofdstuk is dat geen andere mensen dan alleen oprechte christenen gerust en getroost kunnen sterven. In zichzelf, zegt de schrijver, is de dood vol bitterheid; zo ook in hetgeen er aan het sterven voorafgaat en in hetgeen er op het sterven volgt. Men moet scheiden van vrouw, kinderen, goederen, en al wat op deze aarde aangenaam is. Ziel en lichaam worden van een gerukt, er worden pijnen geleden. Het lichaam wordt aan de vertering prijsgegeven. De ziel komt in het oordeel Gods. De dood is de koning der verschrikking. Evenwel, er zijn vertroosting; zij komen van God zelf. Waarin bestaan deze vertroosting; Soms hierin, dat de dood door God teniet gedaan wordt? God zou dat wel kunnen! Aan Henoch en Elia heeft Hij gegeven dat zij de dood niet hebben gezien. Degenen die Christus' wederkomst zullen beleven, zullen ook niet sterven, zij zullen verandert worden. Met ons is dat evenwel anders, wij hebben een andere troost. Dese dat de hoedanigheid van de dood veranderd is; van een vloek is hij een zegen geworden, van een ladder die afdaalt in de hel een ladder die doet opklimmen in de hemel¹⁷.

Ook heidenen, zegt Spranckhuysen, hebben gezocht naar troost tegen de dood. Ja er is niets waar zij meer naar gezocht hebben dan naar zulk een troost. Maar hun wijsgeren hebben hen niet veel verder gebracht. Zij zeiden: de dood is onvermijdelijk, je moet je er maar in schikken, of: het haalt niets uit bang voor de dood te zijn, tracht van de nood een deugd te maken. Er zijn er onder de heidenen inderdaad geweest die zich moedig en onverschrokken gedroegen ten aanzien van de dood, doch hun troost was schraal

17. *Geestelycke Triumphe* 1 vv.

en koud. Ook zijn er heidense wijsgeren geweest die zeiden: de dood moet men zich zo erg mogelijk voorstellen dan kan hij alleen maar meevallen. Zulk een geneesmiddel, zegt Spranckhuysen, is nog erger dan de kwaal. Weer andere wijsgeren zeiden: Zet de gedachte aan de dood uit uw hoofd, denkt er niet aan; zo spraken de Epicureeën, die mestvarkens. De Schrift zegt heel wat anders, n.l. dit dat wij moeten leren sterven éér het sterven wordt. De heidense stervenstroost is maar waterverf geweest, één buitje er over en zij is weg. Alleen ware christenen kunnen welgemoed, gewapend en getroost sterven. Al heeft ook een christen een natuurlijke vrees voor de dood, een vrees die zelfs ook de Heere Christus in Gethsemane gekend heeft, hij overwint die vrees, ontvangt de dood als uit 's Heeren hand, gehoorzaam en gewillig, ja zelfs dankbaar; immers, de dag des doods brengt hem in het hemelse paradijs¹⁸.

De stelling van het tweede hoofdstuk is, dat een oprecht christen getroost sterft omdat hij een grondige kennis heeft van de ellende van dit tijdelijke leven. Leven en dood vertonen zich aan de natuurlijke mens met een bedriegelijk gezicht; het leven doet zich beminlijk en vriendelijk voor, maar achter dat schoon gelaat gaat heel wat moeite en verdriet schuil; de dood daarentegen draagt een afgrijselijk masker, maar achter dat afschrikwekkende gaat schuil een zoete rust. Wanneer wij nu discipelen van Christus worden, worden de ogen van ons verstand, nadat wij wat oefeningen hebben opgedaan op Zijn heilige school, geopend en dan verdwijnen dat bedriegelijke gezicht van het leven en dat afgrijselijke masker van de dood. Wij gaan dan van het leven walgen, want wij worden gewaar dat het vanwege de zonde met tranen begint en ook weer met tranen eindigt. Daarentegen begint de dood ons te behagen, want wij bemerken dat hij een einde maakt aan alle moeite en ellenden van dit leven en een begin maakt aan het eeuwig gelukzalige leven¹⁹.

Men mene niet dat Spranckhuysen hiermee zeggen wil, dat het tijdelijke leven op zichzelf genomen verwerpelijk zou zijn. Integendeel! Hij zegt: in zichzelf is dit leven zeer goed, het is een voortreffelijke gave Gods. Maar, zo vervolgt hij, het is niet gebleven wat het was toen de mens het van God ontving bij zijn schepping. Het leven van Adam en van al zijn nakomelingen is na de val heel anders geworden dan het tevoren was. Het menselijke leven is

18. A.w. 4 vv.

19. A.w. 8.

nu een leven in de zonde geworden. In zonde heeft mij mijn moeder ontvangen, zei David (Ps 51). Al vanaf onze ontvangenis kleeft ons de zonde aan. Hier komt bij, dat de zonde in het leven van de mens zichzelf ook straft. Wat vergif is in de maag, en wat een zwaard is in het hart, dat is de zonde in 's mensen leven. De zonde kwetst en wondt de menselijke natuur; zij vervalst en vergiftigt al wat hij bezit; zij werpt hem een hele reeks van zware plagen op de hals, die hem het leven menigmaal tot een last maken. Toen aan de stokoude Jacob door de farao gevraagd werd hoe oud hij was, zei Jacob: 130 jaar, maar hij voegde er aan toe: Weinig en kwaad zijn de dagen der jaren mijns levens geweest (Gen 47:9). Het leven is kort en vaak zwaar en moeilijk. Het staat nooit stil, het neemt met de dag af. Het begint met een nevelige morgen. Velen sterven al in de geboorte, eer zij weten wat leven is; niet meer dan een tiende deel dergenen die geboren worden wordt oud. In sommige opzichten is ons leven, ten gevolge van de zonde, nog ellendiger dan dat der dieren. Geen schepsel is bij de geboorte zo hulpeloos als de mens. Wordt er naar een pasgeborene niet omgekeken hij zou vergaan in eigen vuil en stank. En dan moet je de mens zien als hij oud geworden is. Daar zit hij dan in een hoekje bij de haard, blind en doof, of kreupel, of kinds, zichzelf tot een verdriet en een ander tot last. Zijn ogen lopen, zijn neus druipt, zijn borst rochelt; hij heeft niets meer behouden van zijn vroegere schoonheid en kracht; zijn geest is dof, zijn humeur gemelijk, zijn rug is krom, hij neigt naar het graf, ja is zelf al een levend graf gelijk. Ons lichaam is een vat vol ellende, een vuile goot, met een verdorven ziel. Ons deel in dit leven is hard werken, veel verdriet, vele zorgen. Maar menigeen is blind, ziet het niet, wil er ook niet aan²⁰.

De stelling van het derde hoofdstuk is, dat een oprecht christen getroost sterft omdat hij een grondige kennis heeft van de nuttigheid van de dood. Een christen ziet de dood niet enkel in de spiegel van de Wet (als loon op de zonde), want dan is het leven inderdaad beter dan de dood, maar hij ziet de dood vooral in de spiegel van het Evangelie en dan is hij een zachte rust, een aflegging van alle zonde en ellende en een doorgang tot in het eeuwige leven. Ongelovigen verstaan dit niet, zij zien er een paradox in; en toch is het waar. De oprechte gelovigen zijn verlicht door Gods Geest, zij zien het²¹!

20. A.w. 8 vv.

21. A.w. 16.

Een oprecht christen houdt de dood voor een zoete slaap. Wij lezen in het Oude Testament menigmaal van vromen die 'ontsliepen' met hun vaderen. Van Lazarus zei de Heere Jezus: Hij slaapt. Graven zijn 'dormitoria' (slaapsteden). Een mens kan niet altoos hier op aarde leven; men kan aders laten, purgeren, smeren en zalven zoveel men wil maar men moet sterven. De slaap is een broer van de dood en toch wie slaapt leeft — zo leeft ook de ziel van de dode²².

De dood is een verlossing. De ziel komt door de dood op vrije voeten. Het lichaam keert weer terug tot haar ware element, immers zij is uit het stof genomen, en de ziel keert terug tot haar eerste begin, n.l. tot God. De dood is een vroedvrouw die de ziel verlost. De vogel is nu uit de kooi, in de vrije lucht; de dood opent een deur. De ziel lag in het lichaam gevangen; zij woonde niet als een koningin in haar paleis maar lag als een deugniet in de kerker. Terecht heeft de wijze Plato het lichaam de kerker der ziel genoemd. De ziel is in het lichaam gelijk Jona in de vis. Ja gelijk vier planken een doodkist zijn voor het lichaam, zo is ook het lichaam een levend doodkist voor de ziel²³.

De dood van een waar christen brengt hem gewin. Als christenen sterven verhuizen zij van een onreine stal naar een rein paleis, uit een vreemd land naar hun vaderland; zij varen als op een snelle wagen naar de hemel. Wat zou een christen toch kunnen bewegen om hier beneden te blijven! De wereld is voor hem slechts in schijn vriendelijk. Christus heeft zich door de luister der wereld niet laten verblinden. Hij heeft gezegd: Heb de wereld niet lief noch iets dat in deze wereld is. Een christen laat de wereld niet baas worden over zijn edele ziel²⁴. Alles is ijdelheid, zei Salomo, 'Tis ghelijck een Riet, van buyten yet, van binnen niet'²⁵. Alles is ook ongestadig en veranderlijk. Aan alles kleeft onrust, narigheid, ellende. De wereld speelt met de mens een spel met een droevig einde. Wij staan allen op het ijs van één nacht. De wereld is veelal een jammerdal, een tranendal, en een schouwplaats van ergernissen. Zouden de christenen dan niet uitzien naar verlossing?²⁶

22. A.w. 16 v.

23. A.w. 18.

24. A.w. 19 v.

25. A.w. 20

26. A.w. 21 vv.

De stelling van het vierde hoofdstuk is, dat een oprecht christen getroost sterft omdat hij een vast geloof heeft. Het geloof is een rijke schat, een juweel. Van de boom des geloofs kan men plukken rechtvaardigheid en leven. Wat de boom des levens was in het midden van het paradijs dat is Jezus Christus in het midden van de kerk. Ongelovigen kunnen in de ure des doods geen ware troost vinden, maar christenen hebben door het geloof een rijke schatkamer. Christenen zeggen: door het geloof zullen wij leven en zullen wij een beter leven erven. Het geloof verzekert zich aan gaande Gods beloften. Geloof en hoop gaan samen in het verwachten. Het geloof is het oog, de hoop is de verrekijker. Het geloof geeft ons moed²⁷.

De stelling van het vijfde hoofdstuk is dat een oprecht christen troost vindt in het geloof in God de Vader, de Almachtige, Schepper des hemels en der aarde. Het ware geloof zegt: Deze God is mijn God. Welnu, wie God aan zijn zijde heeft heeft genoeg. Alles werkt bij de gelovigen mede ten goede. Oprechte christenen mogen weten dat zij tot kinderen aangenomen zijn, Gods erfgenamen zijn, delen in des Vaders liefde en dat Hij ze nimmermeer zal verlaten. Zo kan men in de aanvechtingen op het sterfbed gerust zijn en zeggen: Vader, in Uwe handen beveel ik mijn geest²⁸.

De stelling van het zesde hoofdstuk is dat een oprecht christen troost vindt in het geloof in Jezus Christus, Gods eniggeboren Zoon, onze Heere, die ontvangen is van de Heilige Geest, enz. Christus ziende en omhelzende zeggen de gelovigen met de oude Simeon: Nu laat Gij, Heere, Uw dienstknecht gaan in vrede, naar Uw Woord, want mijn ogen hebben Uw zaligheid gezien; en met Paulus: Dood, waar is uw prikkel? Christus' kruis was hun kruis, Zijn dood hun dood, Zijn opstanding hun opstanding. Gelijk Simson honing gevonden heeft in de leeuw, zo vinden christenen troost tegen zonde en dood in het kruis en de dood van Christus. Reeds Bernard heeft gezegd: Christus' dood is de dood van mijn dood! Bovendien, Christus is de Eerstgeborene uit de doden. Hij heeft een nieuwe en verse weg gebaad. Nu reeds zijn wij met Hem in de hemel gezet. In Hem heeft ons vlees een pand in de hemel, de H. Geest is het tegenpand. Gelijk Jozef vooruitgezonden is naar Egypte om daar voor zijn broeders plaats te bereiden, zo is Chris-

27. A.w. 25 vv.

28. A.w. 35 vv.

tus voor ons gegaan naar de hemel, ook om plaats te bereiden²⁹.

De stelling van het zevende hoofdstuk is, dat een oprecht christen troost vindt in het geloof in de Heilige Geest. De H. Geest heet in de Schrift de Trooster, Hij is ook de Ziekentrooster. Hoe troost Hij dan? Op drieërlei wijze: 1 Hij beweegt de harten tot geduld en lijdzaamheid. Men onderwerpt zich dan gewillig aan de Heere en men zegt: Niet mijn wil maar Uw wil geschiede. Men stemt in met wat Paulus schreef: Niemand van ons leeft zichzelf en niemand sterft zichzelf; want hetzij dat wij leven, wij leven den Heere, hetzij dat wij sterven wij sterven den Heere; hetzij dan dat wij leven, hetzij dat wij sterven, wij zijn des Heeren (Rom 14:7-8). Men zegt met Job: Zouden wij het goede van God ontvangen, en het kwade niet ontvangen? (Job 2:10) 2 Hij geeft een brandende begeerte naar de hemel; waardoor wij onze natuurlijke vrees voor de dood overwinnen. 3 Hij geeft ook een voorsmaak van de hemel. Stefanus heeft de hemel al zien opengaan³⁰.

En dan is er ook nog dit, dat in de gelovigen de H. Geest intrek genomen heeft; zij zijn daardoor tempelen van de H. Geest geworden en zullen dat ook blijven. De dood lijkt ook de gelovigen geheel en al te vernielen, doch dat is maar schijn, want de H. Geest woont in hen. De H. Geest gaat met onze dode lichamen mee het graf in, en bewaart onze beenderen, ook al zijn zij tot stof vergaan. Ons lichaam is een paleis dat door de Koning weer geheel zal worden opgebouwd³¹.

De stelling van het achtste hoofdstuk is, dat een oprecht christen troost vindt in het geloof aangaande één heilige, algemene, christelijke kerk. De kerk is het doelwit van al Gods werken. Zij heet het lichaam van Christus, Hij is het Hoofd ervan. In Hem, het Hoofd, behouden wij het leven. Gelijk een bloem haar leven behoudt in wortel en bol ook al is zij verwelkt, wat dan ook in de lente openbaar komt, zo behouden ook wij midden in de dood het leven in Christus, onze Heere en Hoofd³².

De kerk heet ook Christus' bruid. In het sterven zal men mogen zeggen: Ik behoor bij Christus' bruid, Zijn uitverkorene — en haalt niet elk bruidegom zijn bruid naar zich toe? De kerk is

29. A.w. 49 vv.

30. A.w. 59 vv.

31. A.w. 66 vv.

32. A.w. 69 vv.

ook het koninkrijk der hemelen, de Stad die fundamenten heeft. Er is een strijdende en een triumferende kerk; de triumferende is boven; daar is rust. De dood kan tegen deze Stad niets beginnen; hier bewaart God de Zijnen. De kerk is ook de ark, men wordt in haar behouden³³.

De stelling van het negende hoofdstuk is, dat een oprecht christen troost vindt in het geloof in de gemeenschap der heiligen en de vergeving der zonden. Is een christen erg ziek dan zijn er altijd wel enige heiligen die hem bezoeken. Zij geven blijken van medelijden, want zij hebben geleerd bedroefd te zijn met de bedroefden; zij troosten hem, zij bidden voor hem en zij tonen hun liefde met de daad. Als een christen op zijn ziekbed ligt mag hij weten dat alle heiligen voor hem bidden (Ef 6:18). Hun gebeden zijn gelijk evenzovele schepen op zee, uitgevaren om wat te halen ten behoeve van heel de gemeente. Elke zieke heeft deel aan alle gebeden. Dit te bedenken sterkt tegen de dood. Verder, ook de engelen staan ons ten dienste; zij verdrijven van het sterfbed de boze geesten; zij spreken de ziel van de gelovige als hij overleden is vriendelijk toe, prijzen hem gelukkig met de zojuist behaalde overwinning op de laatste vijand, waarna zij die ziel voeren in de schoot van Abraham. Verder waken zij ook over de lichamen der heiligen in het graf³⁴.

De stelling van het tiende hoofdstuk is, dat een oprecht christen troost vindt in het geloof in de opstanding der doden en in het eeuwige leven. Christenen houden ook hun lichamen in ere; zij weten dat hun lichamen eens weer met hun zielen verenigd zullen zijn. Sterft een christen dan geleiden zijn vrienden hem naar het graf; God echter gaat nog verder mee, Hij gaat n.l. ook met hem mee in het graf, en zal hem er ook weer uithalen. Straks zullen onze lichamen schoner zijn dan die van Adam en Eva voor de val, zij zullen fris en kloek en vaardig zijn. Het graf is een smeltkroes waarin het schuim zal achterblijven. Hoe blij zullen ziel en lichaam elkaar straks begroeten!³⁵

In het eeuwige leven zal er een aanschouwen van God zijn; er zal grote blijdschap in God zijn. God zal alles in allen zijn. En

33. A.w. 73 vv.

34. A.w. 78 vv.

35. A.w. 91 vv.

het zal eeuwig duren. De eeuwigheid is n.l. een rad dat immer draait³⁶.

De stelling van het elfde hoofdstuk is, dat een oprecht christen troost vindt in het bezit van een goed geweten. Om een goed geweten te hebben moet men Gods wil kennen, zichzelf steeds weer onderzoeken, bidden en zich beteren. Een goed geweten maakt een sterfbed zacht. Het is om die reden dat de martelaren zoveel pijnen hebben kunnen doorstaan. Een goed geweten maakt ons vrijmoedig, ook in de dood; het geeft ons vrede³⁷.

In het twaalfde, het laatste hoofdstuk, gaat het allereerst over een vroege dood. In overeenstemming met hetgeen in de Dordtse Leerregels hierover geleerd wordt schrijft Spranckhuysen: 'Wat die ghene belanght, welcke sterven in haer teere Kindsheyd, ghebooren sijnde van heylige Ouders, men en heeft aen derselviger Salicheyd gheensins te twifelen'. Als reden daarvoor noemt hij dat zij 'Bondtghenoten Godts' zijn, zowel als hun ouders. Koning David heeft niet getwijfeld aan de zaligheid van zijn jonggestorven kind (2 Kon 12). Christus heeft van de kinderen gezegd: Hunner is het koninkrijk der hemelen (Mark 10)³⁸. Doch hoe is het gesteld met de oudere jeugd indien zij door de dood wordt overvallen? Wij laten Spranckhuysen zelf het antwoord geven: 'Wat belanght diegene, welcke de Kindsche schoenen hebben uytgetrocken en Jongelingen beginnen te worden: Wanneer deselve sterven, eer sy noch een vaste grondt gheleydt hebben van Kennisse, Geloven Hopen enz., soomen slechts in deselve speurt eenige goede Beghinselen van Sedicheyd en Deugdt: soomen bevindt, dat sy Godt vreesen en haer Ouders eeren: soomen merckt, dat sy een leersaem gemoedt hebben, dat sy de Heylige Schrift en andere goede Boecken somwijlen leesen, dat sy Godts naem niet en misbruyken maer by alle ghelegentheydt aenroepen, dat sy geerne ter Kercken gaen om Godts H. Woordt te hooren, en ook niet ongeerne daer van spreken, enz., dan en heeft men ook gheen twifel te slaen aen haere Salicheydt'. Kortom, een vroege dood is dus lang niet altijd een onzalige dood³⁹.

Wat vervolgens een schielijké of plotselinge dood betreft,

36. A.w. 98 v.

37. A.w. 102 vv.

38. A.w. 117.

39. A.w. 118.

ook die behoeft niet een onzalige dood te zijn. De vraag is maar of men bereid was. Men kan een maandenlang ziekbed hebben en toch verloren gaan⁴⁰.

Tot slot nog iets over een harde en pijnlijke dood. Men moet niet menen dat een rustige dood altijd een goede dood is, en dat een onrustige dood, gepaard gaande met veel strijd, altijd een onzalige dood is. Geloof en hoop kunnen naar het schijnt bezwijken, terwijl zij toch wel degelijk aanwezig zijn. Voor Christus is het Kruis ook allerm minst een 'sacht Beddeken' geweest. Elia is vertrokken met vúrige wagens, getrokken door vúrige paarden⁴¹.

Opmerkingen

Er zijn in deze twee geschriften 3 punten die er als het ware uitspringen en dus zich er voor lenen nader onder de aandacht te worden gebracht.

1. Het lichaam heet een kerker der ziel en dit is dan bij Spranckhuysen nog maar één der aanduidingen van het lichaam die bedenkingen kan oproepen. Weliswaar is de uitdrukking bij deze schrijver niet nieuw. Wij kwamen haar al bij zijn voorgangers, ook bij Calvijn, tegen; maar Spranckhuysen benadrukt het toch wel heel sterk. Bovendien heeft hij er Plato bij aangehaald. Hier heeft men toch wel echt een bewijs in handen, zal misschien menig theoloog van deze tijd zeggen, van de verregaande invloed van Plato op de oude gereformeerde theologie en vroomheid. Pas in onze tijd zou men de waarde van het menselijke lichaam herontdekt hebben; men ziet de mens niet meer als ziel én lichaam maar als een eenheid; men acht de stoffelijke zijde van zijn bestaan niet minder belangrijk dan wat dan de ziel wordt genoemd.

Het ligt niet in onze bedoeling reeds hier op dit probleem dieper in te gaan, wij hopen er later, aan het slot, aandacht aan te schenken. Toch willen wij nu alvast opmerken, dat in de gereformeerde theologie nimmer de eenheid van ziel en lichaam, en dus van de hele mens is ontkend, integendeel. Niet voor niets is er steeds weer gezegd, dat in de opstanding ten laatste dage beide elkaar met vreugde zullen begroeten en dat zij dan sámen gered zullen zijn.

Er komt bij, dat men ondanks alle in onze oren hardklin-

40. A.w. 120.

41. A.w. 121 v.

kende uitspraken over het menselijk lichaam toch nooit dat lichaam veracht heeft; ook Spranckhuysen heeft gezegd, dat het zijn verzorging moet hebben en dat het een gave Gods is, ja zelfs een tempel van de H. Geest. Dit zijn gegevens die men anti-platonisch zou mogen noemen. In het Platonisme of Neoplatonisme valt het menselijk lichaam buiten de schepping en kent men geen opstanding der doden.

Hier komt dan ook nog bij, dat volgens Spranckhuysen en volgens alle oude gereformeerde theologen, het zondige niet zit in het stoffelijke als zodanig, gelijk bij Plato en in het Neoplatonisme het geval is. Niet voor niets is door Spranckhuysen de ziel voorgesteld bij een 'deugniet' in de gevangenis. Elders spreekt hij van een verdorven ziel. In het Griekse denken is de ziel van de mens iets goddelijks in de mens, geen deugniet en niet verdorven. Men zal er dan ook eens mee moeten ophouden met zo gemakkelijk te spreken van platonische of neoplatonische invloeden in de gereformeerde theologie en vroomheid.

Hoe dan Spranckhuysen en vele anderen er toe gekomen zijn om over het menselijk lichaam te spreken als een kerker der ziel, is een andere kwestie die wij verderop nog ter sprake zullen brengen.

2. De functie van de Apostolische Geloofsbelijdenis in Spranckhuysens stervenskunst. De troost voor de stervende christen wordt door hem voor een groot deel ontleend aan hetgeen de kerk van alle eeuwen beleden heeft in de Apostolische Geloofsbelijdenis. Hierin komt tot uiting wat men zou kunnen noemen het katholieke van de gereformeerde stervenskunst en trouwens van heel de gereformeerde vroomheid. Het persoonlijke geloofsleven is sterk betrokken op wat de kerk op grond van de Schrift alle eeuwen door beleden heeft. Men sterft niet op zijn eentje. Men zal zelf persoonlijk moeten geloven, maar het is een geloven samen met alle heiligen. Men stemt in, van harte, met wat ook al de voorgelachten geloofd en beleden hebben, en in dat geloof sterft men. Alleen, het moet oprecht en levend zijn. Bij Gerson zijn wij tegen gekomen, dat in zijn stervensleer de stervende werd voorgehouden te sterven als een getrouw zoon van de heilige moederkerk, waarmee dan de kerk van Rome is bedoeld; dat is rooms en niet katholiek. Spranckhuysen was katholiek, Gerson niet.

Men zal uiteraard een stervende wel vragen mogen stellen, maar zij dienen een respons uit te lokken op hetgeen als de ware

troost beleden is in de Apostolische Geloofsbelijdenis. Zo is het door Spranckhuysen en anderen bedoeld. Alle houvast ligt buiten ons, in God de Vader, in de Zoon, en in de Heilige Geest, in het werk van de drieënige God.

3. De gemeenschap der heiligen. Wat hierover door Spranckhuysen gezegd is doet denken aan hetgeen wij hierover tegenkwamen bij Luther. Er is een delen in al de gebeden van heel de kerk. Alle heiligen en engelen staan als het ware rond het bed van de stervende christen en ondersteunen en bemoedigen hem. Wij zijn geborgen in Christus die het Hoofd van het hele lichaam is. Het zijn uitermate warme, bemoedigende en vertroostende gedachten. De troost die Spranckhuysen zijn lezers heeft voorgehouden mag in waarheid tróóst worden genoemd, een ware lévens- en stérvens-troost.

Hoofdstuk VII
JACOBUS BORSTIUS RAAD TEGEN DE DOOD

Borstius' levensloop

Jacobus Borstius was van geboorte een Noordhollander¹. Juli 1612 werd hij geboren te Purmerland. Zijn ouders waren on-aanzienlijken; hij was dus een man uit het gewone volk; hij heeft daar in stijl en preekwijze zijn levenlang blijken van gegeven. Hij was een ware volksprediker.

Zijn eerste godsdienstig onderricht kreeg hij van zijn ouders en van de toenmalige predikant van Purmerland, Johannes Jacobi Gaal². Deze predikant is het geweest die hem ook op het studiepad geholpen heeft. Hij drong er bij Jacobus' vader op aan de zoon te laten studeren³.

In Haarlem bezocht hij de Latijnse School; daarna heeft hij nog enige tijd op een soortgelijke school in 's Hertogenbosch ver-toefd, waar hij Voetius en Udemans ontmoette, twee theologen tot wie hij zich steeds aangetrokken is blijven voelen.

In 1633 werd hij als student ingeschreven aan de universi-teit te Leiden. 3 Jaren later, in 1636, werd hij aangetast door de pest; een poosje zweefde hij nu tussen dood en leven, maar hij herstelde, al bleef een litteken in zijn hals van deze ernstige ziekte over.

Reeds te Leiden heeft hij zich behalve in de theologie ook grondig in de Engelse taal verdiept. Reeds toen schijnt hij onder invloed te hebben gestaan van de Engelse practici⁴. In zijn later leven heeft hij enkele werken van Durham en van Rutherford uit het Engels in het Nederlands vertaald.

Klaargekomen met de universitaire studie werd hij in 1638

1. Biografische gegevens in *Biographisch Woordenboek* (De Bie en Loos-jes), deel I. 515vv; en *Biog. Woordenboek* van Glasius, deel I. 140 vv

2. P. H. Moelker, *De kerkelijke geschiedenis van Purmerland en Ilpendam*, 1973, 127

3. Jac. Borstius, *Geestelicke Genees-konst*, deel I, Voorrede

4. J. Hartog, *Geschiedenis der Predikkunde in de Protestantsche kerk van Nederland*, Utrecht 1887², 88

predikant van Wormerveer en Zaandijk. Hij was de eerste predikant van deze beide dorpen; alles moest er nog van de grond af worden opgebouwd. Bijna 6 jaar bleef hij hier, toen werd hij beroepen te Dordrecht, een beroep dat door hem werd aangenomen.

Ongeveer 10 jaren stond Borstius te Dordrecht. Hij was hier bevriend met Thomas Marshall, predikant bij de Engelse Gemeente, en met Robert Paget, predikant bij de Schotse gemeente (een broer van John Paget, te Amsterdam) en met andere predikanten als Udemans in Zierikzee. Als prediker genoot Borstius groot aanzien; hij trok hele scharen volk; als hij zou preken stonden in Dordrecht al uren van tevoren de hoorders voor de kerkdeur⁵.

In 1654 werd hij beroepen te Rotterdam. Ondanks alle smeebeden van de Dordrechtenaren nam hij het beroep aan. Borstius kwam hier in een hele kring van geestverwante predikanten, waartoe o.a. Ridderus en Simonides behoorden.

Vanaf 1672 werd Borstius' gezondheid sukkelend; naar alle waarschijnlijkheid had hij niersteen; hij heeft met het ouder worden ondragelijke pijnen geleden. In juli 1680 overleed hij, 68 jaren oud; in zijn sterven werd hij bijgestaan door zijn Rotterdamse collega Gregorius Mees⁶.

Verscheidene werken zijn door Borstius nagelaten; daaronder het boek dat wij hier bespreken, getiteld: *Geestelike Genees-konst, Inhoudende Raedt tegen de Doodt, ende Middelen tot een eeuwig-durende Gesontheydt* (in twee delen). De eerste druk van dit boek verscheen in de jaren 1651 en 1652; daarna verschenen er nog verscheidene herdrukken (tot in de 19e eeuw toe)⁷. Men zal dus mogen aannemen dat er vraag naar dit boek geweest is en dat het gelezen werd⁸. Wie het in handen neemt en inziet, kan zich daarover niet verbazen; het is zeer levendig en beeldrijk geschreven.

Borstius is een zeer belezen man geweest; goed thuis in de theologie, maar ook in de klassieken en, zoals wij al hoorden,

5. G. D. J. Schotel, *Kerkelijk Dordrecht* Deel I, Utrecht 1841, 449 vv

6. Zie over Mees mijn *Beleefd Geloof*, Amsterdam 1974, 121-143

7. Wij gebruiken voor deel I de uitgave Dordrecht 1655 en voor deel II de uitgave van Dordrecht 1652

8. Een treffend voorbeeld daarvan vindt men bij J. Wesseling, *Kerkelijk leven in Hoek*, Terneuzen 1952, 46

speciaal in de werken der Puriteinen. In zijn boek dat hier door ons besproken zal worden heeft hij een keer verwezen naar *Meditatien van de doot* van John Paget. Ook de tegenstanders van de gereformeerde religie kende Borstius heel goed; ook in dit boek kruist hij een enkele keer met hen de degen. Hij moge hier en daar naar de begrippen van een latere tijd wat platvloers zijn geweest, hij was daarin een kind van zijn tijd en wij zien het gaarne over het hoofd als wij letten op het vele waardevolle wat door hem gezegd is.

Inhoud van het boek

Ook nu willen wij weer eerst een zo getrouw mogelijke weergave bieden van de inhoud van het boek dat wij bespreken, om daarna er een paar opmerkingen onzerzijds aan toe te voegen.

In de *Opdracht* van deel I richt hij zich tot de burgemeesters, schepenen en raden van de stad Dordrecht. Mijn raad tegen de dood, zo begint hij, heeft niet de bedoeling de mensen op aarde te houden, wat trouwens niet zou kunnen, maar hen in de hemel te brengen. Het gaat er mij om dat voor hen het sterven niet meer een sterven zal zijn. Het leven hier op aarde is maar een schim en flauw schijnsel van het ware leven. Het oog moet gericht zijn op de hemel. De dood is niet alleen maar een 'hikje en een snikje' en daarom moet men bijtijds zich op het sterven voorbereiden, zich tegen de dood wapenen.

Na deze Opdracht volgt dan het eigenlijke boek. Het eerste wat daarin door Borstius aan de orde wordt gesteld is de aange naamheid en liefelijkheid van het leven en het verschrikkelijke en afschrikwekkende van de dood. De mens houdt van niets zoveel als van het leven en hij haat niets zozeer als de dood. Snedig merkt Borstius op: Zelfs een mennist laat zich niet graag doodslaan! Het moet al een zeer devote martelaar van de duivel zijn die zijn geld liever heeft dan zijn leven. Van vrouw en kinderen, huis en goed scheiden is moeilijk. Vooral gierige, genotzuchtige en wellustige mensen kunnen moeilijk het leven loslaten⁹.

Tegen de dood is geen kruid gewassen. Tegen pijnen hebben de dokters nog wel wat maar niet tegen de dood¹⁰.

Het is mogelijk op een natuurlijke, wereldse wijze zich te

9. *Geestelike Genees-konst*, deel I, 3 vv

10. A.w. 36

harden tegen de dood. Dat hebben b.v. de Epicureeën gedaan, zij leefden als mestvarkens. Maar zo geniet men niet de ware troost¹¹.

Vele naamchristenen doen helaas niet veel beter. Zij bannen de dood zo ver mogelijk uit hun gedachten. Zonder enige grond er voor te hebben beelden zij zich in dat zij voor de dood niet bang behoeven te zijn. Wordt een mens dan niet uit genade zalig? zeggen zij; worden wij niet omniet gerechtvaardigd? en is de hemel niet een geschenk van God? Zij menen op hun kousen of schoenen zomaar de hemel te kunnen binnenlopen. Zorgeloos levend eigenen zij zich toch de beloften Gods toe. Zij misbruiken de leer der genade. Neen, zo zal het toch niet gaan. Er zal geestelijk leven moeten zijn; men zal zich moeten overgeven aan Jezus; Hij weet raad tegen de dood; Hij is de boom des levens¹².

Na zo al een paar eerste grondlijnen te hebben getrokken geeft Borstius vervolgens een brede uiteenzetting van de verschillende soorten van de dood die er zijn. Er is ten eerste een lichamelijke dood. Hij is de straf die volgde op Adams zonde in het paradijs. Terstond na zijn val is Adam gestorven, want zijn leven was voortaan een gedurig sterven, een steeds de dood onderworpen zijn. Het is de mens gezet eenmaal te sterven en daarna het oordeel; vooral dat laatste maakt de dood zo erg. Het sterven zelf, och dat zou nog wel gaan, daar kan men zich nog wel tegen harden, maar: daarna het oordeel...¹³ Wat verderop geeft Borstius een nog nadere beschrijving van de lichamelijke dood. In ziekten en kwalen ziet hij voorboden van de dood. Zo ras wij geboren worden en beginnen te leven, gaan wij al naar de dood toe, beginnen wij dus ook al te sterven. Op allerlei wijze kan de dood ons vinden; ziekten behalen gewoonlijk de grootste buit. Laten wij de dood tegemoet zien, alle dagen ons aan de dood gewennen, gelijk ook Paulus gedaan heeft. Laten wij op onze bruiloften, aan onze maaltijden, midden in onze vreugden aan de dood denken en het thema van de dood aan de orde stellen. De dood te leren kennen en zich tegen hem te wapenen is niet het werk van een ogenblik, er zit veel aan vast, er is veel oefening voor nodig. Men moet de dood lang aanzien, pas dan zal hij zijn kracht verliezen¹⁴.

11. A.w. 25

12. A.w. 26 vv

13. A.w. 47 v

14. A.w. 39 vv

Er is in de tweede plaats de geestelijke dood. Die bestaat hierin, dat wij zondaren beroofd zijn van het beeld Gods, niet meer God kennen en niet heilig leven. Geestelijk dood zijn alle ongelovige en onwedergeboren mensen. Zij zijn dat op drieërlei wijze. In de eerste plaats doordat zij door God voor dood worden gehouden. Gelijk iemand over wie het vonnis des doods is uitgesproken al bij de buitenwacht voor een dode wordt gehouden, ook al leeft hij nog wel. In de tweede plaats doordat hun ziel gestorven is door het venijn van de zonde. In de derde plaats doordat de executie al aan de gang is. Er zijn goddelozen die de beul al in eigen boezem hebben, hun geweten; de angsten en verschrikkingen van de hel zijn als rakkers van de duivel al bij hen op de vloer. De geestelijke dood heeft bepaalde kenmerken; hiertoe behoren: 1 Geestelijke ongevoeligheid en onbewegelijkheid. Een geestelijk dode is ongevoelig voor de heerlijkheid en schoonheid van Christus, voor de liefelijkheid van Gods huis en voor de taal die de Wet spreekt. Hij moge wat kunnen praten over geloof en bekering, het is gelijk het praten van een papegaai, hij weet niet wat hij zegt, hij praat slechts na hetgeen hij ergens gehoord of ergens gelezen heeft. Hij voelt niet zijn hoogst ellendige staat, zijn aangeboren verdorvenheid. Zijn hart is hard. In geestelijke dingen heeft hij geen smaak, hij praat er ook niet graag over; wordt er over wereldse zaken gesproken dan is hij pas op zijn praatstoel. 2 Het verbreiden van een onwelriekende geur. Een geestelijk dode veroorzaakt stank. Zelf merkt hij dat niet; in eigen oog is hij goed en braaf. 3 Liggen in het stof der aarde. Geestelijke doden zijn aards, worden dat vaak gaandeweg meer; zij worden steeds harder en kouder en zakken steeds dieper in het slijk der aarde weg¹⁵.

Er zijn ook geveinsden. Zij menen te leven en geven dat ook voor, maar zij zijn dood. Zij vertrouwen op hun goed leven; zij meten zich vaak alleen met anderen die nog slechter zijn. Ook zijn er die nog nooit aan zichzelf getwijfeld hebben; zij gaan immers al zovele jaren trouw naar de kerk, zij hebben al zo vaak aan het Avondmaal deelgenomen, zij hebben veel gebeden, zij hebben veel aalmoezen gegeven — maar zij bezien zichzelf alleen van de buitenkant, zij zien niet zichzelf van binnen. Ook zijn er die te lui en te traag er voor zijn om ooit zichzelf te onderzoeken; zij kijken nimmer in de spiegel van de Wet, zij beâmen wat er gepreekt

15. A.w. 51 vv; 140 vv

wordt, b.v. over de liefde tot Christus, maar intussen denken zij weinig aan Hem en zij hebben weinig vermaak in Zijn gezelschap, en zij horen niet graag over Hem spreken, b.v. tijdens een maaltijd, het verveelt ze gauw; een bewijs dat zij leven in een inbeelding. Dan zijn er tenslotte ook nog die weleens vrezen voor Gods oordeel en verschrikt zijn vanwege hun zonden, zij hebben daardoor behoefte gekregen aan troost, zijn toen naar de kerk gegaan en vandaar naar een boekverkoper, hebben een paar boeken gekocht, onder andere een gebedenboekje, waarin zij veel lezen en nu menen zij voor altijd klaar te zijn; zij leven gerust, verlaten zich op hun eigen inbeelding. Met dat al worden zij niet een haar beter, ook al horen zij honderden preken; omdat zij menen al goed genoeg te zijn. Al neemt men bijbelteksten in de mond en al zegt men op God te vertrouwen daarmee is nog niet het hart veranderd. De dominees moeten niet dadelijk troosten als zij iemand een beetje horen klagen, laat de zonden eerst maar eens zo groot worden als zij in werkelijkheid zijn, laat men eerst maar eens echt naar genade vragen. De ware droefheid over de zonde is niet dat iemand weleens een zucht slaakt en een beetje bekommerd is, het komt op het hart aan. En zelfs al zou de angst voor de hel u 's morgens vroeg uit uw bed jagen, dat is nog geen bewijs dat er geestelijk leven in u is, het komt er op aan dat het u waarlijk om Christus te doen is, en dat ge niet uzelf zoekt maar God¹⁶.

Er is in de derde plaats de eeuwige dood. Deze eeuwige dood bestaat hier in dat de mens uitgesloten is van de eeuwige gelukzaligheid en inplaats daarvan eeuwige pijn en smart lijdt. Eerst is dit pijn lijden enkel in de ziel, maar later na de Jongste Dag, zal het geleden worden in ziel én lichaam. De eeuwige dood is in alles het tegenovergestelde van het eeuwige leven¹⁷.

De lichamen zullen door het helse vuur niet vernietigd worden. Borstius keert zich op dit punt fel tegen de socinianen die volgens hem zouden leren, dat de eeuwige dood bestaat in een eeuwig niet, een er niet meer zijn¹⁸.

Er wordt over gedisputeerd, zegt Borstius, of het helse vuur een stoffelijk of een geestelijk vuur is. Is het alleen een stoffelijk vuur dan kunnen de zielen der verlorenen en dan kunnen de duive-

16. A.w. 161 vv

17. A.w. 188 vv

18. A.w. 201

len en boze geesten, omdat zij geesten zijn, er geen pijn van onder vinden. Maar Borstius wil op het probleem niet te diep ingaan¹⁹.

Hij zegt: in elk geval valt er met de hel niet te spotten. En met de dood evenmin. Thomas Morus, zo verhaalt hij, heeft op het schavot nog grapjes gemaakt, maar de gelovigen zijn van een andere geest²⁰.

In de hel zal de ziel gepijnigd worden met herinneringen aan het verleden, o.a. aan kansen die verloren gingen en aan geneugten die men nu moet missen; en er zal veel zelfverwijt zijn. Hoe kort is toch het geluk der goddelozen en wat moet hun vreugde duur worden betaald. De genademiddelen zijn door hen schromelijk verzuimd, wat zal het ze berouwen. Velen ve.knoeien hun kostbare tijd met eten en drinken, spelen en slapen. Hoe weinig tijd nemen zij om te bidden, om hun arme ziel met ootmoed bloot te leggen voor de hemelse Medicijnmeester. Niet dat ge als een monnik zoudt moeten leven, uw beroep zoudt mogen verwaarlozen en altijd met de bijbel op schoot zoudt moeten zitten, maar waar het het meest op aankomt daar zal u het meest aan gelegen moeten zijn²¹.

Thans gaat Borstius er toe over enige remediën tegen de dood voor te schrijven. Christus heeft gezegd 'Wie in Mij gelooft zal leven (Joh 11:25). Dus al moet de mens sterven tóch kan hij leven. Doordat Christus de zonde weggedaan heeft is de dood zijn kracht kwijt. Hij is nu gelijk een slang die geen venijn meer heeft, zulk een slang is eigenlijk niet meer een slang. Gelijk Simson de poorten van Gaza op zijn schouders genomen heeft en weggedragen heeft, zo heeft Christus in de hof van Jozef de poorten des doods op zijn schouders genomen en weggedragen. Het graf heeft Hij gemaakt tot een aangename slaapkamer, tot een schathuis waarin onze beenderen als kostbaarheden bewaard worden. Onze zonden heeft Hij in het graf gebracht en het komt er nu op aan ze daar niet weer uit te halen, ze niet weer levend te maken. Het eigenlijke middel tegen de dood is dat wij onze zonden doden en begraven, daardoor verliest de dood al zijn kracht, ja brengt hij ons zelfs groot voordeel²².

19. A.w. 202 v

20. A.w. 212

21. A.w. 213 vv

22. A.w. 232 vv

De dood is voor de gelovigen een voortreffelijk medicijn om ze te genezen van alle smarten en kwalen die ze lijden. Gelijk Simson honing heeft gehaald uit een dode leeuw zo kunnen de gelovigen vertroosting halen uit de dood die gedood is. Het bittere water te Mara is zoet geworden doordat Mozes er een stuk hout in wierp; valt de dood u bitter, roep tot de Heere, Hij zal u wijzen op Christus' kruis; het hout van dat kruis zal de dood voor u zoet maken²³.

Kinderen huilen soms als men ze s' avonds naar bed brengt, zij bleven liever spelen op straat; zo schreien wereldse mensen als zij door de dood uit het kinderspel van deze wereld worden wegge-rukt; maar wie moe is verlangd naar rust, naar het uur dat hij naar bed kan gaan, en zie zo is nu de dood voor de gelovigen²⁴.

Liggen zij in hun graf niets en niemand kan hen storen in hun rust; hun lichamen verkrijgen in het graf bovendien een eeuwige gezondheid²⁵.

Gelijk Nehemia gaarne naar Jeruzalem ging, het aardse Jeruzalem, zo blij en gaarne gaan Gods kinderen naar het hemelse Jeruzalem, hun vaderland, waarvan zij burgers en burgeressen zijn²⁶. 'Gelyck de vrouwen tegen de Winter uit de Somer-keucken na het binnen-huys vertrecken, soo gerustelick gaet de geloovige ziel van de aerde na den hemel'²⁷. De dood moet ons dienen als een wagen om ons te voeren naar de bruiloft van het Lam en als een welgeplaveide brug om over te gaan in het eeuwige leven. De heidense dichters hebben gesproken van Charon die de zielen voert over de Acharon, waarmee zij hebben te kennen gegeven, dat de dood de mens overzet op het strand van een ander leven, doch wat dit leven is wisten zij niet²⁸.

De gelovigen zijn vreemdelingen op aarde. De patriarchen hebben in tenten gewoond. Jacob heeft tegenover de farao gesproken over zijn vreemdelingschap. De gelovigen zoeken de toekomstige stad, zij zijn niet van deze wereld, zij hebben hun burgerschap in de hemelen, zij hebben daar ook hun erfgoed. Na alle

23. A.w. 246 v

24. A.w. 249

25. A.w. 250

26. A.w. 252

27. A.w. 254

28. A.w. 255 v

armoede en ellende die zij hier doormaken komt de dood als een 'schuytveoerder' om ze over te brengen in hun vaderland. Hoe dwaas zijn de mensen die doen alsof zij hier altijd zullen blijven. De gelovigen zijn in deze wereld gelijk de Levieten waren in Israel: zij hadden in Kanaan geen erfdeel, de Heere was hun erfdeel. Van Barzillai lezen wij dat zijn hart naar huis trok, zo is het nu ook gesteld met de ware gelovigen; de genietingen van de wereld kunnen hen er niet van weerhouden naar huis te verlangen; zij begeren niets liever dan 'ras over te zeylen in de haven des hemels'. De aarde is voor ons maar een herberg; de gelovigen verlangen de reis te mogen vervolgen, ook al worden zij in de herberg van dit leven nog zo goed onthaald; zij zetten hun hart niet op hetgeen zij hier ontvangen; zij weten dat zij maar gasten zijn²⁹.

De dood is voor de gelovigen groot gewin. Het sterven is mij gewin, zei Paulus. Voor veler ogen is dit verborgen, zij zien het niet en toch is het waar. Gelijk een landbouwer met vreugde zijn zaad op de akker werpt in de hoop eens het met winst te zullen oogsten, zo geeft de gelovige gaarne en gewillig zijn lichaam prijs aan het graf, in de hoop en verwachting het eens beter en heerlijker te zullen terug ontvangen³⁰.

Volgens de mennisten heeft de mens tussen sterven en opstanding noch pijn noch vreugde; deze lieden kennen blijkbaar de belofte Gods niet. Het geldt alleen van de lichamen dat zij in het graf rusten en slapen, in vrede bij hun vaderen liggen, de zielen slapen niet, die genieten volle vreugde³¹.

Gelovigen komen met het sterven in de haven van de eeuwige rust, na de helse rovers ontzeild te zijn en alle klippen ont-komen te zijn. Zij worden in die haven feestelijk verwelkomd³².

De dood doet dienst als een engel. Hij brengt de gelovigen uit de gevangenis van deze wereld in de vrije lucht, bij hun vrienden bij wie ze verwacht worden. Ongelovigen moeten de dood vrezen maar gelovigen gaan de bruiloft tegemoet. Het leven op aarde is als een rosmolen, waarin de paarden almaar rondlopen en zweten; het leven van de mens is vol onrust; het staat nooit stil, zomin als een uurwerk; de wereld is voor de gelovigen gelijk een

29. A.w. 256 vv

30. A.w. 266 vv

31. A.w. 276 v

32. A.w. 285

schavot, gelijk een openbaar toneel waarop zij te kijk gesteld worden, maar met het sterven is dit alles afgelopen. Het enige waar zij in dit jammerdal vreugde in hebben is hun verzoening met God, de gemeenschap met Christus en de toekomstende heerlijkheid, maar er is zoveel water in de wijn, n.l. stromen van tranen over eigen ellende. Schroom niet de bitterheid van de dood met het uiterste van uw lippen eens te proeven want er volgt grote winst op³³.

Als de mennisten spreken over het slapen der zielen dan lijken zij wel te dromen, want hoe zou een ziel ooit kunnen slapen of ongevoelig kunnen zijn? Ik weet, zegt Borstius, dat zij zich beroepen op hetgeen wij lezen in Opb 6:9 over de zielen die gedood waren om het Woord Gods en die Johannes zag liggen onder het altaar; en toch: hun beroep op die tekst gaat niet op, immers Johannes zegt daar niet dat deze zielen slápen maar dat zij róepen (vs 10) en bovendien het gaat hier over die zielen van wie men elders in het boek Openbaring leest dat zij staan voor de troon. De leer van de zielelaap is maar dromerij. De mennisten hebben zich echter al van het begin af, toen hun secte ontstond, met dromerijen bezig gehouden³⁴.

Van een vagevuur wil Borstius uiteraard ook niet weten. Het is niet zo, zegt hij, dat wij als onze schuld is weggenomen door de vergeving der zonden toch nog in het hiernamaals straffen moeten lijden. Neen, een rechtgelovig christen overdenkt zijn levensweg, onderzoekt zichzelf naar het richtsnoer van Gods wet, bevindt dan in zich een hartelijk leedwezen over zijn zonden, zodat zijn hart verbroken en zijn geest verslagen wordt, zijn ziel hongert en dorst naar de gerechtigheid van Christus, waarna hij zich geheel overgeeft aan Jezus Christus, Hem door het geloof omhelst en alzo macht ontvang een kind Gods te zijn en een erfgenaam van het koninkrijk der hemelen — zo kan hij getroost de dood tegemoet zien³⁵.

Wie behouden wil worden moet naar Jezus Christus lopen. Laat het niet aankomen op het sterfbed. Menig zorgeloos mens laat in het stervensuur een predikant roepen, maar dan liefst een predikant die niet al te nauw kijkt, een predikant die de gewoonte heeft dadelijk te troosten, dus zonder eerst na te gaan of er wel

33. A.w. 289 vv

34. A.w. 303 v

35. A.w. 305 vv

werkelijk behoefte is aan troost. Het moet een rekkelijke dominee zijn. Via de meid of de knecht laat men hem halen, intussen zet men een stoel met een zacht kussen voor hem klaar; zo tracht men van hem een toegangsbiljet voor de hemel te krijgen; daarna sterft men even gerust als de papisten sterven na gebiecht te hebben en het oliesel te hebben ontvangen. Menigeen reist op deze wijze heen; louter op crediet van de predikant, die de zieke een paar spreuken uit de *Ziekentroost* in het oor heeft gefluisterd en hem een gebed uit een gebedenboek heeft voorgelezen. Ook zijn er die heengaan met geen andere troost dan dat zij nooit iemand tekort hebben gedaan³⁶.

Met de oproep de Heere toch te zoeken terwijl Hij te vinden is, eindigt Borstius het eerste deel van zijn boek. Verbind u toch aan de Heere, zegt hij, geheel en al naar lichaam en ziel; ge zult dan eeuwig zijn eigendom zijn³⁷.

De inzet van het tweede deel is dat in dagen van ziekte alles gelegen is aan het hebben van een goede dokter en het ontvangen van goede medicijnen. Tegen de dood hebben wij nodig Jezus Christus, de hemelse Medicijnmeester, en als medicijn het geloof in Hem³⁸.

Wat betreft de hemelse Medicijnmeester, Hij geneest door Zijn Woord. Zijn Woord heeft n.l. effect, er gaat kracht van uit. Woord en zaak zijn in het hebreews één, *dabar* betekent beide. Gods spreken is handelen, Zijn Woord is werk. Derhalve zijn de woorden van de hemelse Medicijnmeester krachtige medicijnen. Wat de boom des levens geweest is in het midden van het paradijs, dat is Christus nu in het midden van Zijn gemeente. Hij is medicijnmeester én medicijn, Hij is leidsman én weg, Hij is prediker én waarheid, Hij is priester én offer — Hij is alles! Hij doet alwat Hij heeft beloofd; ook al voelt ge het niet, toch moet ge geloven³⁹.

Christus is profeet, priester en koning. Als profeet leert Hij ons de geestelijke scheepvaart, om de zee van deze wereld over te zeilen naar het hemelse Kanaan. Hij leert ons de heilige rekenkunst om onze dagen te tellen. Hijzelf is de universiteit, het grote al. De hele wereld is niet meer dan een kleine spiegel van dit groot en

36. A.w. 366 vv.

37. A.w. 381

38. *Geestelike Genees-konst*, deel II, 1 v

39. A.w. 13 vv

enig Al. Hoe dwaas is dan toch de mens die Christus veracht! Ge moet een koopman worden, een evangelisch koopman, die paarden zoekt en alle paarden verkoopt om die ene van grote waarde te bezitten. Als ge slechts uw leegheid en nietigheid voor Hem kon bloot leggen met een wenend hart, Hij zou uit Zijn volheid alles vervullen. Ge moet om Hem verlegen zijn. Christus moet ons altijd en overal in het oog en in het hart zijn. Hij is het licht, de morgenster, brood, water, wijn — alles is een schilderij van Hem. Gaat ge over de weg, Hij is de Weg, gaat ge door een deur, Hij is de Deur, enz. Altijd en overal stelt Hij u Zijn schilderij en afbeelding voor ogen⁴⁰.

Wat eist deze Meester nu van u om u te genezen? Twee dingen. In de eerste plaats dat ge uw ziekte gevoelt. Hij is niet gekomen voor gezonden maar voor zieken. Wilt ge uw ziekte leren kennen dan zult ge uzelf moeten onderzoeken. Christus komt niet ongewenst. En doet Hij dat wel, gelijk b.v. het geval is geweest bij de bekering van Zacheus (Luk 19) dan maakt Hij op dat moment zelf dat u Hem nodig hebt en aangrijpt. In de tweede plaats, ge zult u geheel aan Hem moeten overgeven. Dat betekent: uzelf verloochenen. Ervaart ge, dat niet te kunnen, niet te kunnen geloven, roep dan uit: Heere, kom mij te hulp. Zeg niet, gelijk Kain gedaan heeft, dat uw misdaad te groot is om te vergeven te worden. De Heere nodigt u, werp u aan Zijn voeten, grijp Hem aan. Zeg: Heere, ik ben de uwe! Christus neemt allen die tot Hem komen aan. Vertrouw niet op uw burgerlijke gerechtigheid; ook niet op uw tranen en gebed, maar zet uw ziel op Christus en Zijn beloften. Heel breed wijdt Borstius over dit alles uit; immer prijst hij de hemelse Medicijnmeester aan⁴¹.

Christus is het alleen die troosten kan, ook in het uur van de dood. Hij stapt met de Zijnen in de boot en zegt: Hebt goede moed, wij zullen spoedig aan de andere kant zijn; uw vrouw en uw kinderen zijn in 's Vaders hand, straks zijn wij in de haven van de hemelse rust⁴².

Tot slot komt Borstius nog eens uitvoerig terug op de remedien ofwel medicijnen tegen de dood; hij noemt er vier. De eerste remedie is: de kennis. Wij zullen God moeten kennen. Wij zullen

40. A.w. 30 vv

41. A.w. 65

42. A.w. 169

niet in Hem kunnen geloven als wij Hem niet kennen. Jezus heeft gezegd: Dit is het eeuwige leven dat zij U kennen, de ene en waarachtige God, en Jezus Christus Die Gij gezonden hebt (Joh 17:3). Nu kunnen wij God echter maar ten dele kennen. Wij kennen Hem slechts in een spiegel. Maar dat is dan ook nodig. Ook is nodig dat wij Christus kennen. De papisten, zegt Borstius, prijzen de onwetendheid als moeder der devotie en vinden het voldoende als de leken zeggen: Ik geloof wat de kerk gelooft. Borstius is het daar niet mee eens. Geen wonder dat onder de papisten de onkunde zo groot is. Borstius wil daar echter niet mee zeggen, dat in de gereformeerde kerk alles is zoals het wezen moet. Hij betreurt het dat ook daar nog veel onkunde gevonden wordt, met name in de dorpen. Wel dragen velen de naam van Christenen, maar zie hun leven. Zij dienen Bacchus en Venus, alsof die een mens op zijn doodsbed kunnen helpen! Men kan, zegt hij, wel leven als een beest, maar men zal sterven als een mens⁴³.

Er zijn er die voorgeven dat zij het zo druk hebben dat zij er niet toe kunnen komen Gods Woord te lezen en te onderzoeken. Zij hebben, zeggen zij, zoveel te stellen met hun gezin, met hun beroep, met hun handelszaken, dat zij er geen tijd voor hebben. Met de bijbel op de schoot zitten, zeggen zij, dat laten wij aan de predikanten over, die hebben er de tijd voor. Evenwel, wat het zwaarste is zal men ook het zwaarste moeten laten wegen. Aan het eeuwige leven is meer gelegen dan aan het tijdelijke leven en dat zult ge ter harte moeten nemen. Wat zou het de mens baten al won hij de hele wereld en hij zou schade lijden aan zijn ziel? Waarom niet een beetje tijd uitgespaard om te zoeken de dingen die boven zijn? Ook zijn er die zich er op beroepen dat zij nog zo jong zijn, zij zullen later wel God dienen, zeggen zij. De wijn geven zij dus aan de wereld en de droesem is voor onze lieve Heer! Zie, zo waren de arme zielen zonder stuurman en zonder compas op de woeste zee der wereldse begeerlijkheden totdat zij stranden op de klippen van het eeuwige verderf⁴⁴.

Een tweede remedie tegen de dood is het horen en het bewaren van het Woord Gods. Beide zijn nodig. Velen horen wel Gods Woord maar bewaren het niet. Anderen zeggen dat zij het bewaren maar willen het niet horen. Het horen moet voorop gaan,

43. A.w. 242 vv

44. A.w. 257 vv

het bewaren moet volgen. Sommigen zeggen: Al dat naar de kerk lopen, dat haalt ook niets uit, het komt er op aan dat je er naar leeft en de bijbel kan men thuis ook wel lezen. Maar men zal het ene moeten doen en het andere niet mogen nalaten. Men zal niet wijzer mogen willen wezen dan God zelf is. Ook zijn er die als zij in de kerk komen ergens een goed plekje zoeken en dan dadelijk beginnen te slapen en te snorken. Zulke slapers worden stiekem door de duivel bestolen. Er zijn er zelfs die als het ware een slaapdrankje hebben ingenomen voor zij naar de kerk gaan, n.l. door veel te eten en ruim gebruik te maken van de wijn, waardoor men slaperig wordt. Ook zijn er die zo hard hebben gewerkt dat zij in de kerk uit vermoeidheid in slaap vallen. Er zijn er die liever op de kaatsbaan zijn dan in de kerk. Er zijn er ook die zeggen: Ik kom niet naar de kerk want er zijn zovele gezindheden en ieder meent dat hij het bij het rechte eind heeft. Weer anderen zeggen: Och, waarom zouden wij naar de kerk gaan, wij doen immers niemand kwaad. O neen? vraagt Borstius. In elk geval doet ge de gemeente en uzelf tekort. Al deze lieden zullen moeten bedenken, dat het waarlijk geen kleine en geringe zaak is het horen van het Woord Gods te verachten⁴⁵.

Intussen, men zal wel moeten toezien hoe men hoort. Hoor het Woord Gods met eerbied, met aandacht, met geloof. Kom niet naar de kerk enkel uit gewoonte. Laat onder het horen van het Woord uw hart niet gelijk zijn aan een zeef. Kom niet naar de kerk als op een toneel, om eens te laten zien hoe mooi u wel gekleed bent of hoe mooi en hoe hard ge zingen kunt of om wat nieuws te horen of om in aanzien te stijgen of om er maatschappelijk beter van te worden of enkel uit vrees voor de hel. Wie naar de kerk gaat moet zich voorbereiden, moet zorgen dat hij uitgerust en wakker is, niet teveel gegeten en gedronken heeft; in de kerk zijnde moet ge goed beseffen waar ge zijt, in 's Heeren huis, het Woord moet ge eerbiedig aannemen, ge moet het ook ter harte nemen. Er is niets wat u op het sterfbed meer troost zal kunnen geven dan Gods Woord. Laten de schuren van uw ziel goed en ruim voorzien zijn⁴⁶.

De derde remedie tegen de dood is het geloof in Jezus Christus. Hij heeft gezegd: Wie in Mij gelooft heeft het eeuwige leven.

45. A.w. 274 vv

46. A.w. 306 vv

Breed wijdt Borstius er nu over uit wat dit ware geloof is en hoe men het bekomen kan. Het is een gave Gods, wie er om bidt kan het verkrijgen. Men mene niet dat het genoeg is te zeggen: Ik vertrouw op onze lieve Heer! want zo gemakkelijk gaat het niet. Geloven is een zichzelf verzaken, een zich ootmoedig neerwerpen aan de voeten van Christus als een verloren mens, een wachten op de Heere. De aard en het wezen van het geloof bestaat hierin dat de mens met zijn ganse hart in niets anders rust en op niets anders steunt dan op God in Christus en van harte gelooft dat deze God omwille van de Heere Jezus Christus zijn genadige Vader is. Wie nu zo in Christus gelooft zal in eeuwigheid niet sterven⁴⁷.

De vierde remedie tegen de dood is het uitdrijven van de zonde. Immers, de oorzaak van de dood ligt in de zonde. Laat het bloed van de Heere Jezus Christus u mogen reinigen van al uw zonden. Houd gedurig Christus voor ogen. Laat de Geest van Christus in u mogen wonen, u heiligen en leiden. Zo zult ge sterk staan in het uur van uw dood⁴⁸. Met deze moedgevende woorden besluit Borstius zijn werk, een werk dat intussen uitgedijld is tot ongeveer duizend bladzijden. Wij willen er onzerzijds een paar opmerkingen aan toevoegen.

Opmerkingen

1. Nog meer dan bij zijn voorgangers is bij Borstius duidelijk dat het wellevens en het welsterven onafscheidelijk aan elkaar verbonden zijn, ja in feite één zijn. Men zal nooit kunnen zeggen dat de oude gereformeerde theologen de welstervenskunst als een te apart thema hebben behandeld of dat zij zich zo uitsluitend op het levenseinde van de christen hebben geconcentreerd dat zij aan zijn levenstaken zijn voorbijgegaan. Hetgeen zij geschreven hebben over de voorbereiding op de dood bevat de grondlijnen van een hele christelijke ethiek.

2. Er is bij Borstius een sterke nadruk op de heiliging. Zo sterk dat hij ergens de gehoorzaamheid een zuster van het geloof noemt. Hier zouden terecht enige bedenkingen tegen kunnen worden ingebracht; het ligt meer in de geest van de Reformatie de gehoorzaamheid een dochter van het geloof te noemen. Er staat bij Borstius echter gelukkig tegenover een gedurig heenwijzen naar het bloed

47. A.w. 391 vv

48. A.w. 539 vv

van Christus dat reinigt van alle zonden. Het is niet zo dat de rechtvaardiging door het geloof aan de heiliging wordt opgeofferd. 3. Men vindt bij Borstius herhaaldelijk de oproep tot zelfonderzoek, en dat verraadt de meer pietistisch ingestelde gereformeerde theoloog. Toch is Borstius hierin niet blijven steken. Het zijn de positieve kenmerken die door hem worden genoemd, men vindt niet, gelijk later hier en daar weleens het geval is geweest, een breed uitweiden over de negatieve kenmerken, waaronder wij verstaan de kenmerken van wat de genade nabijkomt en het toch niet is. Ook wordt door hem niet de lezer opgeroepen steeds alleen maar angstvallig eigen pols te voelen; de weg naar Christus wordt ruim opengehouden.

4. Over het aardse leven heeft de schrijver zich uitgelaten in de geest van zijn voorgangers. Overigens met volledige erkenning van het vele goede dat God ons in dit leven geeft. Borstius zelf is daar zeker niet blind voor geweest. Als weinige predikanten kende hij het leven zoals het reilde en zeilde in die dagen. Geen wonder dat men én in Dordrecht én in Rotterdam hem gaarne hoorde preken.

Hoofdstuk VIII

JOHANNES HOORNBEEKS WELSTERVENSKUNST

Leven en werk

Johannes Hoornbeek is tijdens zijn leven en lang daarna een befaamd predikant en hoogleraar geweest. Op 4 nov 1617 werd hij te Haarlem geboren uit een geslacht dat ongeveer 70 jaar eerder uit Vlaanderen naar Holland was gevlucht. Hij studeerde te Leiden en te Utrecht; te Leiden was o.a. Walaeus zijn leermeester en te Utrecht Voetius¹.

Van 1639 tot 1643 was hij predikant bij de gemeente onder het kruis te Mühlheim bij Keulen. In febr 1644 werd hij beroepen te Maastricht, doch nog voor hij daar kon gaan werken werd hij benoemd tot hoogleraar te Utrecht, waar hij in december van het jaar daarvoor gepromoveerd was tot doctor in de theologie.

Bijna 10 jaren vervulde hij het hoogleraarsambt te Utrecht, als collega van Voetius, met wie hij zeer bevriend was, toen vertrok hij naar Leiden. De Leidse universiteit heeft nog 12 jaren mogen profiteren van zijn gaven en bekwaamheden, toen kwam voor hem de dood, op zondag 1 sept 1666 overleed hij, ruim 48 jaren oud.

Hoornbeek was een zeer ijverig, geleerd en godvrezend man. Zijn ijver blijkt wel uit de vele werken die hij heeft nagelaten, waaronder een lijvig boekwerk tegen de socinianen. Men heeft hem een geleerde van niet alledaagse stempel genoemd. Niet minder dan 13 talen verstond hij. Hij had een sterk ontwikkelde historische aanleg; in het boek dat wij gaan bespreken blijkt dat ook. In de strijd van Voetius tegen Coccejus stond Hoornbeek geheel aan de kant van Voetius.

Met grondige geleerdheid verbond Hoornbeek een vurige ijver voor de praxis pietatis, de praktijk der godzaligheid². Ook hij schreef een Praktische Theologie. Opmerkelijk is de aandacht die

1. Biografische gegevens in het *Biogr. Woordenboek* van De Bie en Loosjes, deel IV, 277 vv

2. H. Heppe, *Geschichte des Pietismus und der Mystik in der reformirten Kirche, namentlich der Niederlande*, Leiden 1879, 154 vv

hij heeft gehad voor de zending, zowel die onder de joden als die onder de heidenen³.

Een biograaf verhaalt van hem het volgende⁴. Altijd was hij bezig met onderwijzen, preken, bidden, studeren, disputeren, catechiseren en zieken en armen te bezoeken. Met zijn ambtgenoten leefde hij in vrede. Hij was voorkomend, beleefd, behandelde de studenten als eigen kinderen. Hoewel hij een sterk lichaam had werd toch zijn gezondheid door het vele werk dat hij deed ondermijnd. Op 48 jarige leeftijd was hij geheel uitgeput. De dood overviel hem niet overwacht. Zijn hele leven was een voorbereiding op de dood geweest, hij had hem dagelijks voor ogen gehad en verwachtte hem. Al vroeg heeft hij afscheid genomen van vrouw en kinderen, hen gezegend en goede raad gegeven, elk naardat hij of zij nodig had. Na zijn huiselijke zaken godvruchtig geregeld te hebben trok hij zijn hart af van al het aardse en bepaalde hij zich geheel en al tot het hemelse. In heilige overdenkingen en gebeden was hij werkzaam en hij ondervond daarin Gods bijstand. De laatste 3 dagen van zijn leven was hij vrij van alle pijnen, zodat hij zich des te beter met godvruchtige oefeningen kon bezig houden; en zo is hij ook heengegaan, zacht en kalm, tot de God zijns levens. Men merkt, Hoornbeek heeft zijn welstervenskunst zélf beoefend.

Wij komen nu tot zijn boek. De volledige titel ervan luidt: *Euthanasia*, ofte wel sterven; waer in veel voorbeelden der stervenden in hun laetsten doodtspreuken verhaald worden. De eerste druk ervan verscheen te Utrecht in 1651, de tweede eveneens te Utrecht in 1660 en de derde (door ons gebruikte) in het eerste deel van Wilhelmus van Eenhoorn, *Euthanasia* ofte Welsterven, Arnhem 1743. Van dit laatste boek verscheen een herdruk te Amsterdam in 1744.

Hoornbeeks boek verraaft in alle opzichten de kennis en bekwaamheid van de hooggeleerde. Hoewel het leesbaar is voor een groot publiek staat het historisch en theologisch op het niveau van die tijd.

Men komt er tal van klassieke schrijvers, kerkvaders, middeleeuwers en reformatische theologen in tegen, met

3. B. Oosterom, *Johannes Hoornbeek als zendingstheoloog*, Theol. Reformata, jg 13 (1970), nr. 2

4. David Stuartus, *Levensbeschrijving van den vermaarden Johannes Hoornbeek*, in Wilhelmus van Eenhoorn, *Euthanasia*, deel I, Amsterdam 1744²

verwijzingen naar de vindplaatsen van hetgeen van hen wordt aangehaald. Wij willen enkele namen noemen. Van de klassieke schrijvers zijn het vooral Seneca, Cicero, Epictetus, Vergilius en Herodotus die worden aangehaald. Wat Seneca betreft behoeft dat niet te verwonderen, hij schreef een boek over de korthed van het leven (*De brevitae vitae*). Van de kerkvaders die worden aangehaald noemen wij Augustinus, Ambrosius, Tertullianus, Cyprianus, Hieronymus, Basilius de Grote, Gregorius van Nyssa en Gregorius van Nazianze. Van de middeleeuwers vooral Bernard, maar ook Beda. Van de latere schrijvers Zwingli, Luther, Calvijn, Bucer, Bullinger, Knox, Hedio, Olevianus, Ursinus, Oecolampadius, Leo Jud, Melanchton, Guido de Bres, Tossanus, Du Moulin, Samuel Ward, Bradfort en Baudartius.

Dat er zoveel namen en bronnen in Hoornbeeks werk genoemd worden zal niemand verbazen wanneer men weet wat de opzet is geweest van dit boek. Hoornbeek heeft in zijn Voorrede aan de lezer daarvan verantwoording gegeven. Er is over de dood en over hoe men sterven moet, zegt hij daar, al veel geschreven; maar door niemand is dat ooit gedaan op de wijze die mij voor ogen staat, n.l. door het geven van vele voorbeelden, exempelen. U zult in mijn boek vinden, zegt hij vervolgens, vele emortualia, laatste woorden van stervenden, doodtspreuken. Hij voegt er aan toe: Eigenlijk zouden in alle delen van de theologie vele exempelen moeten worden gebruikt. En waar kan men die vinden? Uiteraard in tal van historische werken, en toch, daar niet alleen, ook in de dagelijkse omgang met de gewone man, daar vindt men zelfs de bête exempelen. Hoewel Hoornbeeks behandeling van het thema dus geheel nieuw is geweest, schijnt hij zich toch enigszins te hebben kunnen spiegelen aan een boek van een voorganger, hij noemt n.l. een werk van Ursinus, getiteld *De Mortalitate* (over de sterfelijkheid) geschreven in een tijd dat te Heidelberg de pest heerste. Tot zo ver onze algemene inleiding, wij gaan er nu toe over de inhoud van Hoornbeeks boek beknopt weer te geven.

Inhoud van het boek

Hoornbeeks boek bevat 7 hoofdstukken. In het eerste geeft hij een beschrijving van het wezen van de dood; in het tweede behandelt hij hoe men zich op de dood moet voorbereiden; in het derde beschrijft hij het sterven zelf; in het vierde en het vijfde

vinden wij een aantal emortualia; het zesde somt op de laatste plichten op; en in het zevende, laatste hoofdstuk wordt de rouw besproken. Al met al een complete stervenskunst.

Eerst dus een beschrijving van het wezen van de dood. Hij is, zegt Hoornbeek een algehele ontbloting van het leven en als zodanig tegen 's mensen natuur. Door niemand wordt de dood om zijnszelfswil begeerd. Het sterven is een móeten sterven. De dood volgt op de zonde gelijk een draad volgt op een naald die haar voorttrekt. In de H. Schrift heeft het sterven vele namen, het heet een vallen, een de geest geven, een ontbonden worden, een weggaan, een ontslapen. Men kan aan de dood niet ontkomen, hij is algemeen; hij is zeker en gewis. 's Mensen dagen zijn bepaald. Wannéér wij sterven zullen weten wij niet, het leven is ongewis, de dood komt onverwachts.

De mens zal zich, zo luidt het vervolgens, op de dood moeten voorbereiden. Die voorbereiding bestaat in twee delen. Gedurende het hele leven zal men met de dood moeten rekenen, dat is het eerste deel, en men zal zich als men ziek wordt in het bijzonder op het einde moeten voorbereiden, dat is het tweede deel.

Ons leven moet zijn een gedurige overdenking des doods. Zij koelt de lust tot het leven; de ijdelheid der wereld leert men nergens beter kennen dan in de spiegel des doods. Waar aan de dood gedacht wordt sterft de zonde, want de overdenking des doods en een leven in de zonde kunnen moeilijk samengaan. Ook spoort de overdenking des doods ons aan om ons leven wel te besteden en het door te brengen in deugd en eer. De dood maant tot vroomheid. Wie bereid is te sterven is nog meer bereid om goed te doen. Ach, velen zijn hierin zeer nalatig; zij dragen voor alles zorg behalve voor hun arme ziel. En toch, de dood dreigt elk uur⁶.

Een groot deel van de voorbereiding op de dood bestaat in het zich terugtrekken uit de wereld. Wie de hemel zoekt heeft geen smaak meer in deze wereld (Hebr 10:34). Laat men toch tijd afzonderen voor zichzelf. En waar het vooral op aankomt is dit, dat de mens deelt in de genade Gods, dat hij een bekeerde en een gelovige is, een kind Gods en een erfgenaam van het koninkrijk der hemelen⁷.

5. Hoornbeek, *Euthanasia*, 1 vv

6. A.w. 11 vv

7. A.w. 19 v

Als men een kind Gods is, zich op de dood voorbereid heeft, zal men de dood als hij komt niet vrezen maar zelfs blij kunnen begroeten. Hoornbeek zegt: Zulk een zondaar zie ik, na oprecht en gevoelig zijn zonden te hebben beleden, na zijn geloof te hebben verlevendigd en na orde op zijn zaken te hebben gesteld, met lijdzaamheid het ogenblik van zijn heengaan afwachten en zichzelf en het zijne gewillig overgeven in Gods hand. Het past ons n.l. allereerst onze zaken effen te maken met God, door onze zonden te belijden. Laten wij onze zielen natmaken met het bloed van de Heere Jezus Christus. Immers, Hij is ons voorgesteld tot een verzoening door het geloof in Zijn bloed. Een heerlijk voorbeeld van zulk een oprechte schuldbelijdenis is ons gegeven door Augustinus in zijn Belijdenissen. Al verwerpen wij de paapse oorbiecht toch prijzen wij het als een mens zijn geweten ontlast tegenover een dienaar des Woords om dan persoonlijk van hem ontbinding te ontvangen gelijk bedoeld is in Mattheus 18:18. Maar ook zal men onderling elkaar de schulden moeten vergeven; meer dan ooit is dit nodig wanneer men op zijn uiterste ligt. Er is evenwel nog meer te doen. Wie op zijn sterfbed ligt dient geloof, liefde en alle andere deugden op te wekken, zodat zij allen gelijkelijk zich in werking stellen; heel de inwendige mens moet hij in verse gevoelens doen ontbranden, zodat de ziel als een kamer vol lichten wordt. Ook behoort tot de voorbereiding op de dood dat men allerlei beschikkingen treft ten aanzien van huis en goederen, anders zouden er wellicht na uw dood twisten kunnen ontstaan. Vergeet daarbij niet te denken aan de armen, aan de kerk, aan de scholen, b.v. aan arme predikanten, studenten en weduwen. De vaderen hebben gezegd: Vergeet om uw kinderen, en zeker om uw neven en nichten, de kerk en de armen niet⁸.

In de voorbereiding tijdens het sterven zelf zijn er vooral drie deugden die Hoornbeek naar voren haalt. De eerste is die der lijdzaamheid. Als ik maar lijdzaam ben, zei Tertullianus. In de brief van Jacobus staat: De lijdzaamheid hebbe een volmaakt werk (Jac 1:4); dat wil zeggen dat zij een deugd is waarin vele trappen zijn. Men zal in lijden stil moeten zijn en niet mogen murmureren. De ziel vernedere zich zwijsend onder de krachtige hand Gods. Hieronymus zei: Als ik ziek ben zal ik de wil des Heeren prijzen.

8. A.w. 21 vv

Volgens Cyprianus is het de lijdzaamheid die onderscheid maakt tussen de vrome en de onvrome⁹.

Er is in de tweede plaats de deugd der hoop ofwel der verwachting. Zeevarenden die eindelijk de haven in zicht krijgen verlangen des te sterker naar huis; zo dient het ook met stervenden te zijn. Bernard zei op zijn sterfbed: Mijn Jesu, wanneer zult Ge komen! Als de hoorn wordt geblazen breekt het jubeljaar aan. Mag men naar de dood verlangen? Niet uit gebrek aan lijdzaamheid, maar wel vanuit het geloof en vanuit de hoop op de zaligheid¹⁰.

In de derde plaats is er de deugd van de overgave aan God. Laat men zich geheel en al aan God overgeven en zeggen: Vader, in Uwe handen beveel ik mijn geest¹¹!

Aldus voorbereid zijnde kan men gerust sterven. Innerlijk en aandachtig biddend tot God. Als men niet meer spreken kan laat men dan in elk geval in zijn hart, dus innerlijk bidden. Bij degenen die liggen te sterven wordt menigmaal een stil gebed opgemerkt en dat behoort ook inderdaad tot het sterven der gelovigen, al sprekend met God varen zij tot Hem op¹².

Bij dit bidden der stervenden komt ook nog hun zegenen. Het is een oud gebruik. Izaak en Jacob hebben hun kinderen gezegend, Mozes heeft heel zijn volk gezegend. Zegeningen zijn bij God voorbeden die zeer krachtig zijn; er gaat van deze zegeningen een bijzondere kracht uit. Onder de Engelsen, zegt Hoornbeek, is het een gebruik om de kinderen elke morgen, voor zij het huis verlaten, bij zich te roepen en ze te zegenen. Door uw ouders gezegend te zijn, daar is veel aan gelegen. Daarentegen is het vreselijk door de ouders vervloekt te zijn¹³.

Nu over het sterven zelf. Er is, zegt Hoornbeek, maar één dood, maar hij komt op verschillende wijzen. In de geschiedenisboeken vindt men daarvan de sprekendste voorbeelden, men vindt daarin de wonderlijkste sterfgevallen verhaald¹⁴.

Daarna komt Hoornbeek opnieuw terug op het thema van

9. A.w. 41 v

10. A.w. 45 vv

11. A.w. 49

12. A.w. 51

13. A.w. 53 v

14. A.w. 59 v

de voorbereiding. Ziel verloren is alles verloren! Het komt er op aan dat wij ware troost hebben. Die troost wordt gemist door de Joden. Rabbi Johannes Zakkai zei op zijn sterfbed: Ik weet niet of het de hel of het paradijs zal zijn. Volgens de rabbijnen weet de mens niet wat loon hij hiernamaals krijgen zal. Christenen daarentegen kunnen zekerheid hebben. Toen Cyprianus hoorde dat hij gedood zou worden, zei hij: God zij gedankt! Vele christenen zijn met blijdschap heengegaan. Het onbevreesd en gewillig sterven der christenen heeft Justinus Martyr ertoe bewogen het christelijk geloof aan te nemen¹⁵.

Aan onze religie, zegt Hoornbeek, ontleen wij drie vertroostingten tegen de dood. 1 Wij komen er de ellenden van dit leven door te boven. Vandaar dat de Prediker (7:1) zegt, dat de dag des doods beter is dan de dag der geboorte. 2 De christelijke religie leert ons onder het móeten sterven, waaraan niemand ontkomen kan, zich gewillig te buigen. Godvrezenden buigen onder dit móeten sterven niet als onder een stalen wet maar omdat het de wil van God is. Tertullianus schreef aan zijn vrouw: Niemand wordt uit de wereld gehaald dan door de wil van God. De stervende Zwingli zei: Het is Gods wil. De Coligny zei, toen hij vermoord werd: Gij kunt mijn leven niet verkorten. 3 Op de dood volgt de zaligheid. Paulus wenste met Christus te zijn. Jammaar, zegt u, dat sterven, dat sterven! Het is waar, het sterven in zichzelf is niet aangenaam en het sterven in de zonde is zelfs verschrikkelijk, maar er is een sterven in de Heere en dat is zalig¹⁶.

Nu volgen in Hoornbeeks boek de emortualia, de doodspreuken en exempelen van een wel sterven. Wat ik bied is maar een bloemlezing, zegt Hoornbeek; men kan bovendien zelf de collectie aanvullen met wat men zelf uit de mond van stervenden heeft vernomen. Zo schaars en onvruchtbaar is onze eeuw niet of ook zij heeft nog deugdzaame en vrome lieden, wier leven en sterven zeer stichtelijk en gedenkwaardig is. Toch wordt door Hoornbeek allereerst gegrepen naar bijbelse voorbeelden: het sterven van Abraham, van Izaak, van Jacob, van Jozef, van Mozes en van anderen uit het Oude en uit het Nieuwe Testament. Hierna komen voorbeelden aan de beurt ontleend aan de kerkgeschiedenis van Eusebius, de Martelarenboeken en de Memorien van Baudartius. Cite-

15. A.w. 63 vv

16. A.w. 71 vv

rend uit de middeleeuwen zet hij een streep bij Bernard van Clairveau; daarna kwamen er duistere tijden, zegt hij, waarin de kerk zeer bedorven was. Maar in de tijd van de Reformatie kwam een helderder manier van leven en sterven in de kerk naar voren. Al heel vroeg laat Hoornbeek die Reformatie beginnen, Hus en Hieronymus van Praag telt hij ook al onder de hervormers en zelfs Johann Geiler van Kaisersberg. Het sterven van Zwingli, Luther, Calvijn en John Bradford wordt verhaald. Men houde, zegt Hoornbeek, deze exempelen niet voor het onbelangrijkste deel van de kerkgeschiedenis. Het is zeer nuttig ze te kennen, ook met het oog op eigen sterven. Er moet ons veel aan gelegen zijn wel te sterven. Velen en verscheidenen zijn er geweest 'welke van de manier ende konst des wel-stervens geschreven hebben' wier arbeid en lof wij in het minste niet willen tekort doen maar het is aangenamer te zien op 'patroonen van exempelen' dan alleen te volgen de 'regelen van geboden'. Reeds Augustinus troostte door middel van dergelijke exempelen de zieken. Bijzondere kracht gaat er uit, aldus Hoornbeek, van de verhalen van het sterven der martelaren; het waren de mensen die door Gods Geest het meest waren aangegrepen, versterkt en vervuld. De papisten, zo voegt hij er aan toe, hebben het van ons afgekeken om daden en woorden der martelaren op te tekenen¹⁷.

Wij zijn thans toekomen aan 's mensen laatste plichten. Weer geeft Hoornbeek eerst een aantal bijbelse exempelen. Abraham heeft om Sara geweend; Jozef heeft Jacobs ogen toegesloten; Dorcas is gewassen. Er zijn christenen geweest die gezalfd werden. De doden moet men doodskleren aandoen. Lijken moeten begraven worden. Van begrafenissen mag men niet teveel werk maken, de statie mag niet te groot zijn, maar helemaal geen begrafenisplechtigheid houden is ook niet goed. Al wat naar bijgeloof zweemt als b.v. het begraven van de doden in een kerk als zou dat een heilige plaats zijn, wordt door Hoornbeek afgewezen¹⁸.

Ten aanzien van de staat der doden na dit leven merkt Hoornbeek op: men mene toch niet dat de zielen der mensen sterven of verdwijnen; deze mening is erger dan heidens. Men mene evenmin dat zij in een diepe en ongevoelige slaap liggen – dat is een dwaze droom van geestdrijvers en vrijgeesten. Neen, de ziel der

17. A.w. 78 vv

18. A.w. 284 vv

gelovige wordt terstond bij God in de hemel gebracht en ontvangt terstond de zaligheid. Wat betreft de vraag of de zaligen in de hemel nog kennis hebben van zaken en personen hier beneden op aarde, merkt Hoornbeek op: Tijdelijke en stoffelijke dingen zullen zij vergeten zijn, dank zij de klaarheid en kracht van de hemelse zaligheid; of zij nog weten van de kerk, van kerkelijke en geestelijke zaken durf ik niet te zeggen, maar dat zij in het algemeen weten dat de kerk hier beneden een strijdende kerk is, dat geloof ik, n.l. op grond van Opb 6:10. Soms leeft, zegt Hoornbeek vervolgens, bij de mens de gedachte dat zijn familieleden en naaste vrienden in de hemel nog aan hem denken en voor hem bidden – zonder evenwel hen te willen aanroepen, maar ik acht deze gedachte, die men ook by Cyprianus vindt, onjuist. De vraag of men voor gestorvenen bidden mag beantwoordt Hoornbeek met een categorisch neen; er is geen bevel of voorbeeld van in Gods Woord. Een andere vraag is of de zaligen nu al of na de opstanding elkaar kennen, Hoornbeeks antwoord op die vraag is: Over het algemeen wordt dit gemakkelijker beweerd dan bewezen, het is een onzekere zaak waarover men niet mag twisten; evenwel, dit staat naar ons gevoelen vast, dat alle kennis van wereldse aangelegenheden zal opgehouden zijn en daartoe rekent Hoornbeek ook die van de familiebetrekkingen; en wat betreft de kennis van geestelijke zaken, die zal zich niet uitstrekken tot over de details, het zal niet zó wezen dat wij in de hemel weten wie wèl gedoopt is en wie nièt, wie wèl aan het avondmaal heeft deelgenomen en wie nièt, maar een algemene kennis van heel de kerk en haar geschiedenis zal er wel wezen; in elk geval, niets zal er zijn wat niet de vreugde en de zaligheid bevorderen zal¹⁹.

Wij komen tot het laatste hoofdstuk, hetwelk over het rouwdragen gaat. De algemene regel die Hoornbeek hiervoor geeft is dat men zeer zeker rouw mag dragen om de doden, gelijk er ook rouw gedragen is om Jacob en vele andere bijbelheiligen, maar dat men er matigheid in heeft te betrachten. De hartstochten mogen niet ongeregeld zijn en de gebaren mogen niet ongeremd en wild zijn. De rouw mag ook niet te lang duren. Onze rouw moet, zegt hij, geheiligd zijn en dat is dan het geval als wij ons buigen onder 's Heeren slaande hand en ons aan Hem onderwerpen. Heidense rouwgebruiken zijn in Israel verboden geweest. Onmatige rouw is

19. A.w. 311 vv

zeer schadelijk, zij teert de mens geheel uit, brengt hem tot on dankbaarheid, doet hem klagen en murmureren tegen God. Men daagt er God mee uit, want als Hij ziet dat iemand zich niet vernedert onder Zijn slagen, dus hardleers is, dan kan Hij ertoe overgaan die mens opnieuw te straffen²⁰.

Anderen in dagen van rouw en verdriet opzoeken en troosten is een plicht die wij elkaar schuldig zijn. Ook wanneer het armen en geringen betreft. Het is vooral een plicht der predikanten. Mannen als Augustinus en Chrysostomus hebben het zelf beoefend en anderen aanbevolen. Voor de Joden was het bezoeken van zieken een gebod. Bedenk bij die gelegenheid hoe zalig diegenen zijn die in de Heere sterven. Bovendien is er de verwachting van de opstanding der doden, waarin ook grote troost is²¹.

Aan iemands wijze van leven en sterven zijn als het een vrome betreft allerlei vertroosting en ontlenen. Bedenk dan wat de Heere u in hem of haar gegeven heeft. Wees niet ondankbaar, er is geen reden toe om onmatig bedroefd te zijn. En zorg er ook voor dat uw droefheid niet slechts op de duur wegslijt maar dat ge getroost wordt door uw religie. In uw religie liggen de ware troostgronden. Uw religie stelt u op een heilige hoogte²².

Opmerkingen

1. Het bijzondere van Hoornbeeks boek is, zoals al eerder opgemerkt is, de exemplarische behandeling van het thema. Op de achtergrond hiervan ligt een overwegend heilsordelijk verstaan van de theologie; en dit hangt op haar beurt weer samen met de pneumatologische inzet van de gereformeerde theologie. Zij is er bij Calvijn en alle oude gereformeerden, pas Coccejus heeft deze theologie omgebogen meer in de richting van een heilshistorisch denken. Maar Hoornbeek was dan ook geen coccejaan!

Het bieden van exempelen vindt men ook elders bij gereformeerde theologen. Boekjes die laatste woorden van stervenden verhalen waren geliefd. Er was het verhaal van de Laatste Uren van Rivet. Er waren de verhalen van mensen die tot bekering waren

20. A.w. 320 vv

21. A.w. 327 vv

22. A.w. 343 v

gekomen²³ en die van jonggestorven kinderen²⁴. De vele lijkredenen die werden gehouden bevatten gewoonlijk ook een heel relaas aangaande het sterven van degene die herdacht werd.

2. Opmerkelijk is de mildheid waarmee door Hoornbeek geoordeeld is over degenen van wie hij laatste woorden aanhaalt. Dezelfde Hoornbeek die op zijn tijd een geducht polemist was, o.a. tegen de roomse kerk, was tegelijk uiterst mild in het beoordelen van christenen ook al waren zij andersdenkend. Allerlei figuren als Erasmus, Geiler van Kaisersberg, Anna Bolein, Jacobus I van Engeland en zelfs keizer Karel V komen wij tegen en over hun sterven wordt door Hoornbeek positief geoordeeld, althans als zij zich op een waarlijk christelijke wijze hebben uitgelaten²⁵. Zo zou volgens Hoornbeek ook Karel V op het einde van zijn leven zich alleen verlaten hebben op Gods genade in Christus. Wel heel opmerkelijk is Hoornbeeks positief oordeel over Hilarion²⁶. Luther heeft er moeite mee gehad hem zalig te spreken, hij zei n.l. toen hij ging sterven: ziel, ga uit, wat vreest gij? gij hebt nu bijna 70 jaren Christus gediend en waarom zoudt ge dan de dood vrezen? maar Hoornbeek laat geen woord van critiek horen. Luther heeft zelfs moeite gehad met Bernard wegens zijn waardering van de monnikenwerken, en dat hij Bernard heeft kunnen zalig spreken heeft enkel berust op het feit dat hij veronderstelde dat Bernard op het einde van zijn leven tot een beter inzicht was gekomen en zich tenslotte op niets anders verliet dan Christus en Zijn genade. Ook Hoornbeek vermeldt het sterven van Bernard, maar bij hem blijkt niets van de reserves die Luther heeft gehad.

De meer pietistisch ingesteld gereformeerde theologen, en daar heeft ook Hoornbeek toe behoord, waren mannen die de weg ten leven nauw voorstelden, en vaak waarschuwd en voor de schijn, voor het tijdgeloof, waaronder zij verstonden een onecht geloof waarmee men bedrogen uitkomt in het uur van de dood; vandaar dat zij de gewoonte hebben gehad in hun preken en stichtelijke

23. *XXXII Exempelen van eenige vrome*, vertaald door Jacobus Koelman, uitgegeven als Aanhangsel achter Willem Guthrie, *Des Christens Groot Interest*, Amsterdam 1680⁴

24. Jacobus Koelman, *Twintig zonderlinge exempelen van vroeg-bekeerde en jongstervende kinderen*, Amsterdam 1673

25. Hoornbeek, *Euthanasia*, 150, 73, 149, 244, 192

26. A.w. 116

werken kenmerken te geven van wat wèl en wat nièt ware genade is, anders gezegd: kenmerken van een waar geloof en kenmerken van een tijdgeloof; dit alles is echter, in elk geval bij een figuur als Hoornbeek, op een merkwaardige wijze gecompenseerd door een zeer ruime waardering van medechristenen in het persoonlijke vlak; hij dacht van hen snel het beste.

Het enige verwijt dat men Hoornbeek zou kunnen maken is dat hij mogelijk weleens te oncritisch is geweest. Afgaande op een enkel woord vroeg hij verder niet naar de achtergronden ervan. Dit raakt ook de wijze waarop hij reeds Hus en Hieronymus van Praag en de toch wel echt roomse Johann Geiler beoordeeld heeft; zij waren geen hervormers en Geiler is zelfs niet eens een voorloper der hervorming geweest. Ook op meer andere punten blijkt deze te oncritische houding van Hoornbeek ten aanzien van het historisch materiaal dat door hem verwerkt wordt. Maar men bedenke dat de beoefening van de kerkgeschiedenis nog in de kinderschoenen stond; Hoornbeek zelf is een der eerste beoefenaars van het vak geweest aan de nederlandse hogescholen. Pas in een latere tijd zal men critischer normen gaan aanleggen; wij in onze tijd kunnen daar niet meer aan voorbijgaan.

Intussen zal hier wel aan toegevoegd moeten worden, dat door Hoornbeek in principieel opzicht niets tekort is gedaan aan hetgeen door de Reformatie beleden is als de enige troost beide in leven en sterven, integendeel, die troost is ook door hem op een uitnemende wijze vertolkt.

Hoofdstuk IX

GUILJELMUS SALDENUS OVER HET LEVEN UIT DE DOOD

Leven en werk

Guiljelmus Saldenus werd in mei 1627 te Utrecht geboren. Oorspronkelijk heette hij Willem Salden. Hij bezocht te Utrecht waarschijnlijk de Hieronymusschool en sinds 1643 de academie. Zes jaar later, in 1649 werd hij predikant te Renswoude; daarna stond hij achtereenvolgens te Kockengen (1652), te Enkhuizen (1655), te Delft (1663) en te 's Gravenhage (1677), waar hij bleef tot zijn dood in febr. 1694¹.

In dec. 1682 werden zijn theologische prestaties beloond met een eredoctoraat dat hem verleend werd door de theologische faculteit van de Utrechtse academie. Het was een onderscheiding die hij verdiende, daar zal ieder mee instemmen die de hele rij van de boeken die hij schreef overziet².

Als Utrechtenaar was de jonge Saldenus opgegroeid aan de voeten van Voetius; hij is de leermeester trouw gebleven zijn levenlang, hij wist zich nauw aan hem verbonden.

Andere vrienden van Saldenus verraden bij hem dezelfde gezindheid, wij noemen: Witsius, Lodenstein, Willem Sluyter, Thaddeus de Lantman, Johannes Vollenhove en Cornelius Bosch.

Saldenus heeft temidden van de kring van predikanten rond Voetius een ietwat eigen plaats ingenomen: hij was sterk in het analyseren van de gevoelens van de christen. Men heeft een godsdienst-psychologische trek bij hem geconstateerd. Geen wonder dat hij zich verwant heeft gevoeld aan Puriteinen als Hildersham, Sibbs en Jeremias Dijke.

Wilhelm Goeters heeft als een der grondtrekken van Saldenus' theologie genoemd de idee dat de gelovigen naar de hemel verlangen³. Wij hebben echter uit het voorafgaande reeds kunnen

1. G. van den End, *Guiljelmus Saldenus*, Theol. Ref. XII (1969) nr 2.

2. T. D. Smid, *Bibliografische gegevens over Willem Saldenus*, N.A.K.G.XLIII,4

3. Wilhelm Goeters, *Die Vorbereitung des Pietismus in der ref. Kirche der Niederlande*, Leipzig 1911, 103 [herdruk Amsterdam — 1974].

constateren dat deze idee er niet alleen maar een van Saldenus is geweest. In elk geval, ook Saldenus heeft een stervensboekje geschreven. De volledige titel ervan luidt als volgt: Het Leven uyt de Doodt of kort en eenvoudigh Hand-boexken om saligh te worden door ons eygen en heylicher te worden door eens anders doodt. De eerste druk van dit boekje verscheen in 1667 te Utrecht.

De reden die Saldenus ertoe bewogen heeft dit boekje te schrijven ligt in een strikt persoonlijke ervaring. In de *Voorreden* heeft hij er verantwoording van gegeven. Hij zegt daar: Even voor mijn vertrek uit Enkhuizen drong onverwachts de dood mijn woning binnen en rukte mijn vrouw weg uit haar gezin. Sindsdien, zegt Saldenus verder, ben ik begonnen met over de dood te preken en daar is dit werkje uit voortgekomen. De schrijver was dus al jong weduwnaar, hij kan toen zijn vrouw overleed hoogstens 28 jaar geweest zijn.

Al in de Voorrede wordt door Saldenus een hele rij opgesomd van scribenten die al eerder over het thema van de dood schreven; wij komen er bekende namen in tegen, o.a. die van Drelincourt, Perkins, Spranckhuysen, Borstius en Hoornbeek. Bijzondere waardering blijkt Saldenus te hebben gehad voor het boek van Drelincourt, hij zegt daarvan: ik heb het met zoveel vrucht en genoegen gelezen dat ik niet kan nalaten het ook anderen aan te prijzen.

Opmerkelijk is ook de Opdracht die aan de Voorrede voorafgaat; wij komen daarin twee bekende namen tegen, die van de weduwe van Johannes Hoornbeek en die van de weduwe van Justus van den Bogaart; eerstgenoemde was overleden te Leiden in 1666, laatstgenoemde te Utrecht in 1663⁴. Mogelijk is Saldenus door familiebanden aan deze weduwen verbonden geweest. Wij gaan nu over tot een bespreking van de inhoud van zijn boek.

Inhoud van het boek

Saldenus heeft aan zijn boek de vorm gegeven van het geven van 14 lessen. Veel van hetgeen in deze lessen geboden wordt is ons al bekend uit de eerder besproken werken maar Saldenus heeft er een eigen presentatie aan gegeven.

De eerste les luidt: 'Die wel wil sterven moet zijn dagen wel

4. Over Van den Bogaert J. van Genderen, *Herman Witsius*, 's Gravenhage 1953, 16 vv

leren tellen'. Ach, velen denken niet aan de dood, zegt Saldenus, zij leven als de mestvarkens van Epicurus. Ook zijn er velen die aan de dood slechts zo nu en dan denken; ook bij hen zit het niet diep. Dan zijn er ook nog die inderdaad wel aan de dood denken doch slechts in die zin dat zij zorg dragen voor een mooi graf⁵.

Er zijn lieden die uit de kerk blijven alleen omdat er, naar hun mening, teveel over de dood gepreekt wordt⁶.

Er zijn er ook die ontegenzeggelijk weleens aan de dood denken, doch zonder er beter van te worden. Hoevele pest-tijden hebben wij nu al niet beleefd en wat heeft het uitgehaald, wie werd er door gebeterd? O mens, maak toch eens de rekening van uw leven op! Weet dat de dood een deur is, naar de hemel óf naar de hel. Eens u vergist is voor eeuwig gemist! Denk aan uw uiterste. Laat de Heere zelf uw Leerreester zijn in het tellen van uw dagen. Leer ook van de dood van anderen; komt ge in een sterfhuus, neem alles wat ge daar ziet en meemaakt ter harte⁷.

Ook op de godzaligen rust de plicht de dagen te tellen. De kinderen dezer wereld zien in de dood niet anders dan een dief en geweldenaar, gij moogt in hem zien een bode des hemels. Houdt uw geloof gaande, dan zult ge voor de dood niet vrezen en schrikken. Ik zeg niet, dat ge altijd aan de dood moet denken. Als de Schrift zegt: Bidt zonder ophouden, betekent dat ook niet dat wij altijd bidden moeten, maar wel dat wij bidden moeten bij elke gelegenheid die zich daartoe voordoet. En zo is het nu ook met het denken aan de dood. Stel het in elk geval niet uit, ge weet immers noch dag noch uur van uw dood⁸.

De tweede les luidt: 'Die wel wil sterven moet godtsaligh leven'. Hoe rampzalig is de dood voor degenen die onheilig, goddeloos leven en voor degenen die slechts in schijn godzaligen zijn. Zij zijn al dood eer zij sterven, zij zijn levend gestorven; want de staat der onherborenen is niet anders dan een staat des doods. Ge zult godzalig moeten leven, dan zult ge sterven in Gods gunst. Dan sterft ge ook nooit onverwacht, nooit te schielijk, want dan zijt ge altijd bereid. God zal u niet oordelen naar wat ge op het ogenblik van uw sterven gevoelt of naar uw al of niet geschikt zijn op dat

5. *Leven uyt de Doodt* 4 vv

6. *A.w.* 8

7. *A.w.* 9 vv

8. *A.w.* 20 vv

ogenblik maar naar de hele loop van uw leven. Dan sterft ge ook altijd gewillig, want dan leeft in u wat Paulus gezegd heeft: Wie zal mij verlossen van het lichaam dezes doods . . . Dan sterft ge ook altijd getroost en hebben ook uw nabestaanden troost. Heeft iemand nooit blijken van godzaligheid gegeven dan mag men niet menen dat hij in de hemel is. Ook al hebben Gods kinderen op hun sterfbed het moeilijk toch sterven zij getroost⁹.

De derde les luidt: 'Die wel wil sterven moet de wereld niet als in 't voorbygaen gebruyken'. Men moet niet teveel aan het aardse hangen; denk aan de rijke dwaas. Velen doen als de vrouw van Lot, kijken achterom naar de wereld, die zij niet verlaten kunnen. Voor wereldse mensen komt de dood altijd hoogst ongelegen. Welaan christenen, leeft in deze wereld alsof ge er niet in leeft, weest geen slaven maar heren. Zoekt een beter vaderland. Ge moogt niet op deze wereld spelevaren, ge moet koers houden. De wereld is maar een herberg of pleisterplaats. Een boom die losjes in de grond staat kan gemakkelijk worden uitgetrokken. Velen zijn er die te gemakkelijk denken dat zij los zijn van deze wereld; zij kunnen heel mooi en breedvoerig spreken over de verachting der wereld maar o wee als het er op aankomt, dan blijkt dat zij het zich maar hebben ingebeeld¹⁰.

Niet dat ge uw goederen als het ware zoudt moeten wegwerpen, of dat ge scrupuleus zoudt moeten leven, neen gebruik ze, dat mag; ge moogt van uw goederen leven; wees vreemd aan de geveinsdheid die men in het pausdom tegenkomt en ook aan de uitzinnigheid van de kwakers. Immers ook deze goederen heeft Christus u door Zijn bloed verworven; maar het is iets anders ze te gebruiken of er het hart op te zetten. Te vast zitten aan de dingen van deze wereld is misbruik van ze maken. Eer God in uw goederen, heb Zijn eer en wil steeds voor ogen. Tracht ook steeds in deze schepselen de Schepper zelf te vinden¹¹.

De vierde les luidt: 'Die wel wil sterven moet sigh hier al draghen op der *Aerde* als of hy een *Burgher* was van den *Hemel*'. Velen lijken meer burgers van de hel dan burgers van de hemel, zij vloeken, zij lasteren, zij liegen en zij bedriegen, enz. Zij leven als het ware in de voorsteden van de hel. En toch menen zij naar de

9. A.w. 25 vv

10. A.w. 48 vv

11. A.w. 70 vv

hemel te gaan. Anderen, die netter leven, zijn in elk geval toch meer burgers van deze wereld dan burgers van de hemel; wij denken aan hen die doorlopend bezorgd en bekommerd zijn over het aardse; zij gaan op in hun werk, in hun studie, in hun gezin, zij zweten en zwoegen, zij lopen en draven en aan hun arme ziel denken zij niet¹².

Zelfs het hart der vromen lijdt onder het gewoel dezer wereld; ook zij denken te weinig aan de hemel en verlangen te weinig naar de hemel. Zij betonen in woorden en daden zich zo weinig ware hemelingen te zijn¹³.

Velen denken: Och, het kan op het sterfbed allemaal nog wel. Alsof wijzelf ons hart kunnen veranderen! Vlei u toch niet met de gedachte aan die ene moordenaar aan het kruis, hij was een uitzondering. Denk niet dat u zomaar geschikt bent voor de hemel, dat u dat wordt zonder enige moeite. Zoek toch de binnenkamer, tracht hemels te leven, hef het hart naar boven. Ge zult dan eens gewillig, heilig en stichtelijk kunnen sterven, met een verhemelde ziel, met vermaningen en gebeden, uw sterfbed zal dan een preekstoel zijn¹⁴.

U klaagt wellicht, u zegt: Het lukt mij niet mijn hart op te heffen tot de hemel, het is zo zwaar. Bedenk dat hier wel een middel voor is. Prent uzelf diep in een ware en grondige kennis van de hemel en van het hemelse burgerschap; want de ziel is meer waar zij leeft dan waar zij leeft. En laat het gezelschap der vromen u altijd aangenaam zijn. Als ge gevoelt: Ik ben niet hemels genoeg — dan is dat al een bewijs dat er toch een ware hemelsgezindheid in u is. Het is de aard van een vogel op te stijgen naar boven, zo is het de aard der kinderen Gods om te zoeken de dingen die boven zijn¹⁵.

De vijfde les luidt: 'Die wel wil sterven moet sigh de *oppermaght* Godts over zijn selven en over alle dinghen des werelts wel indrucken'. Wij hebben het leven van Hem gekregen, Hij mag het weer nemen als Hij wil. Velen willen van deze soevereine macht van God niet weten, zij menen zelf over alles te mogen beschikken; God mag alleen doen wat zij goedvinden. Zulken zijn als de dood

12. A.w. 75 vv

13. A.w. 79

14. A.w. 82 vv

15. A.w. 95 vv

komt misnoegd, ontevreden. Wij zullen moeten leren zeggen: Uw wil geschiede . . . Als ge dat kunt dan zal de ergste zorg voor de dood als een rookdamp verdwijnen. Neen, dit maakt u niet zorgeloos ten aanzien van de middelen, immers, ge weet niet wannéér de Heere u roepen zal. Ge kunt dan ook met het hóe en het wannéér van de dood tevreden zijn. Is God een Heer en Meester over alles, dan ook over de dood en over alles wat er aan voorafgaat. Christenen, stelt u onder de Meester, laat Hem begaan. Neemt een voorbeeld aan Christus, Hij is gehoorzaam geweest tot de dood¹⁶.

De zesde les luidt: 'Die wel wil sterven moet de voordelen en profijten van de Doodt wel leeren aen-mercken'. Men moet niet alleen maar op het kwaad van de dood zien. Ook Gods kinderen zien de dood vaak alleen maar zoals hij zich aan ons voordoet. Hij is niet zo lelijk als hij lijkt. Geliefden, ziet toch eens door de dood heen. Weegt leven en dood eens tegen elkaar af. Het gevolg van de dood is verzadiging van vreugde. Als ge hier op let leert ge het aardse geringachten, wordt ge geprikkeld tot godzaligheid, gaat ge zelfs naar de dood verlangen¹⁷.

De zevende les luidt: 'Die wel wil sterven moet dickwils zijn vertrouwen op den Heere soecken op te wekken!'. Ook gelovigen kunnen weleens overvallen worden door vlagen van kleinmoedigheid, maar zij richten zich weer op. Wie ongelovig en wankelmoedig is kan niet gewillig, heilig en getroost sterven. Grijp de Heere aan, gelijk de kananese vrouw gedaan heeft. Vat het schild des geloofs; de dood is alleen in het geloof te weerstaan. In het sterven hebt ge het gevoel tegen, maar zie dan op Gods macht en op Gods liefde, welke in Zijn beloften vervat zijn. Evenwel, blijf niet hangen in de woorden der belofte, want die kunnen u niet helpen; u helpen dat kan alleen Christus die in die beloften ligt opgesloten. Bedenk ook dat het aankomt op een wáár geloof, een geloof dat beoefend wordt, een geloof waarin een heilige schroom is, besef van Gods rechtvaardigheid, en een gevoel van kleinheid; anders is uw geloof slechts inbeelding¹⁸.

De achtste les luidt: 'Die wel wil sterven moet sigh teghen de doodt met geestelijke kloeckmoedigheydt wapenen'. Velen missen deze kloekmoedigheid. Ook vele kinderen Gods zijn niet ge-

heel vrij van dit gebrek. Geheiligde zielen, schrikt toch niet voor de dood, voor zijn pijlen, zijn bitterheden. De dood is niet een iets maar een niets, een non ens, een niet-zijnde, een schaduw. Hij is door Christus overwonnen, waarom zoudt ge hem dan vrezen? Ge kunt met de dood niets verliezen alleen maar veel winnen. Inplaats van vrouw, kinderen en vrienden krijgt ge heiligen en engelen. Voor de zonde moet ge vrezen, niet voor de dood. Zonder de zonde is de dood niet meer dan een briesende leeuw die geen tanden heeft of dan een stier zonder hoornen. Met God verzoend zijnde hoeft men de dood niet meer te vrezen. Neemt een voorbeeld aan het moedig sterven van de martelaren. Evenwel, nog één ding, er is een groot verschil tussen de christelijke kloekmoedigheid én ongevoeligheid en roekeloosheid. Er zijn vrijgeesten en ongodisten die noch in een hel noch in een hemel geloven; er zijn ook mensen die roekeloos van aard zijn. Al deze lieden vertrouwen op zichzelf; de ware kloekmoedige vertrouwt echter op de Heere, loopt niet moedwillig het gevaar tegemoet, veracht ook niet de middelen, maar ontvangt in de ure des gevaars en des doods innerlijke kracht¹⁹.

De negende les luidt: 'Die wel wil sterven moet met gedurige sughtingen zijns herten van den Heere zijnen God afhangen'. Die moet dus zijn nood gevoelen. Velen zuchten wel om dit en om dat maar niet uit verlangen naar een gewillig, heilig en zalig sterven, daar weten zij niet van. Christenen, brengt bij alle gelegenheden uw begeerten stillekens voor God. Vooral in het sterven heeft men het zuchten nodig, omdat men dan wellicht niet meer spreken kan; er blijft dan niet anders meer over dan een innerlijk zuchten. Dit zuchten is het bidden zonder ophouden. Om zo te kunnen zuchten is nodig dat ge ten allen tijde en in alle dingen uw afhankelijkheid van God gevoelt. Behalve het zuchten is echter ook het bidden nodig, men mag het op het zuchten alléén niet laten aankomen²⁰.

De tiende les luidt: 'Die wel wil sterven moet zijn ziele bytijds in de handen zijnes Godts bevelen'. Ach hoevelen geven hun ziel inplaats van aan God dagelijks aan de duivel. Christen, vertrouw uw edele ziel aan God toe, aan Hem alleen; zij behoort Hem toe. Doe dit al in uw gezonde dagen. Maar eer ge met uw ziel voor

16. A.w. 103 vv

17. A.w. 128 vv

18. A.w. 149 vv

19. A.w. 174 vv

20. A.w. 210 vv

God verschijnt moet ge haar dompelen in Jezus' bloed. Hij heeft u Zijn Zoon aangeboden, bied gij Hem nu uw ziel aan²¹.

De elfde les luidt: 'Die sigh wel wil draghen over eens anders doot moet een redelijcken en betamelijcken rouw daer over bedrijven'. Sommigen hebben de gewoonte om in dagen van rouw niet naar de kerk te komen, dat is geheel verkeerd. Afschuwelijk zijn de dodenmalen die gehouden worden. Er zijn mensen die loeren op erfenissen van overledenen. Er zijn er die de rouw alleen in hun kleren laten zitten. Uiterlijke rouw is goed, maar dan als een bewijs van innerlijke rouw. Bedroefd mág men zijn, dat is heel natuurlijk. Christus heeft over Lazarus geweend. Maar laat uw droefheid heilig en godvruchtig zijn; laat zij u brengen tot vernedering voor God; laat ze ook matig zijn, niet te lang duren; laat ze niet buitensporig en ongeregeld zijn²².

De twaalfde les luidt: 'Die sigh wel wil dragen over eens anders doot, moet' er de ydelheydt van alle wereldtsche dinghen wel in leeren aanmercken'. Er zijn er die vader en moeder en vele anderen zien sterven en nog aards blijven. Leer dat alles op deze wereld ijdelheid is²³.

De dertiende les luidt: 'Die sigh wel wil draghen over eens anders doot moet alleen in de gemeynschap met Godt zijn verghenoeghinghe soecken'. Zoek toch uw vermaak niet alleen in het aardse. God is de algenoegzame, geef Hem uw hart²⁴.

De veertiende les luidt: 'Die sigh wel wil draghen over eens anders doot moet de deuggden zijner afgestorvene vrienden tragten na te volgen'. Neen, niet hun zonden, die moet ge niet navolgen, maar hun deugden. Zie op de uitkomst van hun wandel en volg hun geloof na²⁵.

Saldenus' boekje eindigt met de bede uit Opb 22:20 Kom Heere Jezus, ja kom haastelijk!

Op het boekje volgt, als een soort van bladvulling, nog een gedicht van Van Lodensteyn. Het is gemaakt op de dood van een kind van Saldenus, een jongetje, Henricus geheten, overleden 16

21. A.w. 231 vv

22. A.w. 257 vv

23. A.w. 282 vv

24. A.w. 303 v

25. A.w. 326 vv

mei 1666 (8 maanden oud); het is een van de aangrijpendste gedichten die Van Lodensteyn ooit gemaakt heeft.

Tot slot, wij hebben aan het boek van Saldenus niet veel toe te voegen; het ademt geheel de geest van de boeken van zijn voorgangers die over hetzelfde thema geschreven zijn. In de waarschuwing tegen een geveinsd geloof waarmee men zichzelf bedriegt staat het nog het dichtst bij het boek van Borstius dat wij besproken hebben. Maar ook bij Saldenus staat centraal de troost dat Christus de dood overwonnen heeft waardoor hij niet meer te vrezen is, wanneer wij in geloof en heiligheid des levens ons op hem voorbereiden.

Hoofdstuk X
FRANCISCUS RIDDERUS' HISTORISCH STERF-HUYS

Ridderus' leven en werk

Franciscus de Ridder of Ridderus werd geboren in 1620¹ volgens Glasius² als zoon van Jacobus Ridderus die van 1620 tot zijn dood in 1663 predikant te Middelharnis was. Vermoedelijk studeerde hij te Leiden, waar hij ook de graad van doctor in de theologie behaalde. In 1644 werd hij predikant te Schermerhorn, van 1648 tot 1656 was hij predikant te Brielle, waar hij zich kon verheugen in een grote toeloop van hoorders³ toen vertrok hij naar Rotterdam, waar hij gebleven is tot zijn dood in 1683.

Hij was een geleerd man, het is dan ook wat vreemd dat hij nimmer voor een hoogleraarszetel in aanmerking is gekomen.

Als Oranjeklant is hij niet ontkomen aan moeilijkheden met de overheid, zij speelden zich af in zijn Rotterdamse periode.

Hij voelde zich verwant aan mannen als Willem Teellinck van wiens werken hij een uittreksel uitgaf, getiteld: *De Mensche Godts*.

Een lange reeks boeken en tractaten is door hem geschreven, o.a. het tractaat waar het ons ditmaal om te doen is, getiteld: *Historisch Sterf-huys* ofte t' Samenspraecck uyt Heylige, Kerkelijke en Weereltsche Historien over allerley voorval omtrent Siecke en Stervende (Rotterdam 1665). Er zijn al in deze titel twee gegevens die typerend zijn voor Ridderus. In de eerste plaats het historisch karakter van dit boekje. Ridderus heeft grote interesse in de geschiedenis gehad. In vele van zijn werken komt men een hele hoeveelheid historisch materiaal tegen. Zowel heidense als christelijke geschiedschrijvers en onder de laatste ook rooms-katholieke werden door hem geraadpleegd. Opmerkelijk zijn ook de vele reisjournales die door hem in zijn diverse werken worden aangehaald. In de tweede plaats de vorm van de samenspraak; zij was een door

1. Nieuw Ned. Biog. Woordenboek IV, 1149 v, en Chr. Enc.² V, 636 v

2. B. Glasius, Biog. Woordenboek III, 172 v

3. C. Veltenaar, *Het kerkelijk leven in Den Briel tot 1816*, Amsterdam 1915, 236

hem zeer geliefde vorm waarvan hij zich menigmaal in zijn werken bediend heeft.

Behalve zijn Historisch Sterf-huys is er nog een geschrift van Ridderus dat, hoewel slechts zijdelings, met het thema van de dood en de voorbereiding daarop te maken heeft, wij denken aan zijn *Bloed-spiegel der Religie* (een klein martelaarsboek).

In het Historisch Sterf-huys vinden wij een samenspraak tussen een predikant (Ridderus zelf) en een zieke, waaraan bij tijden ook wordt deelgenomen door een arts. Wanneer de zieke gestorven is, wendt de predikant zich tot zijn weduwe. De vorm van een samenspraak, bovendien een heel langdurige, vinden wij niet bepaald een gelukkige. Een ziekbed is niet de plaats waaraan zoveel gesproken dient te worden en een zieke is niet de persoon aan wie men zoveel historische anecdoten kwijt kan. Ridderus zelf heeft dat ook wel geweten; hij heeft in deze vorm enkel een bruikbaar middel gezien om zijn gedachten populair aan de man te brengen.

De inhoud van het boek

Het boek is opgedragen aan Ridderus' gemeente te Rotterdam. In deze Opdracht geeft de schrijver een verantwoording van wat hem bewogen heeft tot het schrijven van dit boek. Het hele vaderland, zegt hij, was vorig jaar aan een sterfhuis gelijk, duizenden stierven aan de pest. Dit boek heb ik geschreven in een tijd dat er dagelijks velen aan deze vreselijke ziekte bezweken. Thans is dit gevaar geluwd, maar, zegt Ridderus, er dreigen weer nieuwe gevaren; immers er is ter zee een oorlog met Engeland uitgebroken en het lijkt er op dat ons land opnieuw een groot sterfhuis zal worden. Onder andere te Rotterdam zullen er straks vele klaaghuizen zijn omdat men doden heeft te betreuren.

Nu zijn er al, zegt de schrijver vervolgens, vele voortreffelijke boeken geschreven over het welsterven, wat dat betreft had dus zijn boek wel achterwege kunnen blijven. Evenwel: mijn boek heeft toch iets eigens, ik koos n.l. de historische methode; ik bied vele verhalen, want ik meen dat die vaster in het geheugen bewaard blijven; bovendien, ik weet dat historiën in ons land gaarne gelezen worden.

Ik heb dit boek ook voor zieken geschreven, opdat zij er door zouden leren zich op de dood voor te bereiden en er door getroost zouden worden.

Wij geven nu een samenvatting van de inhoud van de 13

samenspraken, die op deze Opdracht volgen.

De eerste gaat over het bezoeken van zieken. Een zieke wordt door zijn predikant opgezocht en er ontspint zich een gesprek aan het ziekbed over het gevaar van de pest en over de vraag of men voor de pest mag vluchten. Een predikant, zo wordt vastgesteld, heeft de plicht zieken te bezoeken en mag dus niet vluchten. Men zal niet al te bevreesd mogen zijn voor besmetting. Met voorbeelden uit de geschiedenis wordt aangetoond dat men als men de dood ontlopen wil toch zijn slachtoffer wordt⁴. Ook de dokter, die inmiddels is binnengekomen, mengt zich in het gesprek. Men is het er over eens dat ook hij, n.l. als christenmens, de plicht heeft de zieken te troosten. Maar de grootste en allerbeste bezoeker aan het ziekbed, zegt de predikant, is de Heere Jezus zelf⁵. De oude christenen, zegt Ridderus, hebben veel aan ziekenbezoek gedaan. Maar waarom moet men zieken bezoeken? Neen, niet om er beter van te worden, niet met de hoop eenmaal in de erfenis te zullen delen, ook niet met de bedoeling er straks voor in aanmerking te komen uitgenodigd te worden voor het dodenmaal, maar uit overwegingen van barmhartigheid, uit medelijden en ook wel om er zelf iets goeds van te leren. Wij allen moeten leren godzalig te sterven⁶.

Dan gaat het gesprek over gezondheid en leven. De gezondheid van de ziel gaat boven de gezondheid van het lichaam. Een goed leven is beter dan een lang leven. Uit een lang of een kort leven kan men niet besluiten of iemand deelt in Gods zegen of het voorwerp is van Zijn vloek. Weliswaar is een lang leven niet te verachten, het is een gave Gods. Men zal het leven en de gezondheid ook dienen te bevorderen zoveel men kan; b.v. door matig te leven en door op zijn tijd te zorgen voor enige lichaamsbeweging⁷.

Het gesprek komt daarna op allerlei ziekten, bekende en onbekende. Ridderus weet van allerlei vreemde ziekten die zich voordoen; er breken steeds nieuwe, onbekende ziekten uit. Zij leveren het bewijs dat er nieuwe, zware zonden zijn begaan, immers ziekten zijn straffen op de zonden. Wordt men door een of andere ziekte getroffen dan zal men haar als uit Gods hand moeten

4. *Historisch Sterf-huys* 1 vv

5. A.w. 11 vv

6. A.w. 37 vv

7. A.w. 66 vv

aanvaarden. Men zal lijdzaamheid moeten betrachten. Ridderus bepleit de ware lijdzaamheid. Zij is niet een gedwongen aanvaarden van het leed dat gedragen moet worden maar een gewillig opnemen van het kruis dat wordt opgelegd. God geeft op het ziekbed de mens nog tijd om zorg te dragen voor zijn ziel, maar ach, velen menen als zij gezond zijn hiervoor geen tijd te hebben en als zij ziek geworden zijn ontbreekt het hen aan de lust hiertoe⁸.

Over het raadplegen van dokters en het gebruiken van middelen wordt opgemerkt dat een goede dokter zeker niet te versmaden is en dat men de middelen moet gebruiken. Ridderus noemt de middelen de handen Gods waarmee Hij geneest. Komt iemand na ziekte weer tot gezondheid, laat Hij God er voor danken, Hem komt de eer toe. De predikant herinnert de zieke er ondertussen gedurig aan dat er ook geestelijke geneesmiddelen moeten worden gebruikt, want dat de ziel ook ziek is. Het bloed van Jezus Christus, zegt hij, is de ware medicijn, en Jezus zelf is de ware Medicijnmeester⁹.

Er wordt in het gesprek ook aandacht aan geschonken langs welke wegen de mens tot de dood kan komen. Alle mensen moeten sterven, maar de dood kan zeer verschillende oorzaken hebben. Zo zijn er die sterven omdat zij teveel gegeten hebben — dat geeft de predikant de gelegenheid er nogmaals op aan te dringen toch matig te leven. Er zijn er ook die door de dood plotseling worden overvallen; men zal dus altijd bereid moeten zijn¹⁰.

Een mens dient zich op de dood voor te bereiden. Al in zijn gezonde dagen moet hij menigmaal aan de dood denken. Laat u toch niet door de dood overvallen! Om getroost te kunnen sterven moet men vertrouwen hebben in de genade Gods. Laat het gevoel van de zonde u niet tot wanhoop brengen.¹¹

Op het sterfbed is er soms veel strijd, veel aanvechting; maar door het geloof kan men overwinnen. Wie op zijn sterfbed ligt moet zijn hart van alle aardse dingen aftrekken. Men moet op het sterfbed eigen leven zich voor ogen stellen, om zich dan voor God te verootmoedigen en Hem om genade te bidden¹².

8. A.w. 106 vv

9. A.w. 160 vv

10. A.w. 251 vv

11. A.w. 314 vv

12. A.w. 347 vv

De dood ziet men op schilderijen vaak afgebeeld als een skelet, zonder ogen en zonder oren; hij ziet niet de persoon aan en hoort niet naar gewezen en jammerklachten. In de hand heeft hij een zeis en een zandloper. Maar de mens is gewoonlijk blind voor de dood, ziet hem niet¹³.

Er zal tijdig een testament moeten worden gemaakt, n.l. om onenigheid in de familie te voorkomen¹⁴.

Men zorg voor een betamelijke begrafenis. Wáár wij begraven worden is het belangrijkste niet. Wees niet al te gesteld op een grootse begrafenis, er is in het leven al genoeg gepronkt, en men wordt toch maar als een arm en zondig schepsel begraven¹⁵.

Men neme als men gaat sterven afscheid van gezinsleden en vrienden. Tranen zijn niet onchristelijk maar men matige zijn droefheid. Men bedenke dat een mens geboren wordt om te sterven en dat elk sterfgeval naar 's Heeren wil is¹⁶.

Aan het sterfbed moeten niet teveel woorden worden gebruikt. Wanneer predikanten aan het sterfbed geroepen worden is het niet alleen hun taak te troosten maar ook te vermanen en te bestraffen. Zij moeten de zieke manen tot berouw over zijn zonden en tot vernedering voor God¹⁷.

Wij zijn vervolgens getuige van het volgende gesprek:¹⁸

De zieke: Ik heb vele zonden, maar dit kan ik betuigen voor God die alles weet, dat ik niet met opzet een geveinsd hart heb gehad; en mijn zonden heb ik voor de Heere beleden, ik steun nu op zijn belofte.

De predikant: Er is voor Gods kinderen weggelegd een kroon der heerlijkheid.

De zieke: Ik heb in mijn gezonde dagen soms horen preken over de geestelijke strijd en over geestelijke verlatingen; ik beken dat ik nooit goed begrepen heb wat men daarmee bedoelde, maar nu ervaar ik het; de duivel stelt mij al mijn zonden voor ogen.

De predikant: Vrees de beschuldigingen van de duivel niet, toon dat ge vertrouwt op Gods genade in Christus, dan zal uw ziel vrede

13. A.w. 401 v

14. A.w. 455

15. A.w. 510 vv

16. A.w. 596

17. A.w. 641 vv

18. A.w. 659 vv

en vreugde vinden. Ge moogt ook zien op de kenmerken der genade die in u zijn, immers, ge hebt altijd van uw zonden een gewetenszaak gemaakt en genade begeert.

De zieke: Ach mijn kleingeloof, ja ongeloof; ik vind Jezus niet; ach kon ik toch maar geloven.

De predikant: Ook een klein geloof is toch geloof; strijd, dan zult ge overwinnen, bestorm de hemel met uw verzuchtingen, opdat God u Zijn genade weer doet voelen.

De zieke: Het wachten valt mij zo lang, er is geen verhoring op mijn gebed.

De predikant: Zeg dat toch niet, God is waarlijk een God van verhoring, wacht op Hem!

De zieke: Ik heb nog nooit mijn zonden zo gezien als nu, en ik ken wel Christus' genade maar is zij ook voor mij?

De predikant: De duivel beschuldigt u maar Christus pleit voor u.

De zieke: Een christen ben ik door Gods genade, maar kan ik daar wel gerust op zijn; ik hoop in mijn belijdenis te sterven, maar is het wel genoeg?

De predikant: Het zou niet genoeg zijn als het enkel een belijdenis met de lippen was.

De zieke: Ik zal volharden bij mijn belijdenis, ik blijf bij de genade Gods. Ik voel ook al wat meer troost. Ach mijn Jezus, ach mijn Jezus, blijf bij mij, blijf toch bij mij.

De predikant: Uw gebed zal worden verhoord; wij zullen ook voor u bidden en u troosten met woorden uit de Schrift. Grijp moed, vriend en zeg: Heere Jezus, ontvang mijn geest.

Dan zegent de zieke nog de zijnen met de woorden: De Almachtige zegene u allen, de Heere zij u genadig, Hij zij uw God eeuwig en altoos en zegt hij met het oog op zichzelf: Heere Jezus, in Uw handen beveel ik mijn geest; wees mij genadig, wees mij genadig, neem mijn ziel op in Uw eeuwig koninkrijk, waarna de dood plaatsvindt¹⁹.

Treur niet, zegt de predikant nu tegen de weduwe, benijd uw man niet de vreugde van het hemelleven. Weet dat de dood van uw man was naar Gods wil. Alleen de religie kan u troosten in uw verdriet; zoek uw troost bij God, Hij is groot genoeg om u waarlijk te troosten²⁰.

19. A.w. 699

20. A.w. 702 vv

Door zijn vele historische verhalen (die wij in ons resumé achterwege hebben gelaten) gelijkt Ridderus' boek heel sterk op het boek van Hoornbeek dat wij besproken hebben. Hoornbeeks Euthanasia is door Ridderus dan ook vaak aangehaald, meer dan 40 keer. Toch is de opzet van Ridderus' boek een geheel andere dan die van Hoornbeeks boek. Ridderus mag er in geslaagd heten toch iets eigens te hebben geleverd. Niet voor het minst heeft hij dat te danken gehad aan de vorm die hij koos, die van de samenspraak. Al mag zij niet zo gelukkig heten wat betreft het feit dat de inhoud van dit boek niet allemaal past bij een ziekbed, zij heeft toch de schrijver de gelegenheid geboden de situatie van het sterfbed duidelijk voor ogen te stellen en op een heel concrete wijze aan te duiden wat daar dan gezegd moet en mag worden, wanneer men ertoe geroepen wordt als predikant mensen op hun laatste reis voor te bereiden en zo ver het mogelijk is te begeleiden. Overigens, de sterfleer van Ridderus wijkt op geen enkel punt af van die van zijn voorgangers.

Hoofdstuk XI
DANIEL LE ROY' OVERDENKINGEN DES DOODS

Le Roy's levensloop

Daniel le Roy was van geboorte een Zeeuw. Op 8 okt. 1661 werd hij te Middelburg geboren. Jacobus en Melchior Leydekker waren neven van hem. Te Middelburg bezocht hij de Latijnse School. Op 19 jarige leeftijd vertrok hij naar Utrecht om daar aan de academie de lessen te volgen van o.a. Petrus van Maestrigt, Herman Witsius en zijn neef Melchior Leydekker. In 1685 was de studie voltooid en kreeg hij een beroep naar Koog aan de Zaan. Daarna was hij van 1695 tot 1698 predikant te Nijmegen. Vanaf 1698 tot aan zijn dood in 1722 diende hij de gemeente te Rotterdam. Op 11 mei 1722 ging hij heen, nog geen 62 jaar.

Le Roy was bevriend met o.a. Wilhelmus a Brakel en Abraham Hellenbroek, twee bekende namen uit de vaderlandse kerkgeschiedenis. Hij hield na Brakels overlijden in 1711 een lijkrede. Hellenbroek heeft na le Roy's dood zijn boek over de Overdenkingen des doods, dat dus posthuum verscheen, van een Opdracht aan de gemeente te Rotterdam voorzien. Hij citeert daarin wat in de *Boekzaal* (mei 1722) over le Roy's levensloop vermeld werd; daaraan danken wij de biografische gegevens¹.

Het is wel zeer opvallend dat zowel een van le Roy's eerste werken, als zijn laatste werk beide ongeveer over hetzelfde thema gaan. Het eerste heet: *De vier laatste uit-einden der Menschen*, vertoont in haar dood, opstandinge uit den dooden, verschyninge ten oordeel, en eeuwig wel of qualyk leven (1693; tweede druk Rotterdam 1736); het tweede heet: *Overdenkingen des doods*, in haare algemeenheid, oorzake, en gevolgen (Rotterdam 1722). Hellenbroek zegt in de al genoemde Opdracht: Met zijn eerste boek is hij in zekere zin zijn werk begonnen en met dit boek is hij geëindigd. Beide houden zich bezig met de laatste dingen. Le Roy heeft zelf, aldus Hellenbroek, zijn laatste boek beschouwd als zijn testament. Hoewel hij sterk leed onder verval van lichaamskrachten wilde hij toch het preken niet opgeven; hij kwam dan buiten adem

1. Men vindt deze gegevens ook in het Nieuw Ned. Biogr. Woordenboek, X 842.

op de preekstoel. En zo is dit boek geboren tijdens de duidelijke blijken van de naderende dood. Le Roy heeft ook zichzelf ermee op de dood voorbereid.

Beide boeken dragen ook wat hun vorm betreft duidelijk de sporen ervan dat zij uit preekwerk zijn voortgekomen; zij bieden twee reeksen verhandelingen over bepaalde Schriftwoorden. Wij gaan nu over tot een beschrijving van de inhoud van beide in de volgorde waarin zij geschreven zijn.

De vier uitersten

Le Roy verstaat hieronder de dood, de opstanding der doden, het laatste oordeel en hel en hemel.

Eerst dus wat hij zegt over de dood. Wij komen daarin veel tegen wat ons al bekend is. Er is een lichamelijke dood, waaronder ook begrepen moeten worden alle pijnen, smarten en narigheden die de mens in zijn leven ondervindt; er is een geestelijke dood, bestaande in de beroving van het beeld Gods en in de vervreemding van God; en er is een eeuwige dood, de hel. Aristoteles heeft de dood genoemd het ergste wat de mens overkomt. De gevolgen van de dood zijn vreselijk: lichaam en ziel worden van elkaar gescheurd. De dood maakt het lichaam tot een levenloze romp, tot een prooi van het gewormte. De dood berooft ouders van hun kinderen, en omgekeerd kinderen van hun ouders. Hij rukt de mens weg uit zijn woning en uit zijn gezin. Geen mens kan hem ontlopen².

In de toepassing bindt le Roy zijn hoorders op het hart toch te bedenken de algemeenheid en de onvermijdelijkheid van de dood³. Wij zijn maar stof. Wij hebben allen gezondigd en daarom zijn wij allerlei ellende, ja de dood onderworpen. Le Roy bestraft degenen die door hun wijze van leven tonen dat zij deze waarheid niet geloven; degenen die in de zonde leven alsof er geen dood is; degenen die hun hart niet losmaken van dit vergankelijke leven; degenen die niets doen voor hun eeuwig heil. O dwaze mens, hoe vreselijk zal uw sterfbed zijn, ge zult troost zoeken en nergens kunnen vinden⁴. Dan wendt le Roy zich tot degenen die hij aanspreekt als geliefde christenen. Hij zegt: Bedenkt de soevereine

2. *Vier laatste Uit-einden*, 6 vv

3. A.w. 44 vv

4. A.w. 63 vv

macht van God over leven en dood. Als Hij wil dat wij sterven, ook al zijn wij nog jong, zullen wij ons gewillig aan Hem moeten onderwerpen. Dan moeten wij zeggen: Ik wil geen ogenblik langer leven dan Gij wilt, o God, van U heb ik het leven gekregen, aan U geef ik het weer terug; ik had de dood verdiend al voor ik het leven ontving. Geloof dat wij nietige, ijdele, vergankelijke schepselen zijn. Men kan op het leven geen staat maken. Alles is ijdelheid⁵. Velen tonen met hun daden dat zij dat niet geloven. Dat is b.v. het geval met vele aanzienlijken, zij willen als goden geëerd en gediend worden; en met hovaardigen, zij denken aan niets anders dan aan pronk en praal; en met woelzieke mensen, zij nemen altijd wat nieuws ter hand, terwijl het in het leven toch maar om een ogenblik te doen is. Geliefde christenen, weest toch wijzer, beeldt u toch niet een onsterfelijkheid hier op aarde in. Vorsten en mannen van aanzien, bedenkt dat de dood ook u niet verschonen zal. Gij kooplieden, gij woelt, draaft, reist en rost als in een gedurige rosmolen, gij geeft uwe lichamen nauwelijks rust maar ook gij moet sterven! Oude mensen, ook gij — denkt hieraan! Jonge mensen — de dood verschoont niemand. Wij allen zijn voor de dood als een open stad. Verkwist uw tijd toch niet. Als ge u 's avonds uitkleedt, bedenkt dan: zo zal ik eens mijn leven afleggen. Als ge vóór het naar bed gaan het kaarslicht uitdoet, bedenkt: zo zal mijn levenslicht eens worden uitgeblust. Als ge 's morgens opstaat, denkt dan aan de opwekking uit de doden. Denkt steeds aan de dood. Hij volgt u gelijk uw schaduw. Augustinus heeft gezegd: De dood staat overal op u te wachten, wacht gij dus op hem! Aan de dood denken is een gebod Gods, het is ware wijsheid. Plato heeft gezegd: de contemplatio mortis (beschouwing van de dood) is de ware filosofie; en Augustinus heeft gezegd: De meditatio mortis (de overdenking van de dood) is het volmaakt leven. Deze meditatio is een morgenwekker, wekt u uit de slaap der zonden; zij is ogenzalf, opent de ogen; zij is een antidoton, een tegengif, n.l. tegen de zonde; zij breidelt de lusten; zij trekt het hart af van het aardse⁶.

Een andere plicht is dat wij ons aan de dood als hij komt gewillig onderwerpen. Men murmurere niet. Er overkomt u niet iets vreemds of onrechtvaardigs. Bedenk dat God de Heer van ons

5. A.w. 86 vv

6. A.w. 113 vv

leven is en dat de dood boven het leven gaat, gelijk de Prediker heeft gezegd⁷.

Nog een plicht: wij zullen ons op de dood moeten voorbereiden. Alles komt tenslotte aan op een zalig sterven. Deze voorbereiding op de dood is ten eerste een gebod Gods en in de tweede plaats in overeenstemming met de aard van de dood, welke een verhuizen is, het maken van een lange reis — en zou men zich daar niet op moeten voorbereiden? De dood is een deur naar de eeuwigheid, het gaat om een eeuwig wel of een eeuwig wee. Zie eens op de droeve staat dergenen die zich niet op de dood hebben voorbereid, hoe bitter valt hen het sterven; achteraf, als het te laat is, hebben zij berouw. En dan zo te komen voor de vierschaar Gods . . . Daarentegen hoe troostvol is het sterven van degenen die zich wel hebben voorbereid. Christenen, bedenkt dat er na dit leven nog een ander leven is, met de dood is het niet afgelopen. Stelt u steeds de korthed van het leven voor ogen; de dood kan komen als een dief in de nacht; elk uur kan ons laatste uur zijn. Wij moeten onze harten aftrekken van de dingen van deze wereld, zij kunnen ons hinderen op onze reis. Verder, benut uw tijd, koopt ze uit. En wacht u voor de zonden. Tracht met God verzoend te zijn, tracht deel te hebben aan Christus; ge zijt dan voor eeuwig gered⁸.

Na zo uitvoerig over de dood gesproken te hebben komt als tweede uiterste de opstanding der doden ter sprake. Het staat vast dat er zulk een opstanding komt. Voor de gelovigen brengt ze niets dan voordeel. Het verbond met Abraham strekt zich uit over alle gelovigen naar ziel én lichaam; zij zullen gehéél gered worden. Hun lichamen zullen worden aangedaan met een buitengewone glans; zij zullen vrij zijn van alle behoeften van de natuur. Hun lichamen zullen geen andere lichamen zijn maar zij zullen wel anders zijn. Ware gelovigen, ziet hier troost in tegen de schrik des doods. Uw lichamen zullen niet eeuwig in het graf liggen. Zij zullen aan Jezus, de ware Eigenaar, worden teruggegeven. Verliest ge uw man of uw vrouw, weest niet droevig, zij zullen gewis herleven. Laten wij toch veel aan de opstanding denken. Gelovigen, houdt uw geloof werkzaam. Houdt moed in al wat u overkomt⁹.

7. A.w. 140 v

8. A.w. 153 vv

9. A.w. 197 vv

Wat de goddelozen betreft, ook zij zullen verrijzen; ook hun lichamen zullen met onsterfelijkheid en kracht worden aangedaan; zij zullen bekwaam zijn om de zware tormenten van de helse verdoemenis eeuwig te dragen zonder er ooit onder te bezwijken, zonder ooit te sterven. Hoe vreselijk zal dat zijn¹⁰.

Als derde uiterste noemt le Roy het Oordeel. Er zal gewis een laatste Oordeel komen, alleen al Gods rechtvaardigheid vereist dat. Voor de goddelozen zal het een dag van wraak zijn; voor de godzaligen een dag van grote vreugde, van grote zaligheid, van verlossing. Gelovigen, verwacht deze dag met grote blijdschap en opgewektheid¹¹.

Tenslotte noemt le Roy nog hel en hemel. Op dezelfde wijze als al zovelen vóór hem gedaan hebben beschrijft hij de heerlijkheid, de gelukzaligheid van de hemel en de verschrikkelijkheid van de hel. In de hel is een vreselijk pijnlijden, een immerdurende wroeging; men is daar bovendien in het gezelschap der duivelen; men draagt er een eeuwige straf. In de hemel daarentegen is niets dan vreugde, enkel blijdschap¹².

Le Roy waarschuwt er voor de gelukzaligheid van degenen die na de jongste dag behouden zullen zijn zich niet aards en vleeselijk voor te stellen. Hij beschuldigt er de Joden van dat zij dit wel doen. Neen, er zal daar een genieten zijn van hémelse vreugde¹³.

Overdenking des doods

Dit boek bevat 11 preken, waarvan er 5 gaan over Opb 14:13 en 3 over Luk 16:19-23. Le Roy heeft dit boek geschreven, zoals wij al hoorden, toen hij zelf de dood nabij was. In de eerste preek begint hij met te zeggen: Het zal wel niet lang meer duren of de Heere zal mij van mijn post aflossen¹⁴.

Opnieuw bespreekt hij de algemeenheid van de dood en wat de dood is en doet. Hij is een beroving van het natuurlijke leven. Het uur wanneer hij komt wordt door God verborgen gehouden, opdat ieder zich elk uur bereid zou houden. Tegenover de dood baat niets, geen kracht, geen schoonheid, neen niets. Velen zeggen:

10. A.w. 288

11. A.w. 417 vv

12. A.w. 591 vv

13. A.w. 622 v

14. *Overdenkingen des doods*, 6

ik stam uit een geslacht waarin vele oude mensen voorkomen, met andere woorden: ook ik zal wel oud worden — alsof het stervensuur niet afhangt van Gods raadsbesluit! Anderen zijn er die alles verwachten van dokters en van medicijnen of van het zich houden aan een diët of van een matige levenswijze. Er zijn er die doen alsof zij hier eeuwig zullen blijven; zij leven voor winst, eer, vermaak, nemen werken ter hand die jaren zullen duren eer zij voltooid zijn. Voor deze allen zal de dood vreselijk zijn. O mens, bedrieg u toch niet. Schrijf nooit uw leeftijd of dood aan tweede oorzaken toe, onderwerp u aan Gods wil en raad en zeg: Heere, uw wil geschiede! Tracht uw hart bijtijds los te maken van uw betrekkingen, van aardse belangen en genoegens. Ge moet bidden: Heere, maak mij mijn einde bekend: dat wil zeggen: doe mij beseffen hoe onvermijdelijk de dood is. Stel u voor ogen hoe snel de tijd gaat, ken uw zwakheid, let op de voorboden van de dood. Kwalijk sterven kunt ge maar één keer: zoek wèl te sterven¹⁵!

In een der volgende verhandelingen komt le Roy nog eens terug op de zorgeloosheid van velen. Ieder weet dat hij sterven moet maar velen passen dat niet toe op zichzelf. Zij willen aan de dood niet denken. Als zij er toch toe komen is het gedwongen, omdat het niet anders kan. Een mens moet niet slechts in het algemeen geloven dat alle mensen sterven moeten, neen hij moet ook geloven dat *hij* moet sterven. Men moet het dus op zichzelf toepassen. En dat doen nu de ware gelovigen. Zij zeggen: ik moet sterven! Zij komen tot een gezette overdenking des doods en betrekken de dood op zichzelf.¹⁶

Naar aanleiding van Opb 14:13 (het in de Heere sterven) wordt door le Roy gesproken over de rust die er overblijft voor het volk van God. Ziel en lichaam beide zullen na de opstanding geheel verheerlijkt zijn. Op aarde was ons leven niet anders dan een slepende dood; maar daar zullen onze lichamen schoon en luisterrijk zijn. Nu zijn zij zwak maar dan zullen zij voorzien zijn van een buitengewone kracht. En zij zullen een buitengewone snelheid en gezwindheid hebben. Augustinus heeft gezegd: Waar de ziel dan wil zijn zal het lichaam haar terstond volgen. De lichamen zullen ook geestelijk zijn. Niet dat hun substantie veranderd zal zijn, gelijk Origenes heeft geleerd, maar zij zullen geen eten en geen drin-

15. A.w. 8 vv
16. A.w. 168 vv

ken, geen huizen en zelfs geen lucht meer nodig hebben. De heiligmaking zal geheel voltooid zijn. Hoe schoon is de hemel! zei Augustinus. Wereldlingen, waarom stelt ge toch de wereld en het aardse leven zo hoog; ziet uw dwaasheid eens in; hoe bedriegelijk zijn uw wellusten; verzuimt de tijd toch niet. Nodig is een leven in het geloof, want door het geloof worden wij zalig. Nodig is ook het zich oefenen in het geloof. Ge moet niet alleen met het christelijk geloof instemmen en het belijden, ge moet het ook beoefenen. Tracht te leven in de gemeenschap met de Heere en ge zult zalig sterven¹⁷.

Le Roy heeft wat hij noemt een gezette overdenking des doods bepleit, hij verstond daaronder dat men er bepaalde tijden voor afzondert. Hij zegt: betracht deze overdenking in de eenzaamheid voor Gods aangezicht. Leer u dan ook heilig verwonderen over het geluk dergenen die zalig zijn geworden en zeg: O God wie ben ik dat ik er in zal mogen delen. Zie met verlangen naar deze gelukstaat uit. Draag intussen moedig en gewillig uw kruis. Wens niet langer te leven dan ge volgens de loop der natuur en naar Gods raad leven kunt. Toon u genegen om van dit tijdelijke leven overgebracht te worden in het eeuwige, zalige leven¹⁸.

Intussen, dit verlangen mag niet buitensporig zijn. Wij mogen niet ongeduldig worden; wij moeten Gods tijd afwachten en op onze post blijven; wij moeten volharden in lopen en strijden¹⁹. Na tenslotte nog eens ernstig tegen de zonde gewaarschuwd te hebben, o.a. tegen de zonde van onmatigheid in eten en drinken en in kleding, eindigt le Roy zijn boek met de lezers op het hart te binden toch zorg te dragen voor hun zieleheil²⁰.

Toen le Roy's laatste boek verscheen was het 1722. Wanneer wij bij hem, in het begin van de 18e eeuw, een streep zetten onder onze historische uiteenzetting is dat in zekere zin willekeurig. Le Roy had tijdgenoten die eveneens over de voorbereiding op de dood schreven, wij kunnen o.a. denken aan Friedrich Adolf Lampe en aan Wilhelmus van Eenhoorn. Zij hebben echter weinig nieuws toegevoegd aan hetgeen al gezegd was. Bovendien, de geest van de tijd veranderde in het begin van de 18e eeuw; bij Van Een-

17. A.w. 281 vv
18. A.w. 359 vv
19. A.w. 374 vv
20. A.w. 732 vv

hoorn is dat duidelijk merkbaar, men begint wat slapper te worden, men begint te keuvelen. Niet de hele 18e eeuw is hiermee gedoodverfd, maar dat is een hoofdstuk apart in onze vaderlandse kerkgeschiedenis.

Het zal de lezers opgevallen zijn dat bij de verschillende schrijvers nogaleens hetzelfde voorkomt. Wij hadden onze weergave van hun werken zo kunnen inrichten dat dit niet of althans veel minder aan het licht was gekomen, maar wij hebben dat bewust niet gewild. Laten zij dan maar hetzelfde hebben gezegd, dat onderstreept destemeer, dat er op dit punt bij hen allen éénheid van gedachten bestond. Bovendien, met dit duidelijk te laten uitkomen wordt hetgeen zij gezegd hebben de lezer des te dieper ingeprent. En dan, iedereen heeft uiteindelijk het toch ook weer op een geheel eigen manier gezegd, zodat niemand die er kennis van neemt zich behoeft te vervelen. Wij hebben niet anders gewild dan de schrijvers zélf aan het woord te laten komen, en hebben er, waar onze methode blijk van geeft, angstvallig voor gewaakt hen op te sluiten in een door ons zelf bedacht schema.

Het zal niemand gemakkelijk vallen te ontkennen dat hetgeen wij opgediept hebben uit de werken der door ons behandelde schrijvers één doorlopend indrukwekkend getuigenis is. Men zal het onmogelijk wèg kunnen denken uit de gereformeerde theologie en vroomheid zoals die door Calvijn en zijn navolgers, ja ook al door Luther, beoefend en beleefd is.

In een laatste hoofdstuk willen wij de afgelegde weg nog eens overzien en trachten uit het gereleveerde enige conclusies te trekken die ook voor het heden nog van belang kunnen zijn.

Hoofdstuk XII.

TERUGBLIK EN SLOTBESCHOUWINGEN

In dit laatste hoofdstuk willen wij vooral twee dingen nastreven. Na eerst iets te hebben gezegd over de mogelijkheid van een algemeen christelijke stervenskunst willen wij een resumé geven van de gereformeerde visie op de dood en op de praktijk van de voorbereiding op de dood; daarna geven wij een aantal beschouwingen waarin de actualiteit van het geheel nog eens extra naar voren treedt. Wij zullen ons nu niet beperken tot de schrijvers wier werken wij reeds hebben laten spreken maar ook andere erbij betrekken.

Een algemeen christelijke stervenskunst

Wij hebben in het voorafgaande eerst de laat-middeleeuwse stervenskunst (*ars moriendi*) laten spreken, toen die van Luther en toen die van Calvijn en een aantal van zijn volgelingen. Er zouden hier bij te betrekken zijn geweest een enkele lutherse stervenskunst¹, een erasmiaanse², een remonstrantse³ en een doperse⁴. Zij allen hebben zich aangediend als *christelijke* beschouwingen over leven en dood. De vraag ligt nu voor de hand of en in hoeverre er wellicht een algemeen christelijke stervenskunst heeft bestaan.

Het is ons al gebleken dat de laat-middeleeuwse stervenskunst door de Reformatie zeer kritisch is beoordeeld. Luther heeft er wel enkele dingen uit willen overnemen maar haar eigenlijke grondslag afgewezen, hij heeft haar in haar geheel ge-re-formeerd. Calvijn en de gereformeerden stonden nog verder van haar af en beoordeelden haar zo mogelijk nog kritischer.

1. Martinus Mollerus (gest 1606), *Handt-Boekskén van de Voor-Bereydinge ter Dood*, Amsterdam 1643

2. Willem Gnapheus, *Troost en Spiegel der Siecken* (ca 1523), opgenomen in B.R.N. Deel I, 's Gravenhage 1903

3. Philippus van Limborch, *Wel-stervens leer voor zieken ofte Onderrechtinge om zieken naar de staat van hun voorgaende leven tot sterven te bereiden*, Amsterdam 1700

4. Sebastianus van Weenigem, *'t Gelukkig afsterven der Rechtveerdige*, Rotterdam, 1684

Hetzelfde kan nu ook gezegd worden ten aanzien van de doperse en de remonstrantse stervenskunst. De dopers waren aanhangers van de zielelaap⁵ en sommige remonstranten neigden er ook toe⁶. Bovendien waren er andere punten van verschil. Zij liepen over vragen als déze of het tijdstip van 's mensen dood door God bepaald is of niet, of er op het sterfbed nog bekering mogelijk is, of er zekerheid des heils mogelijk is, en of er misschien op het laatst van het leven nog een afval mogelijk is⁷. Het zijn alle belangrijke verschilpunten.

Wat de middeleeuwse stervenskunst betreft, men heeft van reformatorische zijde erkend de waarde van de Vragen en de Vermaning (Admonitio) die op naam staan van Anselmus en die stervenden vaak zijn voorgelegd⁸. Maar tegelijk werd door de gereformeerden gesproken van de duistere tijden onder de antichrist waar, in maar weinigen de weg gevonden hebben tot Gods genade in Christus⁹.

Wat de zielelaap betreft men wees haar in navolging van Calvijn resoluut af. Luther heeft op dit punt, gelijk wij zagen, wel eens gearzeld.

Tegenover de remonstranten hebben de gereformeerden volgehouden dat de dood, ook het tijdstip waarop en de omstandigheden waaronder hij plaatsvindt alle door God bepaald zijn¹⁰. Men heeft niet willen weten van een afval der heiligen, men verdedigde de mogelijkheid van de zekerheid des heils. Wat een bekering op het sterfbed betreft, de ene gereformeerde theoloog mocht wat

5. Seb. van Weenigem, *A.w.* 249,289; Jac. Borstius, *Genees-kunst* I.276,303v

6. Phil. van Limborch, *A.w.* 45

7. Phil. van Limborch, *A.w.* 49, 54, 139; Seb. van Weenigem, *A.w.* 30,204. Ook de doopsgezinden leerden een afval der heiligen, getuige Joost Hendriksz, *Stichtelijke Predicatie*, Amsterdam 1646, 55. Gisbertus Voetius, *Kragt der Godsaligheydt*, Utrecht 1656² heeft aangetoond die troosteloos deze leer der remonstranten en doopsgezinden is (100 vv), vooral in geval van een plotselinge dood (231)

8. Wilhelmus Couper, *Opera Omnia*, Amsterdam 1656,438a; Jacobus Oldenborg, *Algemene Sendbrief des Apostels Johannis*, Franeker 1684,333

9. Jacobus Durham, *De zaligheyd der dooden*, Dordrecht 1735,76

10. Charles Drelincourt, *Vertroosting* 103v; Daniel le Roy, *Overdenkingen des doods* 48; Eduard Meiners, *Praktyk des Christendoms*, Groningen 1741³, 689

meer reserves hebben dan de ander, allen hielden zij de mogelijkheid open. Hoe beslissend ook het leven van de mens is met het oog op de eeuwigheid, de genade Gods is zó groot dat er in het laatst nog wonderen kunnen geschieden¹¹. Men wilde dan ook dat aan stervenden niet alleen maar de Wet maar vooral ook het Evangelie zou worden voorgehouden¹².

Er is dus — dat is nu wel gebleken — geen grond voor om te spreken van een algemeen christelijke stervenskunst. Daarvoor gingen ook op dit punt de wegen te ver uiteen tussen de Reformatie en Rome, en tussen de gereformeerden enerzijds en de remonstranten en de dopers anderzijds.

En toch — vanuit onze moderne tijd gezien, en dat betekent vanaf een grote afstand — zijn er allerlei elementen op te merken die wel algemeen waren. Iets algemeen christelijks is er toch wel geweest. Hier kan men aan toevoegen, dat dit algemeen christelijke in onze dagen de verdwijning nabij lijkt.

Wij noemen het volgende. Niet alleen de middeleeuwen maar ook Luther en Calvijn en hun navolgers en ook de dopers en de remonstranten, zij allen hebben de mens gezien als een pelgrim, een reiziger naar de eeuwigheid. Zij allen hebben de dood gezien als de afsluiting van het menselijke leven, als de overgang van het tijdelijke naar het eeuwige, waarmee 's mensen lot voor eeuwig is beslist. Zij allen hebben deze wereld gezien als het tijdelijke, het vergankelijke, het voorlopige en de eeuwigheid als het onvergankelijke, het definitieve. Zij allen hebben geweten van een hel en een hemel, van een laatste oordeel, van een opstanding der doden en van een eeuwig leven, de vier uitersten. Zij allen hebben geleerd, dat de mens zich daar op moet voorbereiden. Zij allen hebben onderscheid gemaakt tussen de ziel en het lichaam en, zonder de eenheid van beide in twijfel te trekken, de onsterfelijke ziel hoger geacht dan het lichaam¹³. Zij allen hebben geleerd,

11. Jac. Durham, *A.w.* 159 zegt: Al hebt ge nog maar één uur te leven, het kán nog. Voor een al te hard oordeel over ziekbed-bekeringen waarschuwt Nicolaas Simons van Leeuwaarden, *De godsdienstige christen in zyn gedrag by kranken*, Amsterdam 1719,83 v

12. Nicolaas Barenzonius, *De Ziele des Euangeliums*, Dordrecht 1660,58 vv bepleit heel sterk stervenden het Evangelie voor te houden en niet alleen de Wet, ook al zijn zij ongelovigen

13. In het laatst van de periode waar het hier om gaat voelde men zich

dat het leven van de christen moet zijn een gericht zijn op de eeuwigheid. Zij allen hebben geleerd, dat christenen met de dood van de zonden verlost zijn en dat dat een grote verlossing is. Zij allen hebben de hemel gesteld boven de aarde en geleerd, dat de mens bestemd is voor de hemel.

Er waren ook al in de 17e eeuw randbewegingen en randfiguren, bij wie men enigszins andere opvattingen tegenkomt, wij denken aan de socinjanen en aan figuren als Willem Deurhoff en Balthasar Bekker, die echter nog niet veel veld wonnen, dat kwam pas later. Pas met de Verlichting is alles anders geworden; die heeft de eeuwigheid meer uit het gezichtsveld doen verdwijnen, de hemel gesteld in de schaduw van deze aarde. De christelijke religie geraakte op haar retour. Niet ineens en ook nog niet direct masaal; toch werkte de secularisatie door. Sinds enige tientallen jaren sterker dan ooit. Spreekt men thans van *euthanasie* dan heeft men wel heel wat anders voor ogen dan een paar eeuwen geleden – er is misschien niets wat zo typerend is voor de verandering die wij hebben meegemaakt als dit. De euthanasie in de vroegere betekenis van het woord bepleitte een gewillig en gehoorzaam sterven op Gods tijd, de euthanasie van nu betekent dat wijzelf ons levens-einde in handen nemen. Vroeger liet men God beslissen nu wil men zelf beslissen. Onze conclusie is: de mens heeft zich gesteld op de plaats van God. Het algemeen christelijke in de visie op de dood en in de voorbereiding op de dood, en daarmee ook in de visie op het christenleven, is onder de massa bijna niet meer te vinden.

De gereformeerde stervenskunst

De meeste gereformeerde schrijvers over de stervenskunst maken onderscheid tussen een meer algemene voorbereiding op de dood gedurende het gehele leven én een meer bijzondere voorbereiding op de dood tegen de tijd dat het levenseinde nadert.

In de algemene stervenskunst hoort o.a. thuis de leer aangaande de oorsprong en het wezen van de dood. Alle gereformeerden zijn het er over eens dat de oorzaak van de dood gelegen is in de zonde. 'Ten dage dat ge daarvan eet, zult gij den dood sterven'

genoodzaakt de leer van de onsterfelijkheid van de ziel te verdedigen tegenover de wijsgeren Hobbes en Spinoza; getuige Coenrad Mel (gest. 1733), *De Prediker Salomo*, Deel I, Nijkerk (Malga) 1863, 219

(Gen 2:17). Wel is het menselijke lichaam naar haar aard vergankelijk, sterfelijk, maar door de genade en kracht Gods werd het hier tegen gevrijwaard¹⁴. Gelijk de klederen der Israelieten in de woestijn niet verouderden (Deut 29:5), zo zouden ook de lichamen van Adam en Eva in het paradijs niet verouderd zijn¹⁵. Door de zondeval is deze genade de mens ontnomen, hij keert nu weder tot het stof waaruit hij genomen is. Zo is de dood de straf van God op de zonde. Adam is wel niet onmiddellijk na de val tot het stof wedergekeerd, maar zijn leven kwam nu toch wel te staan in de schaduw van de dood en dat leven zelf werd een gestadig sterven¹⁶. De dood van de mens moet men n.l. niet beperken tot datgene wat hij op het laatst van zijn leven meemaakt, hij is er al veel eerder: in alle zorgen en noden die wij meemaken. Men kan ze 'voorboden' van de dood noemen maar ook de 'kleine doden' die wij nu al sterven en die aan de 'grote dood' voorafgaan¹⁷.

Bovendien is er wat genoemd wordt de geestelijke dood. De mens heeft Gods beeld verloren, hij is gestoten uit de gemeenschap met God die de Bron van het leven is. Breedvoerig wordt door de gereformeerde theologen gesproken over deze geestelijke dood, er is door hen niet één stervenskunst geschreven die er niet op ingaat. Er is een diep besef van de val, van de verlorenheid van de zondaar. De gereformeerde religie is niet te verstaan als men niet oog heeft voor 's mensen verdorvenheid, zijn zonde en schuld en de ernst daarvan.

's Mensen geestelijke dood mondt uit in de éeuwige dood, ook de hel genaamd. Hier is men geheel van God verlaten, verkeert men temidden van Zijn vijanden, is men het voorwerp van Zijn eeuwige toorn. Er zijn dus drie doden. Zou de genade niet tussenbeide gekomen zijn dan zouden zij alle drie in hun eenheid en totaliteit door elk menskind ervaren worden¹⁸.

Er is in dit verband ook ruim aandacht geschonken aan Adam vóór de val. Er zijn vragen gesteld als: wat was Adams toe-

14. Calvijn, Op I.51; William Perkins, *Works* I.490a; Cornelius Poudroyen, *Over de leere des Catechismi*, Dordrecht 1662, 74

15. Robert Hill, *Den Wegh tot den Godsaligheyt*, Arnhem 1636, 280

16. Sixtus Brunsvelt, *De leevendige christen*, Leeuwarden 1665, 140 noemt het aardse leven een *vita mortalis* ofwel een *mors vitalis*

17. William Perkins, *Works* I. 499b

18. Ch. Drelincourt, *Vertrouwingen* 22vv; Daniel le Roy, *Uyt-einden* 591

komst? Waar lag zijn bestemming? welke betekenis had voor hem de boom des levens?

Men wijze deze vragen niet af als zouden zij speculatief van aard zijn, want dat zijn ze in geen geval. De Schrift zegt er meer over dan men oppervlakkig gezien zou kunnen vermoeden. En de antwoorden zijn van groot belang, ook voor 's mensen heden en zijn toekomst. Het zijn vooral de grote verbanden in de Schrift die in de doordenking van deze vragen een rol spelen. De bijbelse correlatie tussen Adam en Christus, die immers de laatste Adam wordt genoemd (Rom 5 en 1 Cor 15) is er een van. Is Christus een Hoofd, Adam was het ook. In het paradijs waren wij allen in hem begrepen. Er was een verbondsrelatie. In dat verbond was er een bedreiging: op de zonde der ongehoorzaamheid stond de straf van de dood, maar in dat verbond was er ook een belofte. Tegenover de dood staat het leven; de keerzijde van de bedreiging met de dood is de belofte van het leven. Evenwel, van welke áárd zou dit leven zijn? Wees de belofte van het leven boven het aardse leven uit? Alle gereformeerde theologen hebben in navolging van Calvijn op deze vraag een bevestigend antwoord gegeven¹⁹. Zij hadden daarvoor tal van Schriftbewijzen. In Lev 18:5 staat: 'Mijn inzettingen en Mijn rechten zult gij houden; welke mens dezelve zal doen, die zal door dezelve leven'. De tekst ziet op het doen van de Wet, Paulus noemt haar de rechtvaardigheid die uit de Wet is (Rom 10:5); het leven dat hier beloofd wordt is een gekwalificeerd leven, men mag het eeuwige leven noemen. Adam heeft dus gehad de belofte van het eeuwige leven; zij zou zijn loon geweest zijn op het doen van de Wet. Er is nog een bewijs. Toen de rijke jongeling Jezus vroeg: 'Goede Meester, wat zal ik goeds doen, opdat ik het eeuwige leven hebbe?' zei Jezus: 'Wilt ge in het leven ingaan, onderhoud de geboden' (Matth 19:16v). Op het onderhouden van de geboden staat dus het loon van het eeuwige leven. Als dat voor óns zo is – maar de weg is afgesneden, want wij kunnen de geboden niet onderhouden – dan is dat zeker ook zo geweest voor Adam in het paradijs. Een derde argument is ontleend aan Christus

vv; John Denison, *Eene drie-voudige Resolutie*, Dordrecht 1623, 235vv; Thomas Tymme, *Een silvere poort-clock*, Dordrecht 1624, 93 vv; Christophorus Love, *'s Hemels-Heerlijkheyt en Hels-Schricklyckheydt*, Theol. Werken, Amsterdam 1679⁵

19. Calvijn, Op 1.51: Adam wachtte een beter leven (meliozem vitam)

zelf. Hij heeft voor ons verdiend het eeuwige leven en Hij heeft dat verdiend door Zijn gehoorzaamheid, door Zijn volbrenging van de Wet; een bewijs dat ook de eerste Adam het eeuwige leven zou hebben verdiend indien hij de Wet had gehouden. Verderop zal ons blijken van welk een fundamentele betekenis deze gegevens zijn ook voor de eschatologie.

Een andere vraag is vervolgens wáár Adam dat eeuwige leven zou hebben genoten. Ook op deze vraag hebben de gereformeerde theologen een gelijkkluidend antwoord gegeven, zij hebben gezegd: In de hemel! ²⁰ De aard van het eeuwige leven is dat het een leven is in gemeenschap met God en Die woont in de hemel. Heel het N. Testament leert dat Christus de Zijnen in de hemel brengt; daar zou de mens dus ook gekomen zijn indien hij niet gevallen zou zijn. Christus zei: 'In het huis Mijns Vaders zijn vele woningen, anderszins zo zou Ik het u gezegd hebben; Ik ga heen om u plaats te bereiden' (Joh 14:2) – dáár ligt dus 's mensen bestemming. Andere teksten die worden aangehaald zijn: 2 Cor 5:1 (een huis niet met handen gemaakt maar eeuwig in de hemelen), 1 Thes 4:17 (opgenomen worden), Hbr 11:6 (de hemel is vaderland), 2 Ptr 1:4 (wij zullen de goddelijke natuur deelachtig worden) en Opb 7:9 (de schare die niemand tellen kan, staande voor het Lam, in de hemel). Het paradijs was dus slechts 's mensen voorlopige woonplaats; het aardse paradijs was niet het laatste en het definitieve, dat is het hemelse paradijs, dat daarom dan ook een paradijs heet.

Van hieruit heeft men in de gereformeerde theologie de boom des levens gewaardeerd. Men kende aan deze boom de waarde toe van een sacrament. Het was niet zó dat er in deze boom zelf een verborgen kracht ten leven lag²¹, hij was een teken en zegel van een ander, hoger leven dat beloofd was.

Er is in de 17e eeuw in de Nederlanden op een moment een felle strijd gestreden over dit alles. Dezelfde Balthasar Bekker die

20. Calvijn, Op. 1.27 zegt nadrukkelijk: De mens zou als de zondeval er niet was tussengekomen, naar de hemel zijn verhuisd (in caelem migrasset). Zie verder: Petrus Molinaeus, *Opuscula*, Leiden 1624, 61; Arnoldus Rotterdam, *Zions Roem en Sterkte*, Deel I, Amsterdam 1755, 487 vv; Aegidius Francken, *Kern der christelyke Leere*, Dordrecht 1751¹⁰, 146; Petrus Nahuys, *Kort Begrip der christelyke religie*, Deel II, Dordrecht 1745⁶, 29

21. Balthasar Bekker, *De vaste spyse der Volmaakten*, De Friesche Godgeleerdheid, Amsterdam 1693, 31

onder invloed van Descartes, de filosoof die aan het begin staat van de Verlichting en daarmee van de nieuwe tijd, zijn *Betoverde Wereld* schreef, waarin hij afrekende met alle invloed van een bovennatuurlijke wereld der geesten op deze wereld, heeft beweerd dat Adam geen hemel nodig had en dat er voor hem geen hogere zaligheid was weggelegd dan die in de gemeenschap met God hier op aarde. Zijn beweringen hebben in de kerk van Friesland grote beroeringen verwekt. De theologische faculteit van de hogeschool te Franeker maar ook alle classes in Friesland, dus heel de Friese kerk, hebben zich tegen zijn stellingen gekeerd. Zo werd het in Friesland een kerkelijk geijkte leer dat Adam en derhalve de mens bestemd is voor de hemel en niet voor de aarde²².

Dit denken over de begintoestand van de mens correspondeert met wat de gereformeerde theologen geleerd hebben aangaande zijn eindtoestand: de bestemming van de door Christus verlore mensheid ligt niet op deze aarde maar in de hemel. Verderop zullen wij op deze kwestie nog terugkomen.

Behalve de óorzaak van de dood is ook het wézen van de dood voorwerp van bezinning geweest. De dood is niet een vernietiging van de mens, werd gezegd, maar een verandering van de mens. Men keerde zich op dit punt tegen de socinianen. Het is bekend dat heden de Jehova's Getuigen ook spreken van een vernietiging van de mens, te weten van hen die zich niet voor hun secte hebben laten winnen.

Een volgend punt in de meer algemene stervenskunst, gelijk zij door Calvijn en zijn volgelingen geleerd werd, was dat heel het leven van de mens *sub specie aeternitatis* gezien moet worden. Alles in het licht der eeuwigheid, waarheen wij op reis zijn. Strak staat ook bij Calvijn alles op die eeuwigheid gericht. Men zal nooit Calvijns religie kunnen begrijpen als men hier geen oog voor heeft. Men zal dan ook niet kunnen begrijpen wat hij bedoeld heeft met zijn theocratie; wij noemen juist dit punt omdat het zo duidelijk illustreert hoezeer men hem kan misverstaan. De theocratie kan niet losgemaakt worden van Calvijns religie; zij wordt dan een op

22. Balth. Bekker, A.w. 31,401 hield vol: Adam zou geen hoger leven deelachtig zijn geworden, er was geen verbond der werken en de boom des levens was geen sacrament. De Theol. Fac. van de hogeschool te Franeker verwierp deze stellingen en noemde ze sociniaans (403). Men vindt in dit boek ook de uitspraken van de classes van de Friese kerk (463 vv)

zichzelf staand politiek programma. Doch wat Calvijn ermee bedoeld heeft is niet anders geweest dan een ordening van het tijdelijke leven ten behoeve van de kerk en van het leven der christenen hier op aarde, een leven dat hijgt naar het grote Einde. De theocratie is hem middel geweest, geen doel in zichzelf. Het is zinvol aan de politiek in theocratische zin zijn krachten te wijden, mits niet het doel uit het oog wordt verloren.

Het gericht zijn op de eeuwigheid dient heel de handel en wandel, dus de ethiek van de christenen te bepalen. De gereformeerde ethiek is pelgrimage-ethiek. Zij heeft haar concrete toespitsing in de overdenking van de dood en van het toekomstige leven. Zowel Calvijns navolgers als hijzelf hebben hier grote waarde aan toegekend. Deze overdenking werkt remmend ten aanzien van alle kwaad dat in ons is en in deze wereld is; zij is een zoeken van de dingen die boven zijn waar Christus is; zij houdt geloof en hoop en liefde levend. Met de dood voor ogen valt het moeilijk te vloeken, te spotten, te hoereren, een gierigaard te zijn, enz. Wie zich voor de geest haalt hoe hij er uit zal zien als hij eenmaal in zijn graf ligt vergaat de lust tot hoogmoed en pronken. Deze afremming van het kwaad is er in het leven van de enkele christen maar zou er ook zijn in heel de samenleving indien meerderen deze meditatio betrachtten. De Wet Gods zou in ere zijn. Deze ethiek is er evengoed een van nalaten als van doen, n.l. het nalaten van de zonde. Tegenwoordig wordt eenzijdig de nadruk gelegd op het doen. Men is voor niets zo benauwd als voor resignatie, en zeker, valse berusting is verkeerd, maar men vergeet dat men handen vol werk heeft in het nalaten van het kwaad. De zonde wordt te weinig ernstig genomen. Calvijn geeft de natuurlijke mens, die een werkezel is, óf in het kwaad doen óf in het zoeken van gerechtigheid in eigen werken, geen vrijheid maar bindt hem door te zeggen: Gedenk te sterven!

Er is met het oog op dood en eeuwigheid de eis der heiliging. De pelgrimage-ethiek sluit de eis der heiliging niet uit maar juist in. Een heilig leven en een zalig sterven worden onafscheidelijk geacht. Heeft niet de godzaligheid de belofte voor dit en het toekomstige leven? De heiliging is in de gereformeerde traditie primair een zaak van het hart en van het persoonlijke leven. Men moet er niet mee gaan schermen als een maatschappelijk en cultureel beginsel los van het persoonlijke leven van de christen, dan spreekt men niet meer in de geest van Calvijn en van het oorspron-

kelijke gereformeerde protestantisme. De staat, de maatschappij en heel het publieke leven vallen onder de Wet Gods, wanneer er ooit iets terecht komt van een leven naar die Wet Gods op deze terreinen is dat te danken aan de verkondiging van het Woord Gods in de kerk, aan de goede invloed van ware christenen en aan de algemene goedheid Gods, zijn algemene genade. Dit is echter iets anders dan een heiliging in de geest van het Evangelie. Wil men deze evangelische heiliging op de politieke en sociale structuren betrekken dan zal men met de verzoening en de rechtvaardiging hetzelfde moeten doen, want de heiliging is niet te scheiden van de rechtvaardiging, en dan zit men tegelijk midden in het ongereformeerde, ja onchristelijke modern-theologische denken van onze tijd.

Opmerkelijk is in dit verband dat de eis der heiligheid des levens door de gereformeerde theologen, zelfs niet door de meest strenge, ooit in die zin op de spits is gedreven dat zij tekort zou doen aan de vrijheid der genade Gods. Degenen die dat wel gedaan hebben waren de remonstranten en de dopers. Perkins en anderen mogen sceptisch gestaan hebben ten aanzien van sterfbed-bekeringen, en daarvoor is ook wel reden, zij hebben de mogelijkheid ervan niet willen ontkennen²³. Een man als Gregorius Mees die sterk leefde uit de rechtvaardiging door het geloof was wel heel ruim toen hij zei: Er kan in de laatste ogenblikken nog heel wat geschieden²⁴! Hij en Simon Oomius²⁵ en bijkans alle oude gereformeerde theologen hebben zelfs ten aanzien van bepaalde zelfmoordplegers, hoewel zij de zelfmoord zélf als een afschuwelijke

23. William Perkins, *Works* I.496; Wilh. Couper, *A.w.* 273b (sterfbed-bekeringen gelijken vaak op de bekering van Ezau); Willem Teellinck, *Den christelijcken Leytsman*, Middelburg 1618, 213 v (op het sterfbed is men onbekwamer dan ooit om zich te bekeren)

24. Gregorius Mees, *Zions Worstelperck*, Leeuwarden 1670, 490; Idem, *De gouden Keten der saligheyt*, Rotterdam 1685, 158; Roelof Pietersz, *Spiegel der Barmhertigheyt Gods*, Amsterdam 1632, 29 (de wederdopers achten een bekering op het uiterste te laat, maar dat is niet waar)

25. Greg. Mees, *Worstelperck* 491v (God kan ook deze misdaad vergeven). Simon Oomius, *Bescherming des levens tegen Selfs-moordery*, Amsterdam 1660; Zelfmoord is niet de zonde tegen de H. Geest (304); men mag niet alle zelfmoordenaars veroordelen en verdoemen, ook godzaligen kunnen ertoe komen (318v). Aldus hebben bijna alle gereformeerde vaders geoordeeld, op enkele uitzonderingen na. Niettemin hebben zij de zonde zelf als een zeer ernstige veroordeeld.

zonde brandmerkten, een vrij mild standpunt ingenomen. Men legde daar eens naast het harde oordeel over sterfbed-bekeringen van de remonstrant Philippus van Limborch. Zelfs de moordenaar aan het kruis is voor hem geen uitzondering geweest, want hij lanceert de toch wel heel vreemde stelling dat die al bekeerd was vóór hij aan het kruis werd geslagen²⁶. Hier is de heiliging voorwaarde geworden voor het ontvangen van de genade; de genade is niet meer vrij.

Er is tenslotte wat de algemene stervenskunst betreft nog één punt. Het betreft de praktische realisering van de overdenking des doods. Praktisch ingesteld als de gereformeerde theologen van vroeger dagen waren, bepleitten zij wat zij noemden een gezette overdenking des doods²⁷. Men vindt dit pleidooi evengoed bij de minder als bij de meer pietistisch gezinde gereformeerden. De praxis pietatis vraagt tijd. Dat is voor haar zelfs een bestaansvoorwaarde. Men zal enige tijd voor haar moeten vrijmaken, anders kan zij niet bestaan. Sterven kan men niet pas leren op het laatste moment, men moet daar zijn leven lang over doen. Christenen zullen zich aan de gedachte des doods moeten wennen²⁸. Zij dienen over te nemen de bede van Ps 39: Heere, maak mij mijn einde bekend en welke de maat mijner dagen is, dat ik weet, hoe vergankelijk ik ben; en die van Ps 90: Leer ons onze dagen tellen, dat wij een wijs hart bekomen. Bij deze gezette overdenking des doods zal het overigens niet mogen blijven. De meest praktisch ingesteld gereformeerde theologen hebben bepleit ook onder het uitkleden, het naar bed gaan, het weer opstaan, het uit huis gaan, het over straat gaan, enz. te denken aan de dood en aan de opstanding der doden²⁹. Zij hebben ook gezegd: Alles predikt de dood, de kleren

26. Phil. van Limborch, *A.w.* 127

27. Daniel le Roy, *Uyt-einden* 113 vv; Idem, *Overdenking* 168vv, 359 vv; Eduard Meiners, *A.w.* 694

28. Ch. Drelincourt, *A.w.* 72vv; William Perkins, *Works* I 496; Josephus Hallius, *Heylige Bedenkingen*, Deel II, Amsterdam 1663, 209b; Wilhelmus van Eenhoorn, *Kristelyken Ouderdom*, Deel I, Amsterdam 1755, 273; Jacobus Koelman, *De pligten der ouders* (1673), Leiden 1838, 134 vv bepleitte ook met kinderen over de dood te spreken en ze weleens mee te nemen naar sterven.

29. Dionysius Spranckhuysen, *Bataille* 20 vv; Johannes Hoornbeek, *Euthanasia* 11 vv

die wij dragen, de bloemen in onze huiskamer, en nog veel meer, en wij moeten er acht op geven³⁰.

Werd hier meer van beoefend wij kregen ongetwijfeld een ander soort van christenen dan wij in onze dagen hebben. Zijn wij niet verwereldlijkt? Niet alleen de massa is verwereldlijkt, ook het leven der christenen is verwereldlijkt; en ook de christelijke theologie is verwereldlijkt.

Wij komen nu tot de meest bijzondere voorbereiding op de dood, dus tegen de tijd dat het levenseinde nadert. Opvallend is dan in de eerste plaats hoe men de noden van de ziel laat praevaleren boven die van het lichaam. Dat een zielzorger wordt geroepen is belangrijker dan dat een arts wordt geroepen³¹.

Er wordt de zieke voorgehouden dat hij zijn ziekte moet zien en moet beleven als een straf van God op de zonden. Derhalve zal hij zich voor God moeten verootmoedigen, zijn zonden moeten belijden en zijn geloof moeten verlevendigen. Hij zal ook zijn aardse zaken moeten regelen, zijn testament, als hij het nog niet eerder gemaakt heeft, zal hij nu in elk geval moeten maken; hij zal afscheid van vrouw en kinderen moeten nemen, hij zal ze ook mogen zegenen³²; hij zal tenslotte zich gewillig aan de dood moeten overgeven³³. De navolging van Christus is hier, gelijk in de middeleeuwen, tot in het sterven toe doorgetrokken³⁴. De zieke wordt geestelijk bijgestaan door gesprekken, Schriftlezingen en voorbeden. Ook van hemzelf worden gebeden verlangd en, als hij niet meer bidden kan, verzuchtingen, en dat hij tenslotte zegt: Vader,

30. John Paget, *Meditatien van de doot*, Dordrecht 1663, 43 vv; Adrianus Hasius, *Den Geestelyken Alarm*, Groningen 1722 (= 1648), 56 vv; Richard Baxter, *Het Huys-boeck der armen*, Utrecht 1689, 415 vv

31. William Perkins, *Works* I 502 b; Robert Hill, *A.w.* 299

32. Joh. Hoornbeek, *A.w.* 53 v. Een paar voorbeelden van zulk zegenen van vrouw, kinderen en vrienden vindt men in *De Laatste Uren en Woorden van Laurentius Homma*, Amsterdam 1681, 15 en Wilhelmus Velingius, *David's leven en sterven* (over het sterven van ds Johannes Ursinus, 1688), Rotterdam 1688, 64

33. Dionysius Spranckhuysen, *Bataille* 67 vv; Joh. Hoornbeek, *Euthanasia* 21 vv; William Perkins, *Works* I 507 v

34. Charles Drelincourt, *Vertrouwingen* 408 vv; Eduard Meiners, *A.w.* 695; Franciscus Ridderus, *Het leven Jesu Christi tot navolginge voor alle christenen* (1664), Amsterdam 1714, 116 vv

in Uwe handen beveel ik mijn geest. De nabestaanden worden getroost, het leven van de overledene wordt als hij een godzalige was hen tot een voorbeeld gesteld; zij worden vermaand niet bovenmate bedroefd te zijn, de overledene de zaligheid niet te misgunnen³⁵. Er wordt aangedrongen op een eervolle maar niet al te pompeuze begrafenis³⁶. Dodenmalen worden afgekeurd³⁷. Dit is in het kort de gereformeerde stervenskunst. Op het woord 'kunst' moet men zich in dit verband niet verkijken, er zit niets in van een artistiek bezig zijn, er is alleen een stuk praxis mee aangeduid.

De waardering van de dood en van het graf

De eerste beschouwing waar wij ons nu aan wagen betreft de wijze waarop men dood en graf gewaardeerd heeft. De dood is niet een *iets* maar een *niets*, wordt er gezegd³⁸. Er was in het paradijs alleen maar het leven, maar daarna is de dood gekomen als een beroving daarvan. Hij doet de mens ophouden in zijn bestaan op deze aarde, in zijn aardse zijswijze. Als zodanig is de dood een uitgesproken vijand van het leven en dus ook een vijand van de mens³⁹. Er is niet een gereformeerd theoloog geweest die de dood op zichzelf genomen verheerlijkt heeft. Dat zou ook niet christelijk zijn maar heidens. Zij hebben juist allen het vreselijke, het verschrikkelijke, het afschrikwekkende, het afschuwelijke, het verraa-

35. Joh. Hoornbeek, *Euthanasia* 320 vv, 343 v; Franc. Ridderus, *Sterf-huys* 596 vv, 702 vv; Ed. Meiners, *A.w.* 697; Cornelis van Niel, *Een welriekende ende Hartsterckende Balsem*, Amsterdam 1683, 133 v, 138 vv

36. Joh. Hoornbeek, *A.w.* 284 vv; Franc. Ridderus, *Sterf-huys* 510 vv; Robert Hill, *A.w.* 343 vv; Frederik Adolph Lampe, *Elf Betrachtingen van het sterven en de dood des menschen*, Amsterdam 1731, 264 v

37. Guillemus Saldenus, *Leven uyt de doot* 257 vv. Van Hadrianus Vischerus, *Het Paesschenfeest der Christelijcke Kercke*, Amsterdam 1657, 171 v vernemen wij dat deze dodenmalen 's nachts werden gehouden. Wilhelmus van Eenhoorn, *Kristelyken Ouderdom* 277 zegt: er wordt stevig gedronken. Wilhelmus Velingius, *Dood-maals Dood-maal*, Rotterdam 1687 – het boekje bevat een preek over dodenmalen, door Velingius te Groningen gehouden, zij verwekte daar zoveel rumoer dat Velingius zelf ervan ondersteboven was.

38. Guil. Saldenus, *A.w.* 174 v

39. Dion. Spranckhuysen, *Bataille* 38 vv. Zelfs een man als Theodorus à Brakel, *Trappen des geestelyken levens*, Dordrecht 1736⁷, 166 werd nog soms overvallen door de vrees voor de dood

derlijke van de dood breed uitgemeten. Maar juist daarom hebben zij ook gesproken van een tranendal. Deze aarde een tranendal. Niet om dat te verheerlijken; ook niet om daarmee genoeg te nemen, nog minder om zich er in te verlustigen, wat men later in de Romantiek gedaan heeft. Neen, er is bij de 17e eeuwse gereformeerde scribenten een groot stuk werkelijkheidszin, als men wil: bijbels realisme! De ogen zijn open gegaan. De ijdelheid van het leven op deze aarde is ontdekt. Men deelt in de wijsheid van de Prediker. Er wordt niet, gelijk in de middeleeuwen nogaleens het geval was, met de dood wat gesold of gespeeld. Het leven bij de Schrift en bij de dingen van de eeuwigheid schept klaarheid, helderheid ten aanzien van de dingen van deze wereld. Men laat zich door de schone schijn van het leven en van deze wereld niet bedriegen.

Leggen wij hier eens even naast de algemene situatie in onze dagen; wij moeten dan constateren dat de verblindings groot is. Waar de gezichtseinder van de eeuwigheid verdwijnt wordt men kórtzichtig, verblind, bedrogen. Men is dronken van het leven en van deze wereld, en als de roes is uitgeslagen is het te laat. Het leven bij God en bij de dingen van de eeuwigheid wordt zelfs niet meer begrepen. Er wordt mee gespot als ware het heilsegoïsme, terwijl men zelf geen god heeft dan die van het ego. Dit wreekt zich op alle terreinen. Ook het christendom heeft te lijden onder deze verblindings. Zij wordt bovendien theologisch gekoesterd, gekweekt, gevoed met allerlei schone theorieën die van de religie een wereldbeschouwing, een ideologie maken.

Omdat de oude gereformeerde theologen zulk een verlicht oog hadden voor de ijdelheid van al het aardse en voor de dood, dáárom konden zij in deze wereld niet anders zien dan een tranendal. Het heeft niets te maken gehad met wat men cultuurpessimisme pleegt te noemen; het was veeleer oog hebben voor de werkelijkheid, in het licht van de Schrift. Het is wel beschamend dat ook de christenheid telkens opnieuw door harde ervaringen moet leren deze visie op de werkelijkheid te beámen. Nauwelijks is een wereldoorlog voorbij of het optimisme ten aanzien van deze wereld herleeft, men ontwerpt nieuwe evolutie-theorieën en er ontstaat een heel raderwerk van planning, waarschijnlijkheidsberekeningen, sociologische analyses etc., totdat opnieuw — voor de zoveelste maal — de droom verstoord wordt.

Hier komt nog iets bij. Als wij het paradijs aan géne zijde

hebben afgeschreven gaan wij het als vanzelf hier en nu zoeken. Het krijgt aardse, wereldse, diessetige trekken. Wij leven daar thans middenin. Sinds de Verlichting rust de Westerse mensheid niet met het zoeken van dit áárdse paradijs, dit zoeken ligt ten grondslag aan alle —ismen die sindsdien ontstaan zijn. Steeds is het de mensheid als bij de handen afgebroken, toch gaat zij ermee door. Als het haar góedschiks niet lukt dan zal zij trachten het kwáádschiks te bereiken, op de wijze van wrede revoluties. Liberalisme en socialisme stoelen op dezelfde wortel. Velen willen de duivel met de duivel uitwerpen; de duivel heeft daar geen kwaad van te duchten, want zo blijft hij toch wat hij altijd al geweest is: de overste dezer wereld.

Wil dit zeggen dat de gereformeerde theologen hun levensroeping, hun taak in staat en maatschappij niet hebben gezien, dat zij de wereld gelaten hebben wat zij is? Ook zij hebben hun tekorten en gebreken gehad, men heeft ze al vaak lang en breed uitgemeten, men heeft gewezen op de slavernij en op bepaalde economische toestanden. Maar de oordeelvellingen waren eenzijdig, en bovendien hautain; alsof nu alles volmaakt is! Bovendien, ook toen was er de spanning tussen profetie en praxis, waar zij zelf onder geleden hebben. Dat er niet meer bereikt is dan in feite bereikt werd kon welcens meer te wijten zijn aan de geestelijke voorouders van degenen die daar thans de staf over breken dan aan die vaders. De gereformeerde predikanten hebben hun hoorders, hun regering en hun volk nooit de critiek bespaard. Maar hun profetie stuitte vaak af op de hardigheid van het natuurlijk hart en op het liberalisme van de libertijse regenten. Niet voor niets heeft een nádere reformatie in hun program gestaan. Wat ervan gerealiseerd is is maar stukwerk geweest. En toch: dat stukwerk is nog heel wat meer en van beter gehalte geweest dan wat de huidige samenleving te zien geeft, waarin alle krachten van degeneratie zijn losgebroken, juist door toedoen van degenen die zeggen dat nu eindelijk de nieuwe maatschappij er eens komen moet. Men wist in ieder geval toen nog wat móet en wat behóórt, maar zelfs dát weet men nu niet meer. Het ergste is dat het juist theologen zijn die hun best hebben gedaan om zelfs het laatste restje van deze kennis uit de gewetens uit te wissen. Waar God verdwijnt is men aan de demonen overgeleverd, wij gaan het dagelijks meer ervaren. De theologen, zij zijn de hoofdschuldigen! Alle inzichten en concpeties die er zijn, gaan op de theologie terug. Velen van hen draven voorop in

de demonisering van de samenleving. Al was het alleen maar op een punt als dat van de euthanasie.

De dood is dus gezien als een vijand. Vandaar dat unaniem de zelfmoord is veroordeeld als een afschuwelijk kwaad. Men kon tegelijk het aardse leven verachten en hoogachten, men kon het tegelijk haten en liefhebben, zulks naar het bevel van Christus die ons heeft geleerd vader en moeder te eren en vrouw en kinderen lief te hebben én ze te haten (Luk 14:26). Zelfs niet in de meest kwalijke omstandigheden, in de ergste pijnen en benauwdheden, mag men zich aan de dood, die vijand van het menselijke leven, uitleveren. Het leven is gave Gods, wij mogen er niet vrij over beschikken; het leven is het staan op een post, wij mogen niet ongeroepen deze post verlaten⁴⁰. We zijn er zelfs toe geroepen dit leven te bewaren, te beschermen, te bevorderen⁴¹. Niet één gereformeerd theoloog, ook al was hij nog zo pietistisch, heeft nagelaten om zo vaak als daartoe aanleiding was zieken te vermanen de hulp van dokters in te roepen en middelen en medicijnen te baat te nemen. Willem Teellinck heeft in een van zijn werken hele bladzijden gewijd aan de middelen die te baat genomen moeten worden om besmetting door de pest te voorkomen. Men bepleitte geloofs-moed, niet roekeloosheid, die wees men zelfs als zondig af⁴².

Hiermee is echter ten aanzien van de dood nog lang niet alles gezegd. Het voornaamste komt nog. De dood die naar zijn aard zulk een wrede vijand is heeft een metamorphose, een gedaantewisseling, ja een verandering ondergaan. Er kan over de dood op tweeërlei wijze gesproken worden. Men kan hem zien in het licht van de Wet, welke een door de zonde overtreden Wet is, dan is hij alwat wij zojuist van hem gezegd hebben: de straf op de zonde, de

40. Calvijn, *Institutie* III.9.4; Guil. Saldenus, *A.w.* 103 vv; Robert Hill, *A.w.* 278 v, 293 v; Ed. Meiners, *A.w.* 455; Maximiliaan Teellinck, *Verclaringhe van de thien gheboden*, Middelburg 1639, 98 vv; Florentius Costerus, *De geestelyke mensch in zyn begin, voortgang en uyt-eynde*, Rotterdam 1739⁶, 607

41. William Perkins, *Works* I.505v; Franc. Ridderus, *Sterf-huys* 66 vv; Ed. Meiners, *A.w.* 447 vv

42. William Teellinck, *Wraeck-sweet* (1624), Wercken, Utrecht 1659, 473vv, 487 vv

beul die ons kwelt, de gerechtsdienaar die ons voor de hoogste vierschaar sleept⁴³.

Anders is het echter als wij de dood zien in het licht van het Evangelie, hetwelk ons spreekt van de dood en de opstanding van Christus. De zonde heeft Hij gedragen, de schuld is door Hem verzoend, daardoor is de prikkel, de angel uit de dood weggenomen. De dood is ontwapend. Hij is zijn macht kwijt. Hij is gedood. De opstanding van Christus heeft het uitgewezen⁴⁴.

Maar voor wie geldt dat? Niet voor alle mensen, maar alleen voor de ware gelovigen. Zij hebben door het geloof deel aan Christus en al Zijn weldaden. Het is met het oog daarop dat de oude gereformeerde theologen steeds onderstreept hebben dat het aankomt op een wáár geloof. Zij vreesden zielen te misleiden. Ieder krijgt in het stervensuur met de dood te maken en dan is beslissend wat en wie die dood voor hem is. Stel dat wij hem voor een vriend hebben gehouden, omdat wij, zonder goede gronden, onszelf hielden voor ware gelovigen en hij blijkt dan toch nog een vijand te zijn. . . Op het sterfbed bedrogen is voor eeuwig bedrogen!

Hiermee is niet gezegd dat de gereformeerde theologen de christen immer in de onzekerheid en benauwdheid hebben gelaten. Al hun toelag is juist geweest hem daaruit te verlossen. Lager dan laag daalden zij af in het bemoedigen der zwakken en kleingelovigen. En immer was daarbij de vinger uitgestoken naar Christus die de schuld heeft verzoend en de dood overwonnen.

Zij wisten echter heel goed dat de dood, ook al is hij overwonnen, het toch nog de ware christenen moeilijk genoeg kan

43. Ed. Meiners, *A.w.* 693; Willem Teellinck, *Noord-sterre*, Groningen 1636, 601 (de dood een deurwaarder); Jacobus Stermont, *Geloutert Silver*, Amsterdam 1666, 35 v (de dood Gods hellebaardier en Gods beul)

44. William Perkins, *Works* I.503; Charles Drelincourt, *A.w.* 39 vv; Wilh. Couper, *A.w.* 235 b; Florentius Costerus, *A.w.* 612 (zie uw eigen dood door het glas van Christus' dood); Wilhelmus Amesius, *Conscientie-gevallen*, Amsterdam 1669, 142 (zie de dood aan in de genade Gods); Willem Bates, *Over de vier laatste dingen* (1691), Utrecht 1779, 41 (de slang van de dood is in een tuchtroede veranderd); Eduard Marmet, *'t Geloove en Hope der Kinderen Godts*, Amsterdam 1664, 303 (de dood zijn de tanden uitgebroken); Laurentius Steversloot, *Mengelstoffen*, Leiden 1728, 580 (de dood heeft zijn angel in Jezus achtergelaten); Jac. Stermont, *A.w.* 34v (het wezen van de dood is niet vernietigd maar de prikkel is er uit)

maken. Al was het alleen maar vanwege onze natuurlijke vrees voor de dood. In Christus' kracht deze vrees overwinnen is al heel wat. Er komt heel wat pastorale overredingskracht voor kijken om de christenen zo ver te brengen. De stervensboeken der gereformeerden hebben er alles aan gedaan wat mogelijk was. Met deze natuurlijke vrees voor de dood aan onze kant correspondeert het áánzien dat de dood voor ons heeft. Zijn aanzien is vreselijk. Hij lijkt op een leeuw, zegt Richard Baxter, gelegen voor de poort van het paleis van de eeuwigheid. Als die leeuw er nu maar niet was, dan zouden wij het paleis wel willen binnengaan⁴⁵! En wat wil men nu? De ogen der gelovigen openen. De leeuw voor het paleis is niet een échte leeuw, maar slechts een nagebootste, een stenen leeuw. De dood is zo kwaad niet als hij er uitziet. Hij is slechts gemaskerd⁴⁶. De schrijvers van de gereformeerde stervenskunst hebben alles gedaan wat zij konden om de dood voor de gelovigen te ontmaskeren. De dood is een slang die zijn gif kwijt is; hij is een hond die de tanden zijn uitgebroken. Op het doosje van de dood staat met rode letters: *vergif* maar als je er in kijkt merk je dat het leeg is. De dood is de wagen die Jozef gestuurd had vanuit Egypte om de oude Jacob naar Gosen te brengen. De dood is een Ahimaáz, een goede boodschapper. Hij is een bode des hemels. Hij opent de deur naar de eeuwige gelukzaligheid⁴⁷. Al deze beelden moeten ertoe dienen de christen te bewegen gewillig, gerust, ja met vreugde te sterven, te sterven in den Heere.

Ook het graf heeft zijn verschrikking. Wie huivert niet als hij aan het graf denkt? De gereformeerden vaders hebben er niet voor teruggedeeind de verschrikkingen van het graf met name te noemen⁴⁸. Maar wat zij vanuit het Evangelie er tegenover hebben gesteld heeft daar ruimschoots tegen opgewogen. Engelen bewaken in het graf onze botten en beenderen. Christus is van Zijn gelovigen niet te scheiden, ook niet als zij in het graf liggen, Hij is bij

45. Richard Baxter, *De dood gedood*, Groningen 1734, 14. Baxter heeft meer dan andere nadruk gelegd op het vijandelijke van de dood, ook voor de gelovigen.

46. Dion. Spranckhuysen, *Triumphe* 8

47. O.a. Thomas Boston, *Des menschen vier-voudigen staat* (1720), Rotterdam (Huge) 211

48. O.a. Willem Teellinck, *Spiegel der Zedigheyt* (1626), Enkhuizen 1955, 115

hen, Hij waakt over hun stof. De Geest die woning in ons lichaam gemaakt heeft, zodat het een tempel is geworden, verlaat die tempel niet ook al knagen de wormen er aan. Er is in het graf een rusten en een slapen. Terwijl de ontzettende buien van de oordelen Gods op deze aarde zich ontladen, ja de eindgerichten, slapen Gods kinderen in hun graven zich van niets bewust. Het lichaam dat wegrot in het graf ligt intussen een eeuwige gezondheid op te doen. Christus die ook eens in het graf lag heeft het voor altijd voor de Zijnen geheiligd⁴⁹. Straks breekt de morgen der opstanding aan. Eén klop op de deur en wij zullen ontwaken. En zie, de Dag is aangebroken.

De tussenstaat

Wij hebben al vernomen hoe geprikkeld Calvijn zich voelde wanneer de zielelaap verdedigd werd. Iets van een heilige verontwaardiging. Waarom? Omdat de leer van de zielelaap aantast de eer en waardigheid waarmee God de mens geschapen heeft, een ziel kan niet anders dan bewust leven. Maar wat nog belangrijker is: de gelovigen kunnen nimmer worden uitgesloten van de gemeenschap met Christus waarin zij eens opgenomen zijn. Veel meer dan doorgaans in het Calvijn-onderzoek aan het licht is gekomen is de gemeenschap met Christus van betekenis geweest in zijn theologie en vroomheid. Calvijn is om zo te zeggen een bevindelijk man geweest. Hij was niet de dorre intellectuele theoloog die men steeds weer van hem gemaakt heeft. Hij was een homo religiosus, een diep religieus mens. Zijn theologie is door en door religieus; alleen, zijn religie is niet smal maar breed, niet benepen maar ruim.

Door heel de gereformeerde religie loopt dan ook het haken naar de gemeenschap met Christus⁵⁰. Er zit iets in van het verlangen van de bruid naar de bruidegom; de sterfdag is de 'trouwdag'⁵¹ na een soms jarenlange verloving. De bruid mag dan afleggen al wat haar onooglijk maakte voor haar bruidegom. Naar de

49. William Perkins, *Works* I.495a; Dion. Spranckhuysen, *Triumphe* 16v; Jac. Borstius, *A.w.* I.232 vv, 250; Ed. Meiners, *A.w.* 691; Adrianus Bruynvisch, *Heyl des Heeren*, 's Gravenhage 1769, II 163 v

50. Getuige b.v. John Brown, *Christus de Weg, de Waarheyd en het Leven*, Amsterdam 1718⁴, 417 vv

51. Jesaias Hillenius, *De mens beschouwt in de staat der ellende, der genade, en der heerlijkheit*, Deel II, Leeuwarden 1752, 1096

dood mag verlangd worden — voor Luther en Calvijn zelfs een kén-merk van genade —, zij het met mate en in onderworpenheid aan de heilige wil van God⁵². Men erkent ook een groei daarin. Naarmate men ouder wordt een groter verlangen. Rivieren die in de zee uitmonden geven te zien dat het zeewater vanuit de zee tegemoet stroomt het rivierwater dat van de bergen afkomstig is; na een lange reis van het rivierwater verenigen zich beide wateren. Naarmate de dood nadert wordt door Gods kinderen meer ervaren van de toekomstige heerlijkheid van het eeuwig bij de Heere zijn, en groeit het verlangen daarnaar.

Reeds op aarde is er de gemeenschap met Christus, maar in de hemel zal ze volkomen zijn. Paulus heeft verlangd met Christus te zijn, zijnde verreweg het beste; het sterven achtte hij gewin.

Wil het zeggen dat de zaligheid in de hemel volkómen zal zijn? Op dit punt wordt alle spreken stamelen. Er wacht nog een opstanding des vleses en daarmee een hogere trap van zaligheid. Wat in de tussenstaat gescheiden ligt, de ziel van het lichaam, zal eens herenigd worden. Er is een verbond van God met de hele mens; ook het lichaam hoort er bij. De tempel des Geestes wacht op restauratie. Er is niet één gereformeerd theoloog geweest wiens blikken niet uiteindelijk gericht waren op Christus' wederkomst, het laatste Oordeel, de verrijzenis uit de doden en het eeuwige rijk van God. Niet één is om zo te zeggen in de hemel als tussenstaat blijven steken. Heel de gereformeerde theologie mondt uit in de belijdenis van de eeuwige gloria Dei, de eer en heerlijkheid Gods. De vraag is alleen: hoe hebben zij geoordeeld over de zaligheid der zielen in de hemel gedurende de tijd die er ligt tussen sterven en opstanding? Er zijn er die alle nadruk hebben gelegd op het daar reeds te genieten heil, maar anderen waagden zich wat verder en spraken van een niet tenvolle tevreden zijn of van een nog hopen en verlangen⁵³. Intussen werd door niet één van hen tekort gedaan aan de volheid van de vreugde die er al in de hemel is; het gaat alleen over een nog grotere mate van volheid. De spinozist Willem Deurhoff heeft er anders over gedacht, hij zei: In de tussenstaat zijn de zielen nog niet heilig. Hij liet de zonden dus meegaan in het

52. Wilhelmus Amesius, *A.w.* 138

53. Wilh. Couper, *A.w.* 260b; Fred. Adolph Lampe, *A.w.* 414 vv; Wilhel-mus van Eenhoorn, *Euthanasia*, Deel I, Amsterdam 1744², 421v; Coenraad Mel, *De Heraut der eeuwigheid*, Rotterdam 1745, 317

sterven der gelovigen⁵⁴. Er blijft dan van een stervenstroost niet veel over.

De opstanding des vleses

Wij kennen Calvijns brandend verlangen naar de opstanding des vleses. Zij zal hem ook persoonlijk getroost hebben, met name toen met het ouder worden zijn vlees aan allerlei pijnen, gebreken en ziekten onderworpen bleek te zijn. Alle gereformeerde stervens-boeken hebben deze vertroosting gekend en haar soms breed uiteen gezet.

Er zijn, zodra dit onderwerp ter sprake komt, uit de aard der zaak vele vragen; men heeft ze in de gereformeerde theologie niet ontweken. Er is in het licht der Schrift nagedacht over het wezen en de hoedanigheden van het lichaam dat eens herrijzen zal. Beide, wezen en hoedanigheden, heeft men onderscheiden. In wézen zal ons lichaam hetzelfde zijn als hetgeen eens in het graf werd gelegd, maar de hoedánigheden ervan zullen geheel andere zijn⁵⁵. Men ging te rade bij hetgeen Paulus hierover gezegd heeft in 1 Cor 15 en men spiegelde zich in het voorbeeld van het verheerlijkte lichaam van Christus. Aan Thomas toonde Hij de won-den in een lichaam dat geen ander was dan hetgeen bij de kruisi-ging doorboord was. Maar zó was Hij in het midden van Zijn disci-pelen en zó was Hij weer uit hun ogen verdwenen. Tevoren had al op de berg der verheerlijking Zijn lichaam geschitterd als de zon. Straks zullen onze lichamen dus gezwind zijn, niet meer die zware last die zij nu zijn en die ons bindt aan deze aarde, maar geheel vaardig tot de dienst van God. Degenen die als gelovigen 's Heeren wederkomst nog zullen meemaken zullen in een punt des tijds ver-anderd worden en de Heere tegemoet gaan in de lucht. Het lucht-ruim zal geen ontoegankelijk gebied meer zijn. En zij zullen ook heerlijk zijn en schitteren, gelijk Hij schitterde op de berg der Transfiguratie. Van verderfelijheid zullen zij, gelijk Paulus heeft

54. Willem Deurhoff, *Godgeleerdheid*, Deel II, Amsterdam 1715, 762: Voór de opstanding der doden zijn de zielen misschien op Jupiter of op Satur-nus, in elk geval niet in de hemel (767)

55. Calvijn, *Institutie* III.25.7; Idem, Op V.229; Guilelmus Bucanus, *Chris-telicke Institutie*, Amsterdam 1651, 198b; Jacobus Trigland, *De Kragt der Gods-aligheyt*, Amsterdam 1631, 214; Willem Teellinck, *Huys-boeck*, Middel-burg 1639, 393; Daniel le Roy, *Heilige Godgeleertheid*, Rotterdam 1725⁵,

gezegd, onverderfelijkheid, en van sterfelijkheid onsterfelijkeheid hebben aangedaan. Niet meer de ziel (psyche) zal ze leiden en regeren, maar ziel en lichaam beide zullen geregeerd worden door de Geest (pneuma). Zij zullen niet zélf pneuma (geest) zijn maar pneumatisch, geestelijk⁵⁶. Hun zijnswijze zal er een zijn zoals wij heden niet kennen; want in het heden komen wij nooit boven de aardse denkwijze uit. Wij leven dan, zegt Witsius, in een geheel andere eeuw, met andere woorden: in een geheel andere orde. Zij gaat onze natuurlijke denkbeelden ver te boven.

Er is nog een vraag: hoe zal het zijn met kinderen, met onvolwassenen, met lichamelijk en geestelijk onvolwaardigen? Wat God in de schepping gelegd heeft, zegt Eduard Marmet, zal geheel uitgroeid zijn. Zelfs die nog vóór hun geboorte stierven zullen zijn

713v Idem, *Uyt-einden* 197vv; Ed. Marmet, *A.w.* 399v; Coenraad Mel, *Heraut der Eeuwigheid* 356; Aegidius Francken, *Heilige Feeststoffen*, Deel I, Dordrecht, 1742, 727. G.C. van Niftrik, *Waar zijn onze doden?* Den Haag 1970, 123 v benadrukt sterk dat het ons vlees is dat zal opstaan. Maar dat zegt toch nog niets omtrent de *hoedanigheden* van dat vlees? Men kan daaruit o.i. niet zoveel continuïteit afleiden als Van Niftrik doet; men blijft dan ondanks alle goede pogingen om uit de ban van het moderne gesecculariseerde denken te geraken toch nog in de méns en zijn geschiedenis bevangen.

56. Calvijn, Op.VII.399b; Rippertus Sixti, *Schriftmatige Belijdenisse der oprechter Gereformeerder Christelijcker Religie*, Hoorn 1628 480 (geen geest, ook niet vleselijk, maar geestelijk); John Smit, *Uytlegginge van XII Articulen onses Christelicken Geloofs*, Amsterdam 1661, 799; Robert Hill, *A.w.* 387; Daniel le Roy, *Overdenking* 281 vv; Jos. Hillenius, *A.w.* 1187 (een geestelijk lichaam, niet een geest). Hermannus Witsius, *Oeffeningen over het Geloove*, Delft 1723², zegt: Een lichaam dat geenszins tot 'het Leven van dese Eeuwe' behoort, het zal passen bij 's mensen hemelse staat, de Heere zal er in wonen (505); vlees en bloed zullen het koninkrijk Gods niet beërven (506); onze huidige lichamen zijn niet bekwaam tot het leven in de hemel, vandaar dat zij veranderd zullen worden (507). Paulus Hulsius, *De seekere Hoope der geloovigen*, Rotterdam 1714, 225: De lichamen zullen niet pneumatika zijn maar pneumatika; gelijk ons lichaam heden niet psuchè is maar psuchikon; Gods Geest zal onze lichamen een ander en hemels leven geven, waarvan wij ons heden geen denkbeeld kunnen vormen, omdat wij ons in onze denkbeelden niet boven de natuur kunnen verheffen. Coenraad Mel, *Bazuinen der eeuwigheid*, Deel I, Amsterdam 1746³: De lichamen zullen geestelijk zijn maar niet geesten, dus niet andere lichamen dan wij gehad hebben (317) en dan keert hij zich tegen de Schwenckfeldianen, Weigelianen, Böhmisten, wederdopers en socinianen die allen volgens hem dit laatste wel zouden leren.

wat zij eens hadden kunnen worden. Wat door de zonde er bij gekomen is aan lichamelijke of geestelijke gebreken zal er dan áf zijn. Ieder zal op zijn best zijn⁵⁷. De een heeft van God in de schepping meer meegekregen dan de ander, daarom zal er ongelijkheid zijn, gelijk er grotere en kleinere vaten zijn, maar elk vat zal vol zijn van de heerlijkheid Gods en elk zal schitteren in de ogen Gods en in die van de ander.

Er zal een kennen en aanschouwen van God zijn. Zijn heerlijkheid zal zich in ons weerspiegelen en wijzelf zullen het licht dat van Hem uitstraalt weerkaatsen, zelf dus ook licht uitstralen, gelijk een spiegel als hij in de zon gehouden wordt ook zelf licht geeft. Het wezen Gods blijft omhuld maar er is de openbaring van Zijn heerlijkheid, in Zijn Zoon, in Zijn engelen, in onszelf en in al Zijn schepselen. Men zal dichter bij God wezen dan ooit, meer van Hem kennen dan tevoren. Een staan voor Hem en een genieten van Zijn heerlijkheid. Niet met lichamelijke maar met geestelijke ogen zullen wij Hem zien, de visio Dei, de aanschouwing Gods⁵⁸. Hier volgt men Augustinus. Nergens is de gereformeerde traditie katholieker dan in haar beschrijving van de heerlijkheid in het hierna-maals.

En waar zullen zij straks verkeren, deze geheiligden en verheerlijkten? Op een nieuwe aarde? De vraag hangt samen met een andere, déze: wat zal met onze aarde gaan gebeuren? Het is deze vraag die wij nu eerst onder ogen willen zien.

De nieuwe aarde

Niet pas in het N. Testament wordt over de nieuwe hemel en de nieuwe aarde gesproken, ook al in het O. Testament, in Jes 65:17 'Want ziet, Ik schep nieuwe hemelen en een nieuwe aarde, en de vorige dingen zullen niet meer gedacht worden, en zullen in het hart niet opkomen' (vgl. Jes 66:22). Het verband waarin dit spreken over een nieuwe hemel en een nieuwe aarde voorkomt, wijst in de eerste plaats niet naar het allerlaatste maar eerder naar wat er aan voorafgaat: de verbreiding van het Evangelie onder alle

57. Guil. Bucanus, *A.w.* 198c; Ed. Marmet, *A.w.* 417v; Ludovicus Bayly, *Practycke der Godtsaligheydt*, Amsterdam 1642, 91; Cornelis van Niel, *Den Donder-slagen der godloosen*, Amsterdam 1729, 339 v

58. Charles Drelincourt, *A.w.* 693vv; Lud. Bayly, *A.w.* 123; Adr. Bruynvisch, *A.w.* II.102vv

volken die er op de aardbodem zijn. Met een cosmisch beeld wordt aangeduid de grote geestelijke vernieuwing die zich met en na de komst van Christus in het vlees voltrokken heeft; pas als men de lijn doortrekt komt men in de tijd na de Wederkomst van Christus terecht. Abraham Hellenbroek heeft in zijn commentaar op Jesaja deze lijn inderdaad getrokken, maar pas na eerst voluit de directe zin van de tekst te hebben laten spreken⁵⁹.

In het N. Testament wordt twee keer over een nieuwe hemel en een nieuwe aarde gesproken, in 2 Ptr 3 en in Opb 21. In 2 Ptr 3:13 staat: 'Maar wij verwachten, naar Zijn belofte, nieuwe hemelen en een nieuwe aarde, in dewelke gerechtigheid woont'. Het woord 'gerechtigheid' (dikaïosunè) wijst er op dat dan en daar alles zal wezen zoals het wezen moet. Alles zal beantwoorden aan de wil en aan de maatstaven van God. Zo licht denkt men in onze tijd aan politieke en sociale gerechtigheid maar elke gedachte daaraan is hier zonder meer absurd. Er zal ook op gelet moeten worden dat in de context voorafgaande aan de aangehaalde tekst wordt gesproken over een 'met gedruis voorbijgaan van de hemelen', een 'vergaan' van de elementen en een 'verbranden' van de aarde. Dit zijn allen gegevens waaraan in de theologie van vandaag veel te weinig aandacht wordt geschonken. Wat zijn krasser uitdrukkingen dan voorbijgaan, verbranden, vergaan? Geen wonder dat er gesproken wordt over een *nieuwe aarde* en *nieuwe hemelen*. Dat dit niet betekent een geheel nieuwe schepping (creatio nova) is een andere zaak, daar komen wij nog op terug, maar het is méér dan enkel een vernieuwing. Ook in de term herschepping zit het woord *schep-ping*.

In Opb 21 is het al niet veel anders gesteld, er staat in vs 1 'En ik zag een nieuwe hemel en een nieuwe aarde; want de eerste hemel en de eerste aarde was voorbijgegaan, en de zee was niet meer'. Ook hier weer het woord 'voorbijgaan'. De oude aarde was er niet meer, de hemel was er niet meer, de zee was er ook niet meer. In hfdst 20:11 staat: zij waren weggevloden en er is geen plaats voor hen gevonden. Zij zijn dus in het niet verdwenen. De hele oude cosmos was er niet meer. God zegt: Zie, Ik maak alle dingen nieuw (hfdst 21:5). En waar loopt dit dan op uit? Op een beschrijving van de heerlijkheid van het hemelse Jeruzalem. In de

59. Abraham Hellenbroek, *De Euangelische Jesaja*, Deel IV, Rotterdam 1765⁵, 1041v

laatste hoofdstukken van het boek Openbaring is de hemel, God en Zijn kerk het één en het al.

Het is in onze tijd vrijwel algemeen geworden zich de nieuwe aarde voor te stellen als een zeer aardse werkelijkheid, welke dan beschreven wordt in termen die ontleend zijn aan deze wereld, deze aeon. Men spreekt dan alleen nog maar over de nieuwe aarde, niet meer over de hemel. De cosmische trekken die er aan het Rijk Gods zijn bepalen alsdan het hele aanzien van dat Rijk.

Wij zitten bevangen in het evolutie-denken van onze tijd. De een meer, de ander minder. De een gaat ook verder dan de ander. Voor sommigen lijkt de nieuwe aarde bijkans te zullen samenvallen met de realisering van de huidige idealen op politiek en economisch gebied. De nieuwe aarde wordt dan een direct doel van de geschiedenis en het menselijke handelen. Er is immers maar één werkelijkheid en dat is deze werkelijkheid, die van deze wereld⁶⁰.

Doch ook onder degenen die zich distantieren van dit z.g. antimetaphysisch theologiseren, waarin afstand is gedaan van een bovennatuurlijke werkelijkheid, komt men toch ook de voorstelling tegen als zou ergens, hoe dan ook, de nieuwe aarde een verlengstuk zijn van de huidige. Wel erkent men dat de schepping door het vuur van het oordeel Gods gelouterd zal worden, maar wat er uit resulteert zal toch alleen maar een van de zonde gereinigde werkelijkheid zijn, die niet veel verschillen zal van de oorspronkelijke schepping. Dit is de theologie van wijlen prof van Ruler geweest, die grote invloed heeft gehad en nog heeft⁶¹. Men betreft dan argeloos de herschepping op de schepping, alsof er niets tussenzit, geen 'vergaan' van deze oude aarde⁶²; men keert zich alleen maar tegen een identificatie van zonde en wereld zonder de heden veel actueler Verharmlosung van de zonde tegen te gaan, en men meent dan ook nog dat dit de oorspronkelijke gereformeerde theologie is. Alles wat wij in het bovenstaande aan het licht hebben gebracht bestrijdt dat. Ook bij Calvijn is de herschepping veel

60. O.a.J. Sperna Weiland, *De dood in de nieuwe theologie*, De dood verandert, Driebergen z.j. 37 v

61. Vgl. Art van C. Graafland, *De verhouding van het natuurlijke en het geestelijke*, in *Op het scherp van de snede*, Amsterdam 1972

62. Dit is ook het geval bij prof. S. van der Linde; getuige zijn artikelen in Theol. Ref. XV, nr 2 en XV, nr 3.

méer geweest dan enkel een herstel van de schepping, hij sprak van een 'beter leven' (*meliorem vitam*) en stelde nadrukkelijk dat de bestemming van de mens in de hemel ligt. De nieuwe schepping valt buiten de begrippen die wij er over kunnen vormen. De aanwijzingen in de Schrift daarvoor zijn veelvuldig. Er zal, zegt Christus, geen huwelijk meer zijn. 'Want in de opstanding nemen zij niet ten huwelijk noch worden zij ten huwelijk uitgegeven; maar zij zijn als engelen Gods in de hemel' (Matth 22:30). Tot vlak voor 's Heeren wederkomst zal men eten en drinken, trouwen en ten huwelijk uitgeven, gelijk het ook geweest is in de dagen dat de zondvloed kwam (Matth 24:38). Maar dan zal het voorbij zijn. Het betekent niet alleen dat de sexualiteit zal weggefallen zijn maar zelfs ook het huwelijk als zodanig! Dat is nogal wat! Sexualiteit en huwelijk zijn met de schepping gegeven. Vallen die weg, dan valt er dus in elk geval een heel stuk, en waarlijk geen gering stuk, van de oude schepping weg! Er zal dus méér wegvallen dan alleen maar de zonde. Thans leven wij in een werkelijkheid die men soms omschrijft als de schepping plus de zonde en de nieuwe werkelijkheid omschrijft men dan als de schepping min de zonde. Doch de schepping zelf is door de zonde aangetast, zij zal door het vuur gaan. Zelfs het huwelijk zal er niet meer zijn. Christus heeft ook gezegd: Zij zijn de engelen gelijk (Luk 20:36). Dat wijst op een gééstelijke bestaanswijze. En zal die alleen maar beperkt zijn tot 's mensen lichaam, of zal ook heel de aardse werkelijkheid, waarvan ons lichaam maar een deeltje is, er in delen? ⁶³

Wij hebben al gehoord, het menselijk lichaam zal in wézen hetzelfde zijn, maar in hoedanigheden verschillen. Welnu, de oude gereformeerde theologen hebben deze stelling ook betrokken op de nieuwe aarde⁶⁴. God vernietigt zijn scheppingswerk niet, maar wel zal alles geheel ánders zijn⁶⁵. Daarop wijst alleen al het wegvallen

63. John Paget, *A.w.* 93 vv

64. Charles Drelincourt, *A.w.* 717,723; Johannes à Marck, *Merch der Christene Gotsgeleertheit*, Rotterdam 1758⁵,993; Jacobus Durham, *Uitlegginge der Openbaringe Johannes*, Deel II,1745,391. Durham geeft hier een brede argumentatie voor.

65. Charles Drelincourt, *A.w.* 671 (niet een paradijs als een mooie hof zo-

van een zozeer met de schepping zelf gegeven stuk werkelijkheid als de sexualiteit en het huwelijk. De gereformeerden hebben zich naar twee kanten afgezet. Een geheel nieuwe schepping in de zin van iets wézenlijk nieuws, gelijk de dopers leerden, hebben zij afgewezen⁶⁶. Maar zij hebben niet minder afgewezen de Joodse en Mohammedaanse toekomstverwachtingen die zij aards en vleselijk noemden. Witsius sprak van het 'onzinnig beuselen' der Joden als het gaat over de grote toekomst⁶⁷. Men wilde van geen spiritualisme weten maar evenmin van een religieus gecamoufleerd materialisme. Het wézen van de aarde blijft hetzelfde, gelijk ook het wezen van het menselijke lichaam, maar de hoedanigheden van de aarde zullen, gelijk de hoedanigheden van het menselijke lichaam, veranderen.

De aarde zal een vernieuwing, een verheerlijking ondergaan gelijk zij zelfs voor de val nooit bereikt heeft. Zij had voor de val haar doel nog niet bereikt, omdat ook de mens zijn doel nog niet bereikt had.

De aarde is pas in de tweede plaats geschapen voor de mens, gelijk hijzelf ook niet geschapen is voor zichzelf maar voor God (Spr 16:4)⁶⁸

Na de oordeelsdag zal hij een schouwplaats zijn van de heerlijkheid Gods. Jacobus Durham zegt: Al zou dat straks haar enig doel zijn, dan is dat nog genoeg⁶⁹. De aarde zal niet meer gebruikt worden als nu, maar op een andere wijze zal zij God verheerlijken, aldus Johannes à Marck⁷⁰.

Nu is dan ook wel duidelijk hoe de oude gereformeerden

als wij nu kennen), 727 (de nieuwe aarde zal geheel anders zijn dan de tegenwoordige).

66. Rip. Sixti, *A.w.* 479v

67. Herm. Witsius, *A.w.* 533; Daniel le Roy, *Uyt-einden* 622v

68. God geeft inderdaad Zijn schepping niet op. Maar het gaat Hem daarin om Zijn lof. De nieuwe schepping zal er geheel tot Zijn lof zijn. Hier ligt de continuïteit tussen schepping en herschepping. Prof. J. P. Versteeg zou zijn art. in Theol. Ref. XV.2: *De continuïteit van heden en toekomst volgens het Nieuwe Testament*, stérker hebben kunnen maken vanuit dit gezichtspunt, dat in heel de Schrift het overheersende is. Dan zal men ook aan de discontinuïteit (die in dit artikel niet voldoende gepeild wordt) recht kunnen laten wedervaren.

69. Jacobus Durham, *Uitlegginge Openbaringe* 394

70. Johannes à Marck, *Kort Opstel der Christene Gotsgeleertheit*, Rotter-

hebben kunnen denken over de plaats waar degenen die behouden worden zullen wonen. Allen hebben zij beleden dat die woonplaats de hemel zal zijn⁷¹! De mens zal de aarde niet nodig hebben: hij zal immers niet meer huwelijken, ja zelfs niet meer eten en drinken, gelijk ook Christus na Zijn opstanding geen eten en geen drinken meer nodig had. De eenheid van lichaam en ziel zal onder leiding van de Geest en door de inwoning van de Geest veel groter zijn dan zij ooit tevoren geweest is. Het lichaam zal niet tegenhouden, het zal geheel dienstbaar zijn⁷²; wij zullen aan de engelen, die geen enkele weerstand ondervinden in het dienen van God, gelijk zijn. De schepping zal op een geheel nieuwe wijze God loven en de heiligen zullen daarin delen. Voor engelen is het geen bezwaar om uit de hemel naar deze aarde af te dalen en van haar weer tot in de hemel op te stijgen; hoe zou het dan een bezwaar kunnen zijn voor hen die aan de engelen gelijk geworden zijn⁷³? Jesaias Hillenius zegt: 'Mogte men vragen, zal niet de Aarde, wanneer ze na de Oordeelsdag door de groote wereld brandt zal zijn gezuivert en van de ydelheit der verdorvenheit verlost de woonplaats der rechtvaardigen en zaligen zijn? Wij antwoorden, dat het niet onwaarschijnlijk is, dat de verheerlijkte gelovigen zomtijds de gereinigde Aarde als een schouwplaats der heerlijkheit zullen bezoeken, vermits men niet denken kan dat dezelve te vergeefs zal vernieuwt worden, maar dat de nieuwe Hemel ende Aarde aan hen een gemakkelijktoneel zal zijn van Godts magt, wijsheit en goedheit'⁷⁴. Wilhelmus à Brakel heeft zich in dezelfde geest uitgelaten⁷⁵; zo ook

dam 1714,724: Ofschoon de wereld niet meer gebruikt zal worden als nu kan God haar toch wel tot Zijn eer doen zijn. Laurentius Steversloot, A.w. 620: Hemel en aarde zullen een heel ander gebruik hebben.

71. O.a. Heinrich Bullinger, *De Openbaringhe Jesu Christi*, Dordrecht 1582,330a; Rip.Sixti,A.w. 492.

72. Willem Teellinck, *Adam recht-schapen, wanschapen, herschapen*, Wercken, Utrecht 1659,201 Gregorius Mees, *Hagars dienst onder de vrye Sara*, Groningen 1673, 114; Robert Bolton, *Van de vier Uitersten*, Amsterdam 1649,171 (het lichaam zal de geest overal heen kunnen volgen)

73. Charles Drelincourt, A.w. 673; Jac. Trigland, A.w. 215

74. Jos. Hillenius, A.w. 1305. Hillenius voegt er aan toe: Maar de hemel, niet de aarde zal hun woonplaats wezen (1306)

75. Wilhelmus à Brakel, *Redelyke Godtsdienst*, Deel II, Rotterdam 1713⁴, 761: Hemel en aarde zullen niet tevergeefs overblijven, maar tot verheerlijking

Laurentius Steversloot⁷⁶. Campegius Vitringa heeft ermee volstaan te zeggen dat niet de aarde de woonplaats der gelukzaligen zal zijn⁷⁷. Johannes à Marck was nog terughoudender, hij zegt: Niets vinden wij in de H. Schrift dat er ons toe noodzaakt te denken dat wij straks de aarde zullen bewonen of dat die door ons misschien 'by eenige beurtwisseling' zou worden bewoond⁷⁸. Men merkt, de verschillen zijn klein. Voor allen heeft vastgestaan dat het eigenlijke leven dergenen die behouden worden een leven in de hemel zal zijn.

En met deze uiteenzettingen hebben de oude gereformeerde theologen geen ogenblik de bodem van de Schrift gelaten. Zij hebben de verborgenheden verborgenheden laten zijn, benadrukten steeds dat de nieuwe werkelijkheid een bovennatuurlijke zal zijn en voor ons een heden niet gekende werkelijkheid, die onze aardse voorstellingen en begrippen teboven gaat, maar zij hebben tegelijk niet nagelaten om er over te spreken in de voorstellingen en termen van de Schrift. Origenes' spiritualisme, dat men bij dopers en socinianen tegenkomt, hebben zij afgewezen, maar ook het joodse materialisme. Het laatste is in onze dagen nog urgenter dan het eerste. In naam laat men het O. Testament spreken, in werkelijkheid een joodse interpretatie daarvan. De hedendaagse theologie zit voor een groot deel in het aardse, vleselijke denken van de natuurlijke mens bevangen.

Het wijdere verband

Uit de tijd na het midden van de 18e eeuw is ons geen stervenskunst meer bekend. Is het toevallig dat toen het thema uit de theologische en stichtelijke literatuur verdween? Het lijkt ons van

van God. Mogelijk komen de heiligen weleens op de aarde kijken om de werken Gods te aanschouwen. Brakel drukt zich zeer voorzichtig uit, want ook volgens hem is het eigenlijke leven der gelukzaligen in de hemel.

76. Laurentius Steversloot, A.w. 620 De godzaligen zullen de nieuwe hemel en de nieuwe aarde houden voor lusthoven en vermaakplaatsen, ofschoon hun ware woonplaats Gods paleis, de derde hemel, zal zijn, en zo zullen zij de aarde erfelijk bezitten.

77. Campegius Vitringa, *Uitlegging van Jezaïas*, Deel VI, Leiden 1741,798: De veronderstelling dat de aarde, na verbrand te zijn en na een nieuwe gedaante te hebben gekregen, weer als paradijs bewoond zal worden wijs ik af.

78. Joh. à Marck, *Merch* 992

niet. De redelijkheid en een gewaande deugdzaamheid maakten zich meester van de geesten. De mens ontdekte zijn mondigheid (Kant) en leerde deze wereld aanvaarden als de best denkbare (Leibniz)⁷⁹. Men raakte met deze wereld tevreden.

Al eerder was er Montaigne, de levensgenieter, bezeten van de doodsgedachte, die echter met de dood toch geen raad wist⁸⁰.

De secularisatie baande zich een weg. Eerst werd zij nog afgeremd, maar het verweer nam gaandeweg af. Van een negatieve waardering van de secularisatie kwam het tot een positieve waardering. Bijna heel de christenheid is, onder leiding van een aantal theologen, overstag gegaan.

Alle taboes, zegt men, moeten opgeruimd worden. Men is volop bezig met die van de dood aan die van de sex gelijk te maken. Hij wordt onbeschaamd voor de beeldbuis geworpen en iedere specialist in een of andere wetenschap heeft dan zo zijn zegje er over. En intussen strijdt toch elk mensenkind — eenzaam en alleen —, soms van allen verlaten, ook van hen die zo ijveren voor engagement, zijn doodstrijd; alleen, hij kan er niet meer van getuigen, want zij is in elk leven eenmalig.

Niets is onbarmhartiger dan een theologie die zegt de gerechtigheid te willen dienen en intussen de barmhartigheid vergeet. Dan geschiedt er noch barmhartigheid noch gerechtigheid.

En niet alleen in Egypte is het duisternis, gelijk in de dagen van Mozes, toen 's Heeren volk zuchtte in de slavernij; neen, ook in Gosen is het schemerachtig geworden. De gereformeerde theolo-

79. Th. C. van Stockum, *De Duitse Verlichting*, Philosophia, Deel II, Utrecht 1949, 135 noemt hem de grondlegger van de ideologie van de Duitse Verlichting, en noemt Balthasar Bekker een van zijn voorgangers.

80. Friedrich Heer, *Die dritte Kraft*, Frankfurt am Main 1959, 569 spreekt van een onmetelijke invloed die van Montaigne is uitgegaan en wijdt aan hem een heel stuk in zijn beschrijving van de ontwikkeling van het Europese Humanisme. Ook in gereformeerde kring heeft men hem gesignaleerd, getuige: Nehemia Rogers, *Den vreemden Wijngaert*, Amsterdam 1661, 229. Hij citeert zijn Essays en noemt hem een wellustig edelman. Al in de eeuw van Bunyan begon men onder de 'komende wereld niet meer een Godsrijk te verstaan, maar een mensenrijk, een betere toekomstige wereld. De bovenaardse bestemming van de mens maakte voor een aardse bestemming plaats' — aldus Karl Löwith, *Het moderne vooruitgangsgeloof in het licht der christelijke geschiedbeschouwing*, Het begrip vooruitgang, Amsterdam 1966, 13

gie is in een slop geraakt. Ook zij leeft in de slagschaduw van de secularisatie.

Er zouden namen genoemd kunnen worden, wij laten het liever hier aan het einde achterwege. Er is trouwens niemand die geheel onschuldig is.

De gereformeerde theologie is religie, leven en beleven; en daarin staan wij ver achter bij een geslacht dat — globaal gesproken — dieper dan wij de nood van de zonde gevoelde en dáárom kon zeggen het leven te 'haten', en dat dieper dan wij de gemeenschap met de Heere Jezus Christus beleefde en dáárom kon zeggen naar de hemel te verlangen; en dat meer dan wij geloofde in de volstreckte souvereiniteit van God en dáárom voor niets anders dan voor Zijn eer wilde leven.

Het wordt tijd — hóóg tijd — dat de gereformeerde theologie alle kluisters verbreekt waarin zij gevangen zit, en terugkeert tot haar klassieke beoefening. Het gaat nog altijd om die éne vraag: Welke is uw enige troost beide in leven en sterven? het gaat nog altijd om dat éne antwoord: Dat ik met lichaam en ziel het eigendom ben van mijn getrouwe Zaligmaker Jezus Christus en wat er verder volgt; en het gaat nog altijd in dit alles om dat éne: de ere Gods, de gloria Dei!